



T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

SOSYAL DEĞİŞİM VE ORHAN KEMAL

Leyla BİNGÖL

16919017

Doç. Dr. Yılmaz DEMİRHAN

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

SOSYAL DEĞİŞİM VE ORHAN KEMAL

Leyla BİNGÖL
16919017

Doç. Dr. Yılmaz DEMİRHAN

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Sosyal Değişim ve Orhan Kemal” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

28/07/2019

Leyla BİNGÖL

T.C
DİCLE UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
DIYARBAKIR

Leyla BİNGÖL tarafından yapılan “**SOSYAL DEĞİŞİM VE ORHAN KEMAL**” konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Kamu Yönetimi Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir

Jüri Üyesinin

Unvanı

Adı Soyadı

Başkan:

Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK

Üye:

(Danışman) Doç. Dr. Yılmaz DEMİRHAN

Üye:

Doç. Dr. Seyfettin ASLAN

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 11/07/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../08/2019

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

ÖN SÖZ

Toplumların tarihlerinin belli dönemlerinde yaşanan değişimlere karşı insanların direnç, tepki ve tutumları, çektikleri acılar, toplumsal yapıların dönüşürken yaşadığı farklılaşmalar sadece istatistikler ve grafikler gibi matematiksel verilerle açıklanamayacağı gibi salt bilimin nesnesi de olamazlar. Bu bağlamda modern zamanların adeta hafızası olan edebiyata ve bilhassa romana başvurmak neredeyse bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Orhan Kemal, hemen hemen her eserinde yoksulluğun, çalışma hayatının zor şartlarının, kent ve kentliler ile yaşanan ilk temasın yarattığı eziklik duygusunun yanında aynı zamanda umudu ve kötünün içindeki iyiyi, kötüyü kötü olmaya iten toplumsal koşulları da ele alır. Türkiye'nin önemli değişim ve dönüşümler geçirdiği bir dönemde yaşananlara birebir tanıklığı ve bu tanıklık ışığında yazdığı eserleri, basit betimlemelerden ziyade olguların arasındaki itici gücü gösterir. Bugünün kentlerini, her gün içinden geçtiğimiz sokakları dolduran yoksulları ve bu sokaklarda gittikçe daha fazla görünürlük kazanmaya başlayan yoksulluğu, kırsaldaki feodal ilişkilerde yaşanan farklılaşmayı ve tarımsal ilişkilerdeki büyük değişimi Orhan Kemal 50-60 yıl önceden bizlere haber verir.

Bu yönüyle severek okuduğum bir yazar olan Orhan Kemal'in eserleri üzerinden bir inceleme yapma düşüncesi uzun zamandır tasarladığım bir olaydı. Bu tasarımı bir teze dönüştürme fikrinin verdiği heyecan ile kapısını çaldığım ve heyecanıma ortak olan danışman hocam sayın Doç. Dr. Yılmaz DEMİRHAN'a teşekkür ederim.

Tezimi yazdığım süre boyunca desteklerini esirgemeyen değerli hocam Arş. Gör. A. Vedat Koçal'a, aileme ve sürecin tüm sıkıntılarını benimle yaşayan sevgili eşime teşekkürü borç bilirim.

Leyla BİNGÖL
Diyarbakır/ 2019



ÖZET

Toplumsal düzenler ve yapılar, var oldukları sürece sürekli bir değişim ve dönüşüm içindedirler. Her toplumda olduğu gibi Türkiye’de de belli tarihsel süreçlerde toplumsal yapılarda farklılaşmaya neden olan değişimler yaşanmıştır. Günümüz Türkiye’sindeki toplumsal değişmeyi anlayabilmek adına toplumsal tarihte önemli bir yeri olan 1945-1960 döneminde yaşanan önemli gelişmeler ve sosyal mobilizasyon dikkatle incelenmelidir. Çünkü Türkiye’de sosyal bilimlerin konusunu oluşturan birçok önemli gelişme bu dönemde yaşanmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı Türkiye’de 1945-1960 döneminde toplumun geçirdiği değişimin, tarımsal ilişkiler, mülkiyet ilişkileri, bölüşüm ilişkileri, sosyolojik ve siyasal ilişkiler üzerinden incelenmesi ve bu ilişkilerdeki değişimin Orhan Kemal eserleri üzerinden görünür kılınmasıdır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden Demokrat Parti iktidarının son yıllarına kadar olan süreçteki önemli gelişmeler incelenmiştir. 1945-1960 dönemine bizzat tanıklık ederek ve süreci deneyimleyerek bu doğrultuda gerçekçi bir anlayış ile eserler kaleme alan Orhan Kemal’in *Bereketli Topraklar Üzerinde*, *Eskici ve Oğulları*, *Kanlı Topraklar*, *Vukuat Var*, *Hanımın Çiftliği* ve *Gurbet Kuşları* isimli altı eseri nitel araştırma tekniklerinin içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Sosyal Değişim, Orhan Kemal, Demokrat Parti, Tarım, İşçileşme

ABSTRACT

Social patterns and structures are changing and transforming continuously as long as they exist. As it happens in every society, changes in social structures that lead to differentiation in certain historical process in Turkey has been experienced as well. In order to understand the change in today's Turkish society, important developments and social mobilization in the 1945-1960 period, which has an important place in social history, should be examined carefully. Because many improvements which form the subject of social sciences in Turkey has been experienced during this period.

The main objective of this study is to examine the changes undergone by the society in Turkey, agrarian relations, property relations, relations of distribution through sociological and political relations between the years 1945-1960, and to make changes in relations visible through the Orhan Kemal Works. In this respect, important developments from the late Ottoman Empire to the last years of the Democratic Party power have been examined. Six works of *Bereketli Topraklar Üzerinde*, *Eskici ve Oğulları*, *Kanlı Topraklar*, *Vukuat Var*, *Hanımın Çiftliği* and *Gurbet Kuşları* belonging to Orhan Kemal, who witnessed the period of 1945-1960 and experienced the process with a realistic understanding, have been analyzed by content analysis method of qualitative research techniques.

Keywords

Social Change, Orhan Kemal, Democratic Party, Agriculture, Becoming Laborer

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
TABLO LİSTESİ	VII
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPLUMSAL DEĞİŞİM, SANAT VE EDEBİYAT İLİŞKİSİ

1.1. Toplumsal Değişim.....	6
1.2. Sanat- Toplum İlişkisi ve Sanat Sosyolojisi	10
1.3. Edebiyat Sosyolojisi	13
1.4. Toplumcu Gerçekçi Edebiyat Akımı.....	16
1.4.1. Toplumcu Gerçekçi Edebiyat Akımı ve Bu Akıma Yönelik Eleştiriler ...	22
1.4.2. Türkiye’de Toplumcu Gerçekçi Edebiyat.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

MODERN TÜRKİYE’DE TOPLUMSAL DEĞİŞİM

2.1. Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Anadolu’da Toplumsal Değişim.....	34
2.1.1. Osmanlı Ekonomisinin Dönüşümü.....	35
2.1.2. Osmanlı Devleti’nde Tarım, Mülkiyet ve İşgücünün Dönüşümü.....	40
2.1.3 Osmanlı Devleti’nde Göç ve Kentlerin Dönüşümü	45
2.2. Erken Cumhuriyet Dönemi’nde Toplumsal Değişme.....	52
2.2.1. Sanayileşme ve Sanayi Tarımı	53
2.2.2. Kırsal Yapının Dönüşümü: Toprak Reformu Tartışmaları ve Köy Enstitüleri	57
2.2.3. Savaş Ekonomisi, Kırsalda ve Kentlerde Durum.....	62
2.3. Demokrat Parti Dönemi’nde Toplumsal Değişme	66
2.3.1. Demokrat Parti’nin Toplumsal Kaynakları	66
2.3.2. Truman Doktrini ve Marshall Programı.....	68

2.3.3. Demokrat Parti Dönemi Tarımsal Kalkınma Politikaları.....	70
--	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORHAN KEMAL ROMANLARINDA TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN İZLERİ

3.1. Orhan Kemal'in Hayatı, Eserleri ve Sanat Anlayışı.....	76
3.1.1.Orhan Kemal'in Hayatı	76
3.1.2. Orhan Kemal'in Eserleri	79
3.1.3. Orhan Kemal'in Sanat Anlayışı	81
3.2. Orhan Kemal Romanlarında Toplumsal Değişme	83
3.2.1. Değişen Türkiye'nin Aynası Olarak Çukurova.....	84
3.2.1.1. Tarımsal İlişkilerdeki Değişim.....	89
3.2.1.2. Mülkiyet İlişkilerindeki Değişim.....	93
3.2.1.3. Bölüşüm İlişkilerindeki Değişim.....	95
3.2.1.4. Sosyolojik İlişkilerdeki Değişim.....	102
3.2.1.5. Siyasi İlişkilerdeki Değişim.....	108
SONUÇ.....	113
KAYNAKÇA	117

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Tarımda Kullanılan Makine ve Alet Sayısında Yıllara Göre Değişim.....	71
Tablo 2: 1950-1960 Yılları Arasında Türkiye’de Su İşleriyle İlgili Bazı Faaliyetler.....	73
Tablo 3: Devlet ve İl Karayolları Uzunlukları	75



KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
ÇTK	Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
MCSA	Manchester Cotton Supply Association
MKK	Milli Korunma Kanunu
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STB	Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TMO	Toprak Mahsulleri Ofisi
TOBB	Türkiye Odalara ve Borsalar Birliği
VC	Vatan Cephesi

GİRİŞ

Türkiye’de sosyal bilimlerin konusunu oluşturan birçok gelişme özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında (1945), ağırlıklı olarak da Demokrat Parti’nin iktidar olduğu 1950-1960 döneminde gerçekleşmiştir. Günümüzdeki bir takım önemli siyasal, sosyal ve ekonomik olgunun temelinde bu dönemde yaşanan ciddi dönüşümlerin etkisini hâlâ görmekteyiz.

“Sosyal Değişim ve Orhan Kemal” isimli bu çalışma, ekonomiden siyasete, sosyolojiden kamu yönetimine kadar birçok disiplinin konusunu oluşturan gelişmeleri incelemeyi amaçlaması açısından önemlidir. Türkiye’de yaşanan sosyal değişimi ele alan çalışmalar incelendiğinde konunun tek bir alan üzerinden ve sadece bir disiplinin yöntemleri kullanılarak ele alındığı görülmektedir. Dolayısıyla çalışmamız bu noktadaki bir eksikliği giderme çabası ile sosyal değişim konusuna çok boyutlu bir yaklaşım ile yönelmiştir.

Değişim, dünya üzerindeki canlı veya cansız her varlığın evrensel gerçeğidir. Evrenin doğası gereği, boyuna akan bir süreç olduğu düşünüldüğünde toplumların da bu süreçte çeşitli değişim ve dönüşümler geçirdiğini saptamak mümkündür. Toplumsal değişim sürecinde değişime uğrayan ve değişimi gerçekleştiren birden çok kurum, yapı ve aktörden bahsedile bilinmektedir. Bu değişim ve dönüşüm sürecinde hem etkileyen hem de etkilenen alanlardan birini ise sanat oluşturmaktadır. Sanat eserini icra eden sanatçının belli bir toplumsal çevrede yaşadığı, sosyo-ekonomik veya ideolojik açıdan bir sınıf ile ilişki halinde olduğu düşünüldüğünde eserlerinde tüm bu alanlardaki deneyimlerinden izler taşımasının kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Sanatçı toplumsal ve doğal çevreden etkilendiği kadar bu çevreleri etkileme ve dönüştürme gücüne de sahiptir. Sanatçı ve toplumsal çevre arasındaki karşılıklı ilişkiyi inceleyen sanat sosyolojisinin bir alt dalı olarak edebiyat sosyolojisi de benzer konuları incelemektedir. Bunu yaparken de yazar, yapıt, basım-dağıtım

kurumları ve okurlardan oluşan dört ana unsur, bu unsurların birbirleriyle ve toplumla ilişkileri üzerinden ilerlemektedir.

Temellerini Avrupa’da ortaya çıkan gerçekçilik akımından alan toplumcu gerçekçi edebiyata göre edebiyatçı içinde bulunduğu toplumun gerçeklerini eserlerinde yansıtmalı, toplumun aksayan yönlerini saptamalı ve bunlara çözüm üretmeye çalışmalıdır. Rusya’da ortaya çıkan toplumcu gerçekçi akım, 1934 yılında Sovyetlerin resmi sanat ve edebiyat görüşü olarak kabul edilmiştir. Sanatta estetiği edebiyatta ise biçimi ikinci plana atıp sadece konuya ve ideolojik mesaja odaklanmakla eleştirilen toplumcu gerçekçilik bir yandan da toplumsal konulara eğilerek dünya edebiyatına önemli katkılarda bulunan halkçı bir edebiyat olarak değerlendirilmiştir.

Türkiye’de Osmanlı’nın son dönemlerinden Cumhuriyet dönemine kadar toplumsal konulara eğilen yazar ve edebi eserler olmuştur. Ancak bunlar özellikle cumhuriyet döneminde köycülük veya köy edebiyatı etrafında değerlendirilmiştir. Rusya’da ortaya çıktığı şekliyle toplumcu gerçekçi edebiyat Türkiye’de, Komünizmin tehdit olarak algılandığı soğuk savaş döneminde, akımın özünü oluşturan Marksist felsefi argümanlar göz ardı edilerek ve Türkiye’nin kendi toplumsal koşullarına uyarlanarak edebi alana dahil edilmiştir. Türkiye’de bu akımın etkisi ile eserler yazan edebiyatçılardan biri de çalışmanın konusunu oluşturan Orhan Kemal’dir.

Çalışmanın “Geç Osmanlı Döneminden 1960’lı Yıllara Doğru Türkiye’de Toplumsal Değişme Süreci” ismini taşıyan ikinci bölümünde Osmanlı Devleti’nde ciddi sosyo-ekonomik dönüşümlerin yaşanmasına etki eden en büyük gelişmelerden biri olan Osmanlı mali sisteminin bozulmasının nedenleri incelenmeye çalışılmıştır. Kapitalizm ile ilk temasların yaşandığı 16. yüzyıldan itibaren giderek kötüleşmeye ve Avrupalı devletlerin tahakkümü altına girmeye başlayan Osmanlı ekonomisinin düzeltilmesi için kırsal kesime yüklenen vergiler ve dış dünyadaki bir dizi gelişmenin etkisi ile kırsaldaki güç dengeleri önemli oranda değişmiştir. Ayanlar ile girişilen güç mücadelesi ve 1858 tarihli arazi kanunnamesi kırsaldaki sosyal ve sınıfsal yapıyı dönüştüren iki önemli olgu olmuştur.

Öte taraftan Amerika’da çıkan iç savaşın etkisiyle İngiliz tekstil sanayisi pamuk sıkıntısı yaşamaya başlamış ve yeni pamuk ekim alanları arayışına girmiştir. Bu arayışın bir neticesi olarak da Anadolu’daki liman kentlerine ve bu alanlara yakın yerlere pamuk ekimi için Osmanlı yönetiminin de destekleri ile çeşitli teşvikler başlatarak pamuğun limanlara kolay taşınması için demir yolları yapımına başlanmıştır. Böylece, Osmanlı kentleri de süreçten paylarını almışlardır. Özellikle Kırım savaşından sonra artan oranda göç almaya başlayan kentlerde, geleneksel kurumlar ile kalabalık nüfusun idare edilemeyeceğinin anlaşılması ve Avrupa devletlerinin bu konudaki artan ısrarları ile yeni yönetsel kurumlara yönelmiştir. Öte taraftan kentlerde Osmanlı ve yabancı sermaye çevreleri arasındaki ticareti yöneten ve gayrimüslimlerden oluşan bir aracı sınıfın da ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir.

Genç cumhuriyet kadroları Osmanlı’nın kurumsal ve ekonomik mirasının yanında nüfusunun çoğunun köylerde yaşadığı ve tarımsal faaliyetler ile uğraştığı sosyal bir düzen de devralmıştır. Bu durum ise tarıma dayalı sanayi hamlesini başlatan en önemli faktörlerden birini oluşturmuştur. Şeker, tütün ve pamuk tarımsal sanayinin ana girdisini oluştururken Anadolu’nun farklı yerlerinde kurulan fabrikalar ise salt birer üretim tesisi olarak kalmamışlardır. Sinemadan okula, otellerden pavyonlara kadar toplumun ilk kez karşılaştığı birden çok yapıyı bünyelerinde barındıran bu fabrika tesisleri, halkın sosyal yaşamının dönüşmesinde önemli bir faktör olmuştur.

Genç cumhuriyet döneminde kırsaldaki hayatın kültürel ve iktisadi olarak dönüştürülmesi daima önemli bir konu olmuştur. Çünkü köylülere rejimin temel kaynakları gözüyle bakılmaktaydı. Bu bağlamda çalışmada, kırsalın dönüşümüne önemli oranda etki eden Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Köy Enstitüleri üzerinde önemle durulmuştur.

İkinci dünya savaşı yıllarında savaşın ağır yükünü büyük oranda yüklenen kesim köylüler olurken en az köylüler kadar etkilenen bir diğer kesim ise azınlık konumundaki gayrimüslim sermayedarlar olmuştur. Tarımsal üretim yüksek oranlar ile vergilendirilirken Varlık Vergisi ile de azınlıkların kazançlarına el konulmaktaydı. Savaş dönemindeki kaotik ekonomik düzende büyük vurgunlar ile

zenginleşen yeni bir kesim ortaya çıkarken azınlıkların bir bölümü ise göç etmek durumunda kalmıştır.

Savaş dönemi boyunca yaşanan sıkıntılar ve CHP'nin savaş ekonomisini yönetmek için kullandığı yöntemlerden hoşnut olmayan geniş toplumsal kesimlerden oluşan koalisyonun destekleri, 1946 yılında kurulan Demokrat Parti (DP)'yi iktidara getirmiştir. DP'nin iktidara gelmesi siyasetin geniş toplumsal alana yayılmasını beraberinde getirmiştir. Öte taraftan liberal ekonomi politikaları ve dış politikada ABD yanlısı konumlanış, ülkedeki sosyal hayatın Amerikan kültürü etrafında dönüşmesini beraberinde getirmiştir.

DP'nin uyguladığı tarımsal kalkınma politikaları ile ülke, önemli bir tarım ihracatçısı konumuna gelmiştir. Diğer taraftan da bu süreçte servet edinen ve “Hacı Ağa” olarak ifade edilen yeni zenginler oluşmuştur. Tarımda makineleşme kırsalda ciddi oranda işsizliğe neden olurken göçün yönünü belirleyen şey büyük kentlerdeki iş olanakları olmuştur.

DP'nin iktidarda olduğu 1950- 1960 dönemi boyunca kırdan kentlere siyasetten ekonomiye kadar birçok alanda ciddi dönüşümler meydana gelirken toplumsal yapıda ve sınıflar arasında da ciddi farklılaşmalar yaşanmıştır. Her şeyden önce toplum ilk kez kendi siyasi tercihi doğrultusunda seçim sürecinde aktif bir şekilde rol oynamıştır. Bu da önceki dönemlerden farklı olarak siyasetin toplumsal tabanını genişletmiştir.

Yukarıda ifade edildiği üzere çalışmanın ilk iki bölümünde, üçüncü bölümde ele alacağımız olguların arkasında itici güce sahip olan olaylar incelenmeye çalışılmıştır. Tarımsal, ekonomik, sosyolojik ve siyasi ilişkilerdeki değişimi anlayabilmek adına dönemin önemli olayları ve uygulamaları ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın “Orhan Kemal Romanlarında Toplumsal Değişimin İzleri” isimli üçüncü ve son bölümünde Orhan Kemal'in hayatı, eserleri, sanat anlayışı ve eserlerindeki olayların sıklıkla geçtiği Çukurova'nın geçirdiği sosyal değişim

incelenmiştir. Çalışmada, “nitel araştırma” tekniklerinden biri olan “metin içi analiz” yöntemine başvurulmuştur. Bu yöntem ile Orhan Kemal’in *Bereketli Topraklar Üzerinde* (1954), *Vukuat Var* (1958), *Hanımın Çiftliği* (1961), *Gurbet Kuşları* (1962), *Eskici ve Oğulları* (1962) ve *Kanlı Topraklar* (1963) isimli altı eseri analiz edilerek ikinci dünya savaşından DP iktidarı dönemine kadar olan (1945- 1960) süre boyunca yaşanan toplumsal değişimler “tarımsal ilişkilerdeki değişim”, “mülkiyet ilişkilerindeki değişim”, “bölüşüm ilişkilerindeki değişim”, “sosyolojik ilişkilerdeki değişim” ve “siyasi ilişkilerdeki değişim” şeklinde beş başlık ile farklı açılardan ele alınmaya çalışılmıştır.



BİRİNCİ BÖLÜM

1. TOPLUMSAL DEĞİŞİM, SANAT VE EDEBİYAT İLİŞKİSİ

1.1. Toplumsal Değişim

“Tarihin özü değişimdir” (Hughes, 1995:9). Değişim, dünya üzerindeki canlı veya cansız her varlığın kaçınılmaz yazgısı ve evrensel gerçeğidir. Değişimin kaçınılmazlığı, evrenselliği ve sürekliliği tarih boyunca farklı düşünürler tarafından devamlı dile getirilmiştir. Örneğin, Hegel idealizminin temel kavramlarından biri olan değişim, ilk çağ Yunan düşünürlerinden biri olan Herakleitos’un da felsefesinde de önemli bir yere sahiptir.

Dünya’da değişmeyen tek şeyin değişim olduğunu ifade eden Herakleitos’a göre bir insan aynı ırmakta iki kere yıkanamaz (Giddens, 2000: 551). Çünkü evren doğası gereği boyuna akan bir süreçtir ve bu akan süreç içinde sabit kalabilen hiçbir şey yoktur.

İletişimde, eğitimde, üretim ve tüketim alışkanlıklarında, savaşlarda, sanatta, yönetsel alanda, aile yaşamında, boş zaman değerlendirmesinde, kıyafetlerde, kişisel davranış kalıplarında kısaca her alanda, her nesil ile gittikçe daha fazla artan ve atalarının omuzlarında ağırlıklarını devamlı yükselten değişimler görmekteyiz (Smith, 1996: 87). Günümüzde değişimin şiddetini en fazla hissettirdiği yerlerden biri de toplumsal alan ve toplumsal yapılardır.

Toplum kavramının, sosyal bilimciler tarafından birbirinden farklı tanımlamaları yapılagelmiştir. Hançerlioğlu’na göre toplum, tarihsel süreç içinde şekillenmiş, belli bir üretim şeklini temel alan ve insan gelişmesinde bir aşama olarak meydana gelen bir toplumsal bağlantılar ve büyük insan kümeleri arasındaki ilişkiler sistemidir (1986: 375). Toplum, insan ömründen daha uzun bir ömre sahip olan,

görelî bir kararlılığı olan ve kendi kendini devam ettirebilme özelliğine sahip insan topluluğudur (Kongar: 2018: 39). Bu tanımlamalar ile birlikte bir insan kümesinin bir toplum olabilmesi için aynı toprak parçasının ve ortak kültürün de olması gerektiğini savunan tanımlamalar da yapılmıştır. Ozankaya'ya göre toplum, yaşamlarını devam ettirmek, birden fazla ortak menfaatlerini gerçekleştirebilmek için işbirliği yapan, aynı toprak parçası üzerinde beraber yaşayan ve ortak bir ekine sahip olan insan kümesidir (Ozankaya, 1984: 115).

Toplum, her zaman değişme halinde olan, birbirine bağı ve bağımlı ilişkilerin, değerlerin ve kurumların sürekli denge halinde kaldığı bir sistemdir (Kıray, 2000: 18-20).

Evrendeki herşey gibi toplumlar da varoldukları süre boyunca durağan, sabit bir çizgi izlemek yerine sürekli bir değişim içindedirler. Dolayısıyla hiç bir toplum tarih boyunca hareketsiz kalmamıştır.

Toplumsal yapı ve toplumsal değişme kavramları, kullandığımız diğ er çoğu kavram gibi Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi'nden sonra ortaya çıkmıştır. *Toplumsal yapı* ile ifade edilen şey bir toplumu oluşturan bireyler, gruplar, etnik topluluklar, inanç toplulukları, statü grupları, sınıflar, toplumsal cinsiyetler ve benzerleri arasındaki sistematik ilişkiler bütünü iken *toplumsal değişme* ile ifade edilen şey ise bu ilişkilerde yaşanan dönüşümdür (Alpkaya ve Duru, 2017: 7).

Toplumsal değişme, özellikle son yıllarda az gelişmişlik sorunu ile karşı karşıya olan ülkelerde, ekonomik kalkınmanın toplumsal değişmeden ayrılamayacağı gerçeğinden yola çıkılarak daha yoğun bir şekilde gündem konusu oluşturmaktadır (Kongar, 1969: 159). Kongar'ın 1960'lı yıllar için yaptığı bu analiz günümüzde hâlâ aynı güncellikle dünya ülkeleri açısından gündem konusu olmaya devam etmektedir.

Toplumsal değişmenin ne olduğı, hangi aşamalardan geçtiğı ve tarihsel olarak sınıflandırılmasına dayanan birden fazla sayıda ve çeşitlilikte toplumsal değişim yaklaşımı ve kuramı bulunmaktadır. Çok sayıda ve birbirinden farklı toplumsal değişim kuramının ortaya çıkma sebebi, sosyoloji disiplininin inceleme ve araştırma konusu olan toplumun karmaşık bir yapıda olmasıdır. Bu alanda araştırma

yapan sosyologların ve sosyal bilimcilerin topluma bakış açılarındaki öznellikler ve farklılıklar da bir diğer nedeni oluşturmaktadır.

Temellerini Saint Simon'un toplumsal değişme süreci ile ilgili düşüncelerinden alan ve bu süreci bilimsel olarak incelemeyi savunan iki ana akım bulunmaktadır. Bunlardan ilki *pozitivizm* (özellikle modernleşme kuramı), diğeri ise *Marksizm*'dir. Modernleşme kuramı için toplumsal değişme süreci geleneksel yapıların yerine kentlerin, sanayinin, bireyin, cemiyetlerin, demokrasinin, bilimin geçtiği bir süreçtir. Marksistler ise bu süreci, eski üretim ilişkilerinin tasfiye edildiği, insanın eşitlik ve özgürlük temelinde doğaya egemen olduğu bir ilerleme süreci olarak görmektedirler (Alpkaya ve Duru, 2017: 7-10).

Ancak Aslan'a göre, toplumsal değişme hangi yaklaşım ile kim tarafından açıklanmış olursa olsun sosyal bir olgudur ve günümüz toplumları için en temel ve en işlevsel kavramlardan birini oluşturmaktadır. Bu bağlamda sosyal değişme, sosyal yapı ve normlardaki temel dönüşümleri ifade etmektedir. Bu değişmeler, inanç ve değerlerde, teknoloji ve maddi kültürde, aile, din, eğitim ve ekonomi gibi farklı alanlarda, sanatta, sosyal tabakalaşma, gruplar arası ilişkilerde ve aynı zamanda insanların dünya ve kendilerine yönelik kabullerinde görülen değişimlerdir (Aslan, 2002: 38).

Her toplumda sürekli bir dinamizm, bir değişme vardır. Toplumsal davranış şekilleri, yapılar, sistemler ve kurallar diğer her şey gibi sürekli bir değişme süreci içersinde varlıklarını devam ettirmektedirler. Fakat bu değişme her zaman aynı açıklık, aynı kesinlik ve aynı hızda gerçekleşmemektedir. Öte taraftan değişme, herhangi bir yönü ifade etmeyen bir kavramdır. Yani toplumsal değişme ilerleme biçiminde olduğu kadar gerileme biçiminde de gerçekleşebilmektedir. Değişmenin, belli bir durum temel alınmak kaydıyla bir durumda vaki olacak farklılaşma biçimi olduğu göz önünde bulundurulduğunda her iki eğilimin de aslında toplumsal değişme olduğunu ifade etmek mümkündür (Tezcan, 1985: 211). Toplumsal değişme kavramsal boyutuyla iki yönlü olarak ele alınabilir; ilerleme ve gerileme. Her iki yön de toplumsal değişmedir (Kurtkan, 1976: 272). Dolayısıyla toplumsal değişme tek yönlü bir kavram olarak açıklanamaz.

Sosyal olayların açıklanmasında ve anlaşılmasında kilit bir rol oynayan toplumsal değişimin yönü kadar, değişimin nasıl ve hangi sebeplerden ötürü meydana geldiği de önem teşkil etmektedir.

Toplumsal değişmeyi çelişkiler ile belirlenen diyalektik bir olgu olarak tanımlayan Kongar (2018: 52-55)'a göre, toplumsal değişimin temelinde teknolojinin gelişmesi yer almaktadır. İlk başta ekonomi olmak üzere toplumsal kurum ve alanlarda teknolojinin itici gücü aracılığıyla ortaya çıkan değişimlerin göstergeleri olarak kentleşme, laikleşme, sanayileşme, pazar ekonomisinin gelişimi, siyasallaşma, demokratikleşme gibi süreçler kabul edilmektedir. Bu göstergeler ayrıca, toplumsal ilerlemenin ve gelişmenin de belirtileri olarak görülmektedir. Böylece, toplumsal değişme teknolojinin hızla ilerlemesiyle gelişen sanayiden üretim ilişkilerine kadar çeşitli nesnel göstergelere dayandırılabilceği gibi, dinsel, siyasal, kültürel farklılıklar üzerinden de tanımlanmaktadır. Kısaca Kongar'a göre toplumsal değişme sürecinin altında yatan şey insanoğlunun bütün birikimidir. Bu birikim maddi kültür alanında teknoloji iken manevi kültür alanında ise ideolojidir. Dolayısıyla toplumsal değişmeyi belirleyen ve biçimlendiren şey, insan-doğa çelişkisinin belirlediği teknoloji ile insan-insan çelişkisinin belirlediği ideoloji arasındaki etkileşimdir (Kongar, 2018: 56-58). Benzer bir çözümlemeyi Kıray'ın toplumsal değişim kuramında da görmek mümkündür. Ona göre toplumsal değişme denilen şey ancak insan ve doğa arasındaki ilişkilerin değişmesi ile gerçekleştirilebilir. Bu da teknolojik değişme, gelişme ve ilerleme ile olabilmektedir (Kaçmazoğlu, 2017: 405).

Bu çözümlemelerden anlaşılacağı üzere toplumsal değişim, toplum yapısının kültürel, siyasal ve ekonomik alanlardaki hareketliliği de içermek koşuluyla yeni bir forma bürünmesidir.

Toplumsal değişimin gidişatını belirleyen şey bazı koşullarda dünya genelinde yaşanan gelişmeler iken bazen de toplumların kendi bünyesinde bulunan sosyo-ekonomik veya sosyo-politik dinamiklerdir.

Toplumsal değişim, özünde ilişkiler bulunan ve içerisinde devinimsel yargılar barındıran bir olgudur. Dolayısıyla toplumsal değişme ilişkilerin değişmesidir. Ayrıca toplumsal değişim, bir toplumsal yapıdan başka bir toplumsal yapıya, bir

yapılar sisteminden başka bir yapılar sistemine geçmek demektir (Ergun, 1984: 99-100).

Toplumsal değişme sürecinde dönüşüme uğrayan ve uğratan birden fazla aktör, yapı ve kurumdan bahsetmek mümkündür. Bu süreçte hem etkilenen hem de süreci etkileyen alanlardan biri de sanat ve sanatın bir alt dalı olarak da edebiyattır. Örneğin Tanzimat Dönemi, Osmanlı toplumunun siyasi ve sosyal açıdan büyük değişimler yaşadığı bir dönem iken, bu dönemde yaşanan gelişmeler aynı zamanda dönemin edebiyat anlayışının şekillenmesinde de büyük rol oynamıştır. Kara'ya göre *Tanzimat Dönemi Türk Edebiyatı*'nın isimlendirilmesindeki en büyük etken o dönemin önemli siyasi olayı olan Tanzimat Fermanı'nın ilanıdır. Bu siyasi ve toplumsal olay edebiyatımızı derinden etkilemiş ve o dönemin eserlerini içerik, sanatçılarını ise fikrî olarak farklı kılmıştır (Kara, 2010: 94).

1.2. Sanat- Toplum İlişkisi ve Sanat Sosyolojisi

Sanatın doğal ve toplumsal çevreyle ilişkisi neredeyse ilk çağlardan beri tartışılan bir konudur. Gerek sanat eserinin kendisi gerekse onu icra eden sanatçının belli bir toplumsal çevre içinde doğduğu ve geliştiği göz önünde bulundurulduğunda sanatı toplumdan azade düşünmek güçleşir. Yılmaz'a göre Sanat, "toplumsal alan içerisinde anlam kazanan bir faaliyettir" (Yılmaz, 2010: 334).

Sanat eserini kendi keyfi için yapmadığı sürece, karakteri veya tipi, yetenek veya zekâ düzeyi nasıl olursa olsun her sanatçı, doğrudan veya dolaylı bir şekilde ona destek veren, onu besleyen, kısaca iç içe olduğu toplumsal yapılara bağlıdır (Zolberg, 2013: 141). Toplumsal bir birey olarak sanatçının, belli bir tarihsel dönemde yaşadığı, sosyo- ekonomik veya ideolojik açıdan bir sınıfa bağlı ya da ilişki halinde olduğu bazen de sanatçılık dışında ikinci bir mesleği daha icra ettiği göz önünde bulundurulduğunda yapıtlarının tüm bu deneyimlemelerden izler taşımasının kaçınılmaz olduğu görülmektedir.

Doğal ve toplumsal çevrenin, sanat yapıtı ve sanatçının kişiliğini etkilediği kadar sanatçı da kişiliği ve yapıtı ile doğal ve toplumsal çevreyi etkiler. Sanat, sanatçı ve yapıtı ve de toplumsal çevre arasındaki bu karşılıklı ilişkiyi incelemek ise sanat sosyolojisinin alanını oluşturmaktadır. Sanat sosyolojisi, sanatı bir toplumsal

olgu olarak ele alıp inceler. Öte taraftan sanat sosyolojisi, sanatı diğer toplumsal fenomenlerden soyutlamadan, onlarla bağlantılı bir şekilde analiz etmeye çalışır (Kösemihal, 1964:1).

En basit tanımlaması ile sanat sosyolojisi, sanata yönelik oluşmuş tanım karmaşası içerisinde sanatı birey - toplum üzerinden açıklama eğilimiyle doğmuştur. Bundan önce sanata yönelik yapılmış olan çeşitli açıklamalar bu açıdan eksik ve yetersiz görülmüştür. Böylece bu bakış açısı diğer yönlerden ele alınmış sanat açıklamaları üzerine eklenmiş ve onlarla birleştirilmiştir (Sert, 2015: 10). Sanat sosyolojisi, sosyolojinin bir alt dalı olarak, genellikle maddi kültür ve insan toplumları arasındaki ilişkilere ve etkileşimlere göre yaklaşımlar geliştiren bir disiplindir (Mülayim, 2012: 97).

Platon, sanat sosyolojisi literatürü içerisinde toplum - sanat konusunu ele alan ilk felsefeci olarak yaygın bir şekilde kabul edilmektedir. Platon'a göre sanat gerçek hayatın kendisi değildir, taklittir. Sanat ve sanat eserleri nesneleri görünüşleriyle taklit ettiği için sanat üretimleri bizi gerçeğe ve öze ulaştırmaktan uzaktırlar (Sert, 2015: 20). Bu noktada Platon düşüncesinde sanatçı da gerçeklik bilgisini aktarmaktan ziyade doğada var olan şeyleri taklit yoluyla sanata yansıtır. Platon'un yansıtma kuramına yönelik eleştiriler geliştiren Berna Moran'a göre sanatçı, Platon'un düşündüğü gibi bize sahte bilgiler sunan ve bizi gerçeklikten uzaklaştıran biri değil tam tersine bize gerçek hayatı açıklamaya çalışan biridir (Moran, 2002: 30).

Sanatın sosyolojik olarak ele alınışı Marksizmle başlamaktadır. Ancak Marks'ın çalışmalarında sanat sosyolojisi başlığı altında yapılmış herhangi bir analiz bulunmamaktadır. Sanat sosyolojisi çalışmalarını daha çok Marks'tan sonra gelen Marksist kuramcılar tarafından Marks'ın sanat yapıtları ve maddi üretim koşullarını ilişkilendiren yorumları üzerinden geliştirilmiş ve ele alınmıştır (Ülker, 2010: 34).

Marx'a göre üretim biçimi ve üretim biçiminin bir sonucu olarak ekonomi, toplumsal koşulları etkilemektedir. Toplumun içinde yaşayan ve toplumun bir parçası olan sanatçılar, belli bir ideolojiye sahiptir ve bu doğrultuda hareket ederler. Dolayısıyla sanatçı ve eserleri üzerinde üretim ilişkilerinin etkisi görülmektedir.

Üretim biçimi ve üretimin bir sonucu olan ekonomi değişirken; toplum da bir değişimden geçer. Buna bağlı olarak sanat eserleri ve sanatçılar da değişimin izlerini taşırlar (Sert, 2015: 15). Toplamların kendi tarihsel süreçleri içerisinde, her dönemin kendine özgü koşullarından kaynaklı ortaya çıkan değişim ve dönüşümleri her zaman olmuştur. Bu değişim ve dönüşümlerin toplumsal alana dahil olan faaliyetlerle ve dolayısıyla sanatla ilişkisinin, etkileşiminin olması kaçınılmazdır. Örneğin, insanlık tarihi için yepyeni bir dönemi ifade eden sanayi devrimi ve sonrasında toplumsal alanda yaşanan sanayileşme sürecinde yaşanan değişim, sanatçıların sanat anlayışlarında yeni tarzlar ve yeni formlar üretmesine neden olmuştur. Bu dönemde sanatın bir dalı olan mimarlık alanında ifade edilen şekilde değişimler yaşanmış, mesela kentler, sanayi devriminin tesiri altında dikine kesişen yollarla bir makineyi andırırcasına oluşturulmuştur (Yılmaz, 2010: 334-342).

Entelektüel kökeni eski çağlara dayandırılan sanat sosyolojisinin bir disiplin halini alması, sosyolojinin bilimsel bir disiplin olarak kabul edildiği 19. yüzyıla denk düşer (Ulusoy,1993: 247-248). Özellikle Fransız İhtilali'nin etkisiyle Fransız düşünürler ve sanatçılar, sanat ve toplumsal sınıfların ilişkisini çokça tartışmışlardır. Şair ve felsefeci J. M. Guyau'un (1854-1888) "Sosyoloji Bakımından Sanat" isimli eseri ve C. Lalo'un (1877-1953) geliştirdiği "sosyal estetik" kavramı ile sanatın, amacı, kaynağı, yasaları ve özü itibarıyla sosyal bir gösterge olduğunu kanıtlamaya çalışmışlardır (Mülayim, 2012:101).

Tarihsel süreç içerisinde önemli katkılar ile ilerlemeye çalışan sanat sosyolojisi, Kösemihal'e göre sosyologlar, özel bilgi ve ilgi isteyen sanat dallarına pek yanaşmadığı için ve sanat tarihçilerinin ise çoğunlukla sanat eserinin yaratılmasında toplumun etkisini yok sayan önyargılı fikirlere saplanmalarından dolayı yeterli ilgiyi görememiştir. Bu ilgisizlik son dönemlerde azalmaya başlasa da henüz olması gerektiği seviyeye ulaşamamıştır. Bu durumdan en az sosyologlar kadar çeşitli sanat kollarını inceleyen bilginler, bilim insanları, uzmanlar, teorisyenler ve sanat tarihçileri de sorumludur (Kösemihal, 1964: 1-2).

Sanat sosyolojisinin gelişiminin önündeki en büyük problem, sanatın tanımıyla ilgili olarak ortak bir yargıya varılmaması durumundan kaynaklanmaktadır. Sanatın tanımı ve alanı kesin çizgiler ile belirlenemediği için sanat sosyolojisi çatısı

altında açıklanmaya çalışılan konularda da karışıklıklar söz konusudur. Bu durumdan dolayı ise sanat sosyolojisinin genel çerçevesi; sanat tarihi, eleştiri, estetik bilimi, sanat felsefesi, ekonomi ve hatta antropolojiye kadar genişletilebilmektedir. Bu da şunu göstermektedir ki; sanat üzerine çalışma yapan ve yapmayan disiplinler ayrı ve farklı görünse de gerçekte iç içe geçmiş durumdadırlar. Bu nedenle sanat sosyolojisi için “disiplinlerarasılık” söz konusudur denilebilir (Sert, 2015: 12).

Sanat sosyolojisinin yaşadığı bir diğer sorunu ise sanat sosyolojisinin konusunu oluşturan olgunun kim tarafından inceleneceğidir. Bu belirsizlik sanatçılar ve sosyologlar arasında oluşan devamlı bir tartışma konusudur. Bu durum tarihsel süreç boyunca her iki disiplinin bilginleri ve uzmanları arasında bir kopukluğa neden olmuştur. Kültürün ve toplumsal hayatın bir parçası olarak sanat, bir toplumun içinde doğup geliştiği için sosyolog ve sanatçının birbirinden uzak ve kopuk olmaları yerine birbirleri ile iletişim halinde olmalarını gerektirmektedir. Çünkü temelde her ikisinin de inceleme alanı toplumsal olgular ve toplumsal sorunlardır. İnceleme metotları, yaklaşım tarzları ve kavramlardaki farklılaşma bu gerçeği ortadan kaldırmamaktadır (Kösemihal, 1964: 5).

Alanı çok geniş olan sanat sosyolojisi, resim, mimarlık, müzik sosyolojisi gibi birden fazla disipline ayrılmış durumdadır. Bu disiplinlerinden biri de edebiyat sosyolojisidir.

1.3. Edebiyat Sosyolojisi

Sayılar, nüfus dağılımları, istatistikler, insanların değişime karşı tepki ve tutumları, çektikleri acılar, açlık sınırında gezinen yoksulluk gibi olgular salt bilimin nesnesi olamaz. Dolayısıyla geçmiş ve gelecek arasındaki imgenin yeniden canlandırılması amacıyla sanata, edebiyata en çok da romana başvurmak neredeyse bir zorunluluktur (Türkeş, 2005: 23).

Bir toplumun genel görünümünü, içinde bulunduğu sosyolojik koşulları edebiyat metinlerinden okumak mümkündür. Nitekim edebiyat teorisyeni Lanson, Fransız İhtilali’ni meydana getiren koşulların oluşmasına etki eden faktörlerden birinin de edebiyat olduğunu savunur ve edebiyatı toplumsal olguların yansıma alanı olarak görür (Lanson, 1937: 29-30). Edebiyat çatısı altında yer alan yapıtlar, içinde

bulundukları toplumların inanç, yaşam şekilleri, insanlar arası sosyal ilişkilerini, dinlerini, mitolojik değerlerini, davranış kalıplarını, duygularını ve düşüncelerini yansıtır (Aydın, 2009: 357). Edebiyat yapıtının konusu, üslubu, eserdeki kişiler, tipler ve karakterler ile o yapıtın belirlediği toplumsal çevre arasında derin ilişkiler vardır (Kösemihal, 1964: 27).

Edebi eser, ilk olarak metin aracılığıyla anlatılan şeyin dünyasını kurgulamak için gerekenleri rasyonel dünyadan alır. Dolayısıyla eserde kaçınılmaz olarak gerçek dünyanın doğrudan bir yansımasıyla karşı karşıya kalırız. Böylece, bu gerçek dünya ve sosyal oluşum bağı edebiyat ile sosyolojiyi yakınlaştırır. Öte taraftan, edebiyat alanında meydana gelen toplumsal olgular edebiyat eserini doğrudan etkiler. Eserin, yazar tarafından gelen bir bilinç dayanağı kadar, onu varsayırdan dinamikleri de tesiri altına alır. Yani edebi metnin arka planını okuduğumuzda sosyolojiyi ve ona bağlı toplumsal değerleri bulabilmemiz mümkündür (Aydın, 2009: 368).

Edebiyatın sosyolojik boyutunu açıklama çabasından hareketle varlık kazanan edebiyat sosyolojisi, edebiyat ile toplumsal olaylar arasındaki bağlantıları ve karşılıklı ilişkileri inceler. Edebiyatın sosyolojik olguları anlamada merkezi bir önemi olduğunu savunan edebiyat sosyolojisi, edebi yapıtlar ve yazarın sosyal ilişkiler, sosyal ortam ve bu sosyal ortamın farklı yönlerinin birbirleriyle ilişkilerini, yansımalarını, birbirlerine etkilerini ele alır (Alver, 2015: 344). Kısaca edebiyatın toplum yaşantısındaki yeri ve edindiği rol, toplumsal şartların ve sosyal değerlerin edebiyata yansıma şekli, toplumsal fenomenler ile edebiyat arasındaki karşılıklı ve çok yönlü ilişkiler sistemi edebiyat sosyolojisinin temel inceleme alanını oluşturur.

Edebiyat ve sosyoloji disiplinlerinin yakınlaşmasının sonucunda 1900'lü yıllardan başlayarak, edebiyat sosyolojisi alanı; toplum ve edebiyatın karşılıklı etkileşimini açığa çıkarmaya çalışır. Edebiyat sosyolojisinin çıkış noktasında, edebiyatın toplum hayatında oynadığı rol ve doğrudan doğruya toplumun içinde bulunduğu koşulların edebiyatı etkileyişi yer alır (Aydın: 2009: 360).

Edebiyat sosyolojisinin tarihi çok yeni olmakla birlikte, asıl gelişim ivmesini özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda yakalayabilmiştir. Her ne kadar 19. yüzyılda da edebiyatın farklı türleri ve toplumsal hayat arasındaki ilişkiye değinen

yazarlara rastlasak da bunları edebiyat sosyolojisinin kurucusu değil de daha çok habercileri saymak doğru olacaktır. Bunlardan bazıları Mme de Staél (1766-1817), İ.H. Taine (1828-1891), K. Marx (1818-1883), F. Enegels (1820-1895), Belinski (1812-1848) ve Çerniçevski (1818-1895)'dir (Kösemihal, 1964: 2). Ülkemizde ise edebiyat sosyolojisi daha çok 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren; sosyologlar, sosyal bilimciler ve eleştirmenler ile edebiyatçıların katkılarıyla yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Alver, 2015: 343).

Türkiye'de de edebiyat sosyolojisi ve sosyolojik okuma alanında birçok araştırma yapmış, eserler yayınlanmış çok sayıda yazar, eleştirmen ve edebiyatçı bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: Cemil Meriç, Ahmet Oktay, Fethi Naci, Sezai Karakoç, Feridun Andaç, Ekrem Işın, Orhan Koçak, Rasim Özdenören, Hilmi Yavuz, Oğuz Demiralp, Necati Mert, Enis Batur, Necip Tosun, Ali Galip Yener, Hasan Bülent Kahraman, Hüseyin Su gibi isimlerdir (Alver, 2015: 352).

20. yüzyılın önde gelen edebiyat sosyologlarından Robert Escarpit, edebiyat sosyolojisinin dört ana bölümden meydana geldiğini savunur. Bunlar; yazar, yapıt, basım/yayın kurumları ve okurlardır (Escarpit, 1992: 10-18). İlk aşamada edebi eseri tasarlayan, çilesini çeken ve onu olabildiğince kusursuz bir şekilde ortaya koymaya çalışan yazar; ikinci aşamada ise yazarın ortaya koyduğu yapıt gelmektedir. Üçüncü aşamada edebi eseri basan, çoğaltan ve geniş kitlelere ulaştıran basımevleri, yayınevleri, kitapçılar gibi kurumlar; dördüncü aşamada ise bu çoğaltılarak yayılan eserleri okuyan geniş okur kitleleri gelmektedir (Kösemihal, 1964: 12).

Bu sınıflandırma edebiyat sosyolojisini sadece edebi eser ve toplum ilişkisinden oluşan dar bir alanda sıkışıp kalmasını engellemektedir. Edebiyat sosyolojisi, sözü edilen dört unsurun her birinin karşılıklarını, açılımlarını, birbirleri ya da toplumla ilişkilerini ve rollerini kendi yöntemleriyle ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

Bu noktada özellikle yazar ve yapıtın toplumsal rolleri, topluma karşı yerine getirmek zorunda oldukları görevleri ve sorumluluklarının olduğunu savunan toplumcu gerçekçi edebiyat akımı ortaya çıkmaktadır.

1.4. Toplumcu Gerçekçi Edebiyat Akımı

Toplumcu gerçekçi edebiyat akımının temelleri, Avrupa’da ortaya çıkan gerçekçilik akımına dayanmaktadır. Moran’a göre, 19. yüzyılın ortalarına doğru, romantizme tepki olarak ortaya çıkan ve özellikle de Fransız romancıların katkılarıyla önemli bir gelişim kaydeden gerçekçilik akımı, yansıtma ilkesine dayanan bir akımdır. İnsanı ve toplumu büyük bir sadakatle yansıtmaya çalışan bu akım ve akımın sanatçıları için sanat eseri, bir aynaya benzetilebilir. Bu noktada gerçekçi edebiyat akımının kısa bir tanımını yapmak hayli zor olsa da, en önemli özelliklerini şu şekilde belirtmek mümkündür:

1. Romantiklerin günlük gerçeklerden uzak, idealleştirilmiş konularının aksine kendisine konu olarak modern toplumun gündelik sıradan hayatını seçmiş ve bunları kendi gözlemleri ile yansıtmıştır. Gerçekçilik, alegoriye, mistisizme, sembolizme başvuran ya da uzak diyarların çekiciliğine kapılan bir akım değildir.
2. Yazar gerçeği yansıtmayı amaçlıyorsa bunu bir bütün olarak, bir kısmına gözünü kapatmadan tüm yönleriyle yansıtmalıdır. Anlatılması yakışık almaz sayılan çirkin, iğrenç veya ayıp olduğu düşünülen şeyler de sanata dahil edilebilmelidir.
3. 19. yüzyıl gerçekçiliğinin bir özelliği de o dönemin bilim görüşünden alınmış olmasıdır. Nasıl ki fizik dünyasında bir determinizm varsa toplumsal hayatta da her şeyin bir nedeni vardır ve bunları bilmek aynı zamanda toplumsal yasaları da bilmek demektir. Gerçekçi akımda ele alınan olaylar rastlantısal ya da mucizevî olaylar değildir, çoğunlukla psikolojik ve sosyal yasalarla açıklanabilir olaylardır.
4. Eserlerde yazarlar, olaylara dışarıdan ve tarafsız bir gözle bakarak, kendi görüşlerine yer vermeden olduğu gibi yansıtır. Topluma bakan yazar, gerçek durumu olduğu gibi, laboratuarda deney yapan bilim adamı tarafsızlığı ve titizliği ile okuyucuya sunar. Emile Zola ve Flaubert’in üzerinde büyük bir önem ve ısrarla durduğu tarafsızlık, gerçekçi romanının önemli bir yöntem ögesini oluşturmaktadır (Moran, 2002: 39- 40).

19. yüzyılda Batı toplumunda ve edebiyatında bu şekilde bir gelişme yaşayan gerçekçilik akımı 20. yüzyılda, özellikle de Bolşevik devriminden sonraki Rusya’da daha farklı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Bu noktada Rusya’da yaşanan sosyo-ekonomik ve siyasi değişim yepyeni bir edebi anlayışın oluşmasına neden olduğunu söylemek mümkündür.

20. yüzyılın başlarında başlayan I. Dünya Savaşı, dünyadaki birçok ulus üzerinde olduğu gibi Rusya üzerinde de sosyo-ekonomik açıdan ciddi derecede ağır sonuçlara yol açmıştır. Avrupa’nın başat emperyalist güçlerince başlatılan sanayileşme dalgası beraberinde fabrikalaşma olgusunu getirmiş, artan düzeyde fabrikalaşma ise kaçınılmaz olarak işçi sınıfının oluşmasına neden olmuştur. Başboğa’ya göre, yaşanan kapitalist dönüşüm dünya ölçeğinde hızla ekonomik ilişkileri değiştirmiş ve dünya ülkeleri için yeni bir süreç başlatmıştır. Bu süreç ise halkının çoğunun köylerde yaşadığı ve geçimini çoğunlukla tarımsal faaliyetlerle sağlayan Rusya’nın şartlarının da giderek daha fazla ağırlaşmasına ve akabinde karmaşıklaşmasına neden olmuştur. öte taraftan da ülkede yaşanan dengesiz kapitalistleşme diğer sınıfların çıkarlarını tehlikeye düşürmeye başlamıştır. Yönetimin ülkedeki sosyo-ekonomik ve idari sorunlara çözüm üretmede yetersiz kalması, işçi sınıfının artan baskısı, birinci dünya savaşının ağır yükü 1917 yılında Bolşevik Devrimi’nin yaşanmasına neden olmuştur (Başboğa, 2017: 23-24).

Bolşevik Devrimi ile bir yeniden yapılanma dönemi başlamış, devrimden sonra kurulan Sovyetler Birliği’nde ekonomik hayattan sosyal hayata, siyasi alandan sanat ve edebiyat alanına kadar birçok farklı mecrada hem çarlık döneminin uygulamalarına hem de kapitalist uygulamalara karşı yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bu yeniden yapılanma döneminde Erdoğan’a göre başta Lenin olmak üzere Sovyet yöneticiler, kültürü burjuvanın kültürü olarak görmüş; kültür, sanat ve edebiyatın proleter temeller üzerinde yeniden inşa edileceğinin sinyalini vermiş ve burjuva kültürüne karşı proleter kültürün kaçınılmaz olduğunu ifade etmişlerdir (Erdoğan, 2005: 2). İdeolojik olarak başlayan karşı konumlanma zamanla sanat ve özelde de edebiyat alanında kendini hissettirmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu düşünceler Sovyet Rusya’da edebiyat alanında, Avrupa tarzı burjuva edebiyatının yerine yeni, sosyalist bir anlayışın Parti tarafından geliştirileceğinin sinyalleri olarak kabul

edilebilir. Bu yeni anlayış topluma ve toplumun sorunlarına eğilen, çözümleri sosyalizmde bulan ve yeri geldikçe de Bolşevik Devrimi'ni yüceltecek olan toplumcu gerçekçi edebiyat akımıdır. Bu noktada akımın özü gerçekçiliğe ve yansıtma kuramına dayansa da çeşitli yönleriyle her ikisinden de farklılaşmaktadır.

Sanatı yansıtma kuramı ile açıklayanlar yansıtılan gerçeklikten birbirinden farklı şeyler algılanmaktaydı. Bazılarınca bu, yüzey gerçekliği, bazılarınca idealleştirilmiş gerçekçilik, bazılarınca insan doğasının özü ve bazılarınca ise toplumun günlük hayatıydı. Toplumcu gerçekçi edebiyat bunlar arasından en çok sonuncusuna, yani gerçekçilik akımına daha fazla yakındır ama bazı hayati noktalarda ondan ayrılır. Toplumcu gerçekçi edebiyat savunucularına göre, sanatın yansıttığı gerçekçilik toplumsal gerçekçiliktir ama bu gerçekçilik “devrimci gelişme”den bağımsız düşünülemez dolayısıyla devrimci gerçekçilik içinde ve doğrudan tarihsel somutluklarla, işçi sınıfının eğitimi gözetilerek yansıtılır (Moran, 2002: 53).

Sanatın bir ayna değil bir çekiç olduğunu ve yansıtmak yerine biçim vermesi gerektiğini savunan tezlere karşı çıkan Trotskiy, *Edebiyat ve Devrim* isimli çalışmasında sinema, fotoğraf gibi çeşitli sanat dallarının yansıtmadaki gücüne değinmektedir. Ona göre sanat bir ayna gibi, olan biten her şeyi yansıtmalıdır ancak burada bahsedilen ayna “şaşmaz bir ayna” değildir. Dolayısıyla saf ve sabit bir yansıtmadan bahsetmek mümkün değildir (Trotskiy, 1989: 113-114). Bu yönüyle Trotskiy'nin yansıtmayla ilgili görüşleri basit bir kavrayışın ötesinde, sanatın özüne bağlı kalınarak gerçeğin aslından koparılmadan değiştirilmesi ve dönüştürülmesi olarak ifade edilebilir.

1934 yılında düzenlenen I. Sovyet Yazarlar Kongresi'nde Stalin'in daha önceki görüşleri ve önerileri doğrultusunda sınırları belirlenen toplumcu gerçekçilik, Sovyetler Birliği'nin resmi sanat ve edebiyat görüşü olarak kabul edilmiştir. Kaynağını Marksist felsefeden alan toplumcu gerçekçi akım, kapitalizm ve emperyalizme karşı başkaldırıda halkı ideolojik argümanlar ile örgütlemeyi, zihin dünyalarını yeniden inşa etmeyi ve toplumu dönüştürmeyi sosyalist yazarın bir vazifesi olarak kabul eder (Tunalı, 1993: 149). Belinski, Çerniçevski gibi isimlerce ilkeleri belirlense de toplumcu gerçekçiliğin asıl kurucusu Maksim Gorki'dir. Gorki,

aynı zamanda bu edebi akıma “devrimci romantizm” ve “olumlu tip” kavramlarını da kazandıran kişidir (Oktay, 1986: 74-75). Gorki, bir taraftan demeçleri ile toplumcu gerçekçi edebiyat akımının sınırlarını belirlerken diğer taraftan da kaleme aldığı romanları ile toplumcu gerçekçi edebiyat akımının yetkin eserlerini ortaya koymuştur.

I. Sovyet Yazarlar Kongresi’nde Andrey Shdanow tarafından toplumcu gerçekçiliğin tanımı, içeriği ve toplumcu gerçekçi yazarların bu doğrultudaki sorumluluklarını belirten beş maddelik bir öneri sunulmuştur. Bu önerileri maddeler halinde şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Burjuva toplumunun içinde bulunduğu toplumsal yozlaşma, mistisizm, dine dalma ve tembellik burjuva edebiyatına da yansımış, bu edebiyatın karakteristik bir özelliği olmuştur. Dolayısıyla burjuva edebiyatı, içinde bulunduğumuz döneme hitap edecek büyük bir yapıt yaratabilme kabiliyetinden uzaktır. Burjuva edebiyatında başkahramanlar; hırsızlar, dedektifler ve sahtekârlardır.
2. Bizim yurdumuzda ise edebi eserlerin başkahramanları işçiler, devlet ve toplum için çalışan emekçi köylü erkekler ve kadınlar, mühendisler, iktisatçılar, parti görevlileri ve diğerleridirler.
3. Stalin’in ifadesiyle “insan ruhunun mühendisleri” olarak yazarlar, gerçeğe bağlı somut sanat tasviri, emekçi insanları eğitip bilinçlendirmek ve onlara sosyalizmin doğasına uygun bir biçimde ideolojik olarak şekil vermek gibi görevler yüklenmelidir. Sovyet edebiyatı kendine yönelik yapılan “tek yönlü olma” eleştirilerinden korkmamalıdır.
4. Materyalizme güçlü bağlar ile bağlı sosyalist edebiyat, devrimci romantizm dışında hiç bir romantizmi kabul etmez. Devrimci romantizm birleştirici ve bütünleştirici bir unsur olarak edebi sürecin yaratım aşamasına dahil olmalıdır.
5. Yazarlar, içinde bulundukları edebi ve teknik çeşitlilik içinde daha önce ortaya konmuş olanlar arasından en mükemmeli seçme ve ona egemen olma, kendilerinden önceki tüm dönemlerin edebi mirasına eleştirel bir

yöntemle sahip olma sorumluluğu ve ödevini üstlenmiştir (Tunalı, 19913: 149-150).

Bu maddelerden anlaşılacağı üzere toplumcu gerçekçi edebiyat, edebiyatı ideolojinin halka ulaşması için bir araç olarak görmüş ve halkı ideoloji doğrultusunda ortak sosyalist hedefler için şekillendirmeyi amaçlamıştır. Bir çeşit sosyalist edebiyat yaratma çabasından hareketle toplumcu gerçekçi edebiyat bu noktada en fazla sorumluluğu “insan ruhlarının mühendisleri” olarak ifade edilen yazarlara vermiştir.

Yazarlar bir yandan Komünist partinin direktifleri ile geçmiş dönem edebiyat mirasını, edebi akımları ve eserleri olumsuz bir şekilde eleştirirken bir yandan da içinde bulundukları toplumun geleceğine ve toplumun aksayan yönlerine yönelik çözümler üretmeye çabalamışlardır. Bu çaba toplumdaki aydın kesimin bir bölümünü oluşturan yazarların kendilerini ciddi bir sorumluluk duygusuyla topluma ve toplumsal konulara adanması ile sonuçlanmıştır. Aydınların topluma karşı görevi nedir ve ne olmalıdır soruları edebiyatta topraksız köylülerin, proleteryanın, Rus toplumunun içinde bulunduğu gericiliğin, tembelliğin ve şehirlerdeki ahlaki çöküntünün edebiyatta daha fazla yer bulmasını beraberinde getirmiştir. Yazarlar toplumun içinde bulundukları durumdan kendilerini sorumlu tutmuşlar ve adeta günah çıkarırcasına toplumsal konulara yönelmişlerdir (Başboğa, 2017: 24- 29).

Kongrede ayrıca kapitalist toplum düzeni içinde eserler veren ve burjuva yazarları olarak ifade edilen yazarlar ile toplum sorunlarını işleyen ve onlara sosyalist çözümler sunan toplumcu gerçekçi yazarlar arasındaki ayrım da ortaya konmaya çalışılmıştır. İlerleyen süreçte hem Sovyet edebiyatı hem de Sovyet düşünce dünyası üzerinde ciddi etkileri olacak olan bu ayrım, Tagızade’ye göre Lev Trotsky’e ait, “poputçık” (yol arkadaşı), proleter yazarlar ve düşmanlar şeklinde bir sınıflandırmayı beraberinde getirmiştir (Tagızade, 2006: 13).

Marks’ın ‘edebiyat yapıtının temel ölçütü toplumsal gerçekliğe olan sadakatidir’ (Köseihal, 1964: 11) düsturundan hareketle toplumcu gerçekçi edebiyatçılar, batı toplumlarındaki gerçekçilik anlayışını kapitalist, duyarsız, yozlaşmış burjuva gerçekçiliği olmakla eleştirmişlerdir. Cömert’in ifadesiyle, onlara göre batı gerçekçiliği, sadece olanı göstermesi ve onları değiştirmek için hiçbir

eylemde bulunmayışları nedeniyle yetersiz ve uyuşuk bir edebiyat yaratmıştır. Dış dünyaya karşı ayna görevi gören edebi eserler kiri ve pisliği sadece görüp yansıtmakla yetinmiş, bu ortamdan kurtulmak adına bir çözüm üretemedikleri için tekrar o kirli ve pis ortama dönmek zorunda kalmışlardır. Bu koşullar içinde kendini ifade etme imkânı bulamayan insan kendi içine kapanmış, kendine yabancılaşmış ve metalaşmıştır (Cömert, 2013: 5-6).

Batı toplumlarındaki sanat için sanat anlayışını şiddetle eleştiren toplumcu gerçekçi sanatçı ve edebiyatçılar, sanatı ve edebiyatı toplumdaki sınıf farklılıklarını ortadan kaldıracak, geleceği kuracak ve sosyalist toplumu inşa edecek bir araç olarak görmektedirler. Bu noktada toplumcu gerçekçi edebiyat, yazarların bireysel konulara takılıp kalmaları yerine tarihsel olarak önem taşıyan, somut konuları işlemelerini ve bunu yaparken de halktan yana (halkçı) bir anlayışı oluşturmaları gerektiğini savunmaktadır. Örneğin Bertolt Brecht'e göre edebiyat, halk tarafından anlaşılabilir, halka dönük, halkın anlatım biçimini alıp zenginleştirmiş, verimli bir edebiyat olmalıdır. Halkçılık, toplumun en ilerici kesiminin yanında yer alıp bu yolla yönetimi ele geçirmek ve geri kalan kitlelerin aydınlanması için çabalamak, geleneklerle ilişki halinde olup onları geliştirmek şeklindedir. Bu yönüyle ele alındığında toplumcu gerçekçi edebiyatın halkçı bir edebiyat olduğunu savunmak mümkündür (Brecht, 1980: 92- 95).

Suçkov'a göre toplumcu gerçekçilik dediğimiz şey sömürüden kurtulmuş ya da kurtulmak üzere olan şuurlu, tarihsel etkinlik düzeyine yükselmekte olan ve eninde sonunda uyumlu bir topluma doğru gittiğini gören ilerici ruhlu halk kitlelerinin sanatıdır. Bu yönüyle bugün işçi hareketleri ve demokratik oluşumlar ile ilintili olarak sosyalist etkinin arttığı kapitalist ülkelerde bile önemli bir yer edinmiş bulunmaktadır (Suçkov, 1982: 198- 199).

Yukarıdaki açıklayıcı çözümlemelerden anlaşılacağı üzere toplumcu gerçekçi edebiyatta tarihsellik ve gelecek vurgusu önemlidir. Edebiyat geçmişin “katlanılmaz etkilerini” ortaya koyup ve “eski dünya kalıntıları” ile mücadele ederken bir yandan da geleceğe yönelik büyük idealler aşılamay, geleceği ortak hedefler etrafında kurmayı ve işçi sınıfının tarihsel çıkarlarını korumayı görev edinmelidir. Her devrimde olduğu gibi Bolşevik devriminden sonra da, devrimden önceki tarihsel

süreç ve bu süreçte ortaya konan edebiyat olumsuz açıdan eleştirilmiş ve toplumcu gerçekçi eserlerin, devrim ile gelen yeni süreci olumlayan bir duruşa bürünmesi gerektiğini savunmuştur.

Toplumcu gerçekçi edebiyatın ve yazarın bütün bunları yaparken bireyselliğe düşmemesi gerektiği gibi soyut konulara da yönelmemesi gerektiği de vurgulanmaktadır. Çünkü onlara göre bu tutum, içinde yaşadığı topluma yabancılaşan, burjuva edebiyatçısının tutumudur. Toplumcu gerçekçi yazar bu tutumu benimsediği takdirde, Gorki'nin *Küçük Burjuva İdeolojisinin Eleştirisi* isimli kitabında sıklıkla vurguladığı şekilde, uzun yıllar boyunca oluşmuş düşünce ve alışkanlıkların dar çemberi içinde sıkışıp kalır, bu çemberin dışına çıkamayacağı gibi kurulu bir makine tarzında düşünen bir varlığa dönüşebilir (Gorki, 2014: 5).

1.4.1. Toplumcu Gerçekçi Edebiyat Akımı ve Bu Akıma Yönelik Eleştiriler

1917 devrimi ilan edildikten hemen sonra Komünist Parti, toplumcu gerçekçilik akımını edebiyat ve sanat alanında tek görüş olarak kabul edilmesi gerektiğini şart koşmamış, bir süre daha biçimcilik, fütürizm gibi akımlara müsamaha gösterilmiştir. Fakat devrimi güçlendirmek ve daha geniş kitlelere yaymak için sanat bir araç olarak görülmüş ve dolayısıyla proleteryaaya özgü bir sanat anlayışı geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda ortaya atılan görüşler arasından kabul edilen görüş, Lunaçarski'ye ait sanatı partinin hizmetine verme anlayışıdır (Soğukömeroğulları, 2006'dan aktaran: Korkmaz, 2013: 9). Başta Georg Lukacs olmak üzere dönemin Marksist edebiyat kuramcılarının önemli bir kısmı bu anlayışı eleştirmişlerdir.

Lunaçarski, Jdanov gibi edebiyat komiserlerinin denetim ve gözetimi altında var olan; devlet çiftliğinde çalışan bir karakterin kamu mülkiyetini özel mülkiyetin üzerinde saydığını göstermek için kendisine ödül olarak verilen kuzuyu almayı reddetmesini anlatan basit proleter kahramanlık hikâyelerinin yoğun olarak yazıldığı bir dönemde Lukacs, toplumcu gerçekçiliğin yakında kurulacak olan komünist dünyanın ve ideal düzenin habercisi niteliğindeki tiplerinden ve can sıkıcı şematizminden iyi ve kaliteli bir edebiyatın çıkamayacağını savunmaktaydı (Özku, 2016). Bu dönemdeki Rus edebiyatı gerçekçiliğinin estetik boyutunu burjuva

edebiyatındakinden bile nitelik olarak daha geride olduğunu savunan Lukacs, gerçekçiliği ikiye ayırır; eleştirel gerçekçilik ve toplumcu gerçekçilik. Marksist bir edebiyat kuramcısı olarak Lukacs, toplumcu gerçekçiliği doğal olarak diğer akımların üzerinde tutar ama onu eleştirmekten de asla geri durmaz. Lukacs, 1934 yılından sonraki Sovyet edebi eserleri arasında iftihar edilecek bir şey bulunmadığını savunur. Çünkü perspektif yanlış uygulanmakla beraber tipik olan da çoğunlukla yansıtılmamıştır (Moran, 2002: 60). Kendisinden önceki edebi süreci ve edebiyatı reddeden ve sadece işçi sınıfının yarattığı bir edebiyat anlayışı olarak ortaya çıkan prolekültçülüğü (proletarskaya kultura) reddeder. Çünkü bu durumun bir tür sınıf ayrımı oluşturduğunu ve dolayısıyla marksizmin özüne aykırı olacağını düşünür. Bu noktada eleştirilerinin bir kısmını da sosyalizmin savunduğu gerçekliği çarpıtan devrimci romantizm anlayışına yöneltir. Ona göre devrimci romantizm gerçekliği gölgeleyen ve gerçeği doğru bir şekilde yansıtmayan, şematik, basit ve soyut bir edebiyat yaratmaktaydı (Lukacs, 1975: 152- 153). Oysa edebiyat onun düşüncesinde, kendi doğası ve gelişimi içinde ama estetiğin terimleriyle ve tarihsel özden kopmayacak bir şekilde ele alınmalıdır. Dolayısıyla estetik, sosyalist gerçekçiliğin gerekleri yerine getirilecek diye kolaylıkla ödün verilebilecek birşey değildir.

1934 yılından sonra alınan kararlar ile edebiyat; politik, ekonomik ve sosyal alanda Sovyet yöneticilerce alınan kararların halka ulaştırılmasında bir araç olarak kullanıldığı için özellikle romanlarda estetik kaidelerde yer yer tavizler verilmiştir. Eserlerde işlenen siyasi konular, çoğunlukla biçimin ve estetiğin önüne geçmiştir. Bu durumu sanatın ve edebiyatın doğasına taban tabana zıt bulan toplumcu gerçekçi yazarlardan biri de Ernst Fischer'dir.

Fischer sanatın evrensel olması gerektiğine inanır. Bu yüzden de toplumcu gerçekçi edebiyat akımının sadece bir sınıfa ait bir akım olarak benimsenmesi ve uygulanmasının doğru olmadığını savunmaktadır. Bir parti güdümünde ilkeleri daha önce belirlenmiş, araç olarak kullanılan bir sanat görüşünün kabul edilemeyeceğini, sosyal ve siyasi düşüncelerin sanat eserleri içinde harmanlanmaları gerektiğini önemle belirtmektedir (Cömert, 2013: 12). Bunu yaparken de sadece gerçeği yansıtmak yetmez, önemli olan gerçekliği yansıtırken toplumcu bir bakışa sahip olmaktır. Yani gerçekliği anlatmak için birçok yeni anlatım yolu vardır ve toplumcu

yazar bunları kullanarak edebi eser üretmelidir. Bu bağlamda sosyalist yazarların sadece gerçekçi çizgide eserler veren büyük yazarları örnek alıp eserler icra etmeleri doğru değildir (Moran, 2002: 64).

Toplumcu gerçekçi edebiyatı eleştiren Sovyet yazarlardan bir diğeri ise M. Kagan'dır. Kagan, toplumcu gerçekçi yazarların kendilerinden önce ortaya konmuş edebi eserleri ve sanat anlayışlarını sert bir şekilde eleştirmelerini eleştirmiş ve bunlara yönelik farklı bir bakış açısının geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Kagan'a göre burjuva estetiği ile yapılmış sanat yok sayılamaz. Bu sanatı yok saymak veya bu edebiyatı inkâr etmek, affedilemez bir cahilliktir (Oktay, 1986: 117). Kagan, edebi mirasın tamamen reddedilip yerine bambaşka bir edebiyatın konması yerine onlara yönelik farklı yöntem ve bakış açılarının geliştirilmesi taraftarıdır.

Özellikle Stalin döneminde sertleşen, tek tipleşen edebiyat-sanat politikaları yapılan eleştirilerin bir diğeri nedenini oluşturmaktadır. Bu dönemde sınırları partice çizilmiş edebiyatın dışında eserler veren yazar ve sanatçılar üzerinde ciddi baskılar kurulmaya başlanmış, soyut ve anlaşılmaz eserler vermekle eleştirilen yazarlar burjuva edebiyatına özenmekle suçlanmıştır (Cömert, 2013: 11- 14).

Devrim muhafazakârlığını üstlenen tutucu edebiyat çevreleri ve yenilikçiliği savunan edebiyatçılar arasındaki gerilimli süreç yenilikçilerin bir çeşit tasfiyesi ile sonuçlanmıştır. Oktay'a göre bu zorlu süreci en fazla hisseden edebiyatçılardan biri de ünlü Rus fütürist şair Mayakovski'dir. Siyaset ve bürokrasiyi sanatın üzerinde bir gölge olarak gören ve şiirlerinde yenilikçiliğin temsilcisi olan Mayakovski, Komünist parti ve parti yanlısı tutucu edebiyat çevrelerince sert şekilde eleştirilmiştir. *Gülünç Esrar* isimli yapıtını basmak isteyen şaire Devlet Yayınları Yönetmeni'nin "Böyle bir saçmalığın basımı kabul edilmedi, bununla öğünüyorum. Bu tür pislikleri yayın yaşamından dirgenle süpürüp almak gerekir." dediğini ve sanatıyla kendini ifade edecek bir ortam bulamayan şairin, bu tartışmadan yirmi gün sonra intihar ederek hayatına son verdiğini aktarmaktadır (Oktay, 1986: 73- 75). "Popuçik" (yol arkadaşı) kategorisindeki şair ve yazarlar için Trotsky, insanlara yol arkadaşı değince insanların kendisine hep "Hangi durağa kadar?" sorusunu sorduklarını söyler. Bu "popuçikler"in en yetenekli olanlarından biri olan Mayakovski 1930'da intihar ederek kendisi inmiştir (Tagızade, 2006: 13).

Sovyet devrimci tiyatrosunun kurucusu Meyerhold, şair Mandeistam ve öykücü Babel idama ya da sürgünde ölüme mahkûm edilen Sovyet sanatçılardan bir diğerleridir. Şair Anna Ahmatova, işlediği temalar üzerinden Sovyet eleştirmenler tarafından burjuva ve aristokrat olarak nitelendirilmiştir. Şiirlerinde sadece aşk, tanrı ve bireysel konuları işlediği ileri sürülerek partinin merkez komitesi tarafından sert ifadeler ile kınanan Ahmatova'nın eserleri, siyasal açıdan duyarsız olmakla suçlanırken, kendisi ise Sovyet halkına yabancı bulunarak Sovyet Yazarlar Birliği'nden atılmıştır (Akçay, 1998'dan aktaran: Korkmaz, 2013: 12). Komünist Parti direktifleri ile sanat ve edebi eser üretmek istemeyen birçok sanatçı ve edebiyatçı sanat ve siyasetin iç içe geçtiği bu dönemde Meyerhold, Mandeistam, Babel ve Ahmatova ile benzer uygulamalara maruz kalmıştır.

Sovyet yazarların devrimci duyarlılık adı altında kendilerine biçtiği siyasi görev ile ürettikleri edebi eserler, biçim ve estetik açısından olduğu kadar işlenen konu açısından da eleştirilmiştir. Birbirinin neredeyse aynısı, tek düze eserlere önceleri edebiyatta bir çizgi oluşturmak ve devrim sonrası düzeni kurumsallaştırmak adına göz yumulmuştur. Ancak I. Sovyet Yazarlar Kongresi'nden sonra bu konudaki tartışmaların seyir değiştirmeye başladığını ifade etmek mümkündür.

Toplumcu gerçekçi çizgide edebi eserler ortaya koyma gayretindeki yazarların bir kısır döngü içinde kendilerini tekrarladığı I. Sovyet Yazarlar Kongresi'nden bir kaç yıl sonra fark edilmiştir. Bu tutum hem Marksist felsefenin özüne hem de sanatın özgünlük ve orijinallik ilkelerine aykırıdır. Çünkü sanatçıya özgün hamle hakkı tanımadığı için birbirine benzeyen, ideolojiyi yayma amacı güden, estetiğin ihmal edildiği sanat eserlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Cömert, 2013: 6). Propaganda aracı olarak kullanılan birçok edebi yapının konusu bu dönemde çoğunlukla somut konulardır. Kaldıraç, dirgen, orak, çelik gibi nesneler toplumcu gerçekçi Sovyet Edebiyatı'nda olabildiğince yüceltilmiştir. Çünkü bu nesneler, işçi sınıfını tarihsel amaçlarına vardıracak ve “Büyük Rusya” idealini gerçekleştirecek olan yolun ve yöntemin sembolleridirler. Bu noktada, Sovyet edebiyatının en ünlü isimlerinden Nikolay Ostrovski'nin, hayatını devrime adanmış coşkulu, idealist bir gencin hikâyesini anlattığı kitabı için seçtiği *Ve Çeliğe Su Verildi* ismi bir tesadüf değildir. Kitap aynı zamanda, uzun yıllar boyunca Rusya'da ders

kitabı olarak okutulmuştur. Yine aynı doğrultuda Ekim Devrimindeki aktif mücadelesiyle de bilinen Sovyet yazar Fyodor Gladkov'un 1924'te yayınlanan "Çimento" isimli kitabı, devrim sonrası Rus Edebiyatı'nın "devrimci duyarlılık" misyonuyla yazılmış, konu ve yöntem olarak estetiği arka plana atan, öncekilere benzer edebiyattan ziyade politik içerikli eserlerdendir.

Toplumcu gerçekçi edebiyata yönelik eleştirilerin bir boyutu da bu edebiyatın kurucusu kabul edilen Maksim Gorki üzerinden "olumlu tip" kavramına yöneltilmiştir. Gorki eserlerini yaratırken ortaya attığı olumlu tip kavramı etrafında insan doğasını betimler ve insan doğasının (iyi- kötü, evet- hayır gibi) çelişkilerden uzak olduğunu ve dolayısıyla da belli bir kesinlik taşıdığını savunur. Gorki'nin bu tutumunun Komünist Parti Programı'ndan bağımsız düşünölemeyeceğini savunan Oktay'a göre, resmi görüş sosyalizme geçildiğini iddia ediyordu. Bu yüzden çelişkilerin bertaraf edilip çözümlendiğini ileri sürüyordu. Ancak bu ileri sürmenin siyasal sonuçları kadar çelişkisiz bir sanat yaratan edebi sonuçları da oldukça vahimdi. Marksizmin temel öğretilerinin önemli dayanak noktasını oluşturan çelişki kavramı edebiyatın da hayati önkoşuludur. Dolayısıyla bu derece önemli olan çelişki olgusu olmadan ne bireysel konular ne de toplumsal konular kavranamaz. (Oktay, 1986: 145-147).

Tarihsel süreç içinde Sovyet edebiyatı incelendiğinde, II. Dünya Savaşı'nın başladığı yıllardaki edebi eserlerin ideolojiden uzaklaşmadan vatan, kahramanlık ve zafer gibi temalar etrafında şekillendiği görölebilir. Konular kısmen farklılaşsa da işleniş yöntemi ve alt metinler aynı kalmıştır. Bu dönemdeki eserlerin genel karakteristiği sınıf propagandası, yurtseverlik, ulusallık ve devrimci didaktizmdir (Özçelebi, 2008: 1256). Devrimin yüceltilmesi ve Stalin'in tanrılaştırılması gibi temalar etrafında dönüp duran eserler edebi ve estetik açıdan oldukça zayıf nitelikte ancak devrim savunuculuğu, propaganda ve ideoloji açısından güçlü vurgulara sahiptir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki Soğuk Savaş Dönemi'nde Sovyet baskıcı kültür politikası Stalin'in öldüğü 1953 yılına kadar devam etmiştir (Korkmaz, 2013: 12). Sovyet edebiyatında 1940'lı ve 1950'li yıllar sosyalist rejimin en güçlü şekilde etkili olduğu yıllardır. 1960'lı yıllarda edebiyat alanında yeni fikirler yayılmaya

başlanmış ve bu durum 1980’li yıllara kadar devam etmiştir. “Sınırsız sosyalist realizm”in ilan edildiği 1980’li yıllar ve sonrasında toplumcu gerçekçi edebiyat, ideoloji maddesinde esnemeye gitmek zorunda kalmıştır (Tagızade, 2006: 22).

Özellikle Gorbaçov dönemindeki açıklık ve yeniden yapılanma politikaları, siyasi ve yönetsel alanda olduğu gibi edebiyat ve sanat alanında da görece bir ılımlılaşma hareketi başlatmıştır. Edebiyat ve edebiyatçılar üzerindeki despotik uygulamalar esnetilmiştir. Ayrıca bu dönemde, daha önce Sovyet Komünist Partisi’nce cezalandırılan yazar ve edebiyatçıların itibarları iade edilmiş ve ideolojiye aykırı bulunarak yasaklanan kitapların yayınlanmasına izin verilmiştir. Böylece edebiyat alanında yeni fikirler ve özgün sanat eserleri ortaya çıkmaya başlamıştır (Oktaç, 1986: 151).

Marksçı sanat anlayışına körü körüne bağlı olma zorunluluğu ortadan kalkmasına rağmen hala bir takım tutucu eğilimler vazgeçmeden direnmektedirler. Ancak bugün bu direnme ve tüm ısrarlara rağmen temel Marksçı öğretisi içindeki farklı sanat ve edebiyat görüşleri tüm renkleriyle birbirine karşı çıkabiliyor (Tunalı, 1993:153). Bu çok sesli ortamda edebi eserlerin daha önce ihmal edilen estetik yönüne vurgu daha da güçlenmiştir.

Toplumcu gerçekçi edebiyata ve özelliklede Sovyet Rusya’daki seyrine yönelik yapılan eleştirilerin bir kısmı yukarıda özetlenmiştir. Toplumcu gerçekçi akımın Rus edebiyatına ve dünya edebiyatına önemli katkıları olduğunu da göz ardı etmemek gerekmektedir. Akçay’a göre devrimin doğurduğu bir akım olarak toplumcu gerçekçilik Rus edebiyatı vasıtasıyla kitlelere hizmet etmiş ve Gorki gibi bir dehayı dünya edebiyatına kazandırmıştır (Akçay, 1998: 12).

1.4.2. Türkiye’de Toplumcu Gerçekçi Edebiyat

Toplumcu gerçekçi akım, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısına girmeye başlarken, Türkiye’deki edebiyat çevrelerince de benimsenmiştir. Ancak akımın özünü oluşturan Marksist felsefi argümanlardan soyutlanarak ve Türkiye’nin kendi toplumsal koşullarına uyarlanarak edebi alana dahil edilmiştir. Kahraman’a göre bunun nedeni Marksizm üzerine yazılan metinlerin Türkçe’ye çevrilmemiş olmasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yapılan bazı çevirilerin ise kapsamlı olmadığını ve baskı ortamında Marksist bir yönelimin ortaya çıkmasının olanaksız olduğunu belirtmektedir (Kahraman, 2004: 64- 65).

Sosyalizm düşüncesi Osmanlı Devleti’nin düşünsel dünyasına, yıkılma aşamasında olduğu 19. yüzyılın bitimine yakın girmiştir. Ancak gerek ideolojiyi sahiplenecek yeterlilikte bir işçi sınıfının henüz oluşmamış olması, gerek toplumsal koşullar ve gerekse de yönetici ve bürokratların ilgisiz karşılamaları sebebiyle geniş bir yayılma alanı bulamamıştır. Osmanlı’da sınıfların gelişmemiş olması ve sınıf çatışmalarının keskinleşmemiş olması, yöneten-yönetilen ilişkisinin tekdüzeliği gibi durumlar göz önünde bulundurulduğunda sosyalizm düşüncesinin yerleşememesinin nedenleri anlaşılacaktır (Oktay: 1986: 250-252). Cumhuriyet ilan edildikten sonra da durumun çok fazla değişmediği bir gerçektir. Özellikle genç Cumhuriyet kadrosu tarafından komünizmin bir tehdit olarak tanımlanması, ülkede sınıflı bir yapının olmaması ve Cumhuriyet yönetiminin her yönüyle birbirine benzeyen bireylerden oluşan homojen bir toplum yaratma ideali gibi sebepler Türkiye’ye özgü bir toplumcu gerçekçiliğin ortaya çıkmasına etki eden faktörler olmuştur.

Sosyalist düşüncenin Türkiye’deki gelişme süreci ve aynı şekilde Marksist sanat ve estetikle ilgili görüşlerin ortaya çıkarılıp tartışılması üzerinde kuşkusuz bu düşüncenin siyasal iktidar tarafından algılanış şeklinin azımsanamayacak bir etkisi vardır. Bu noktada Türkiye’deki sosyalist hareketin öncüleri sayılabilecek insanların rejimce devamlı bir tehlike olarak algılanmasının da önemli bir etkisi vardır. Bu tutum, önemli Marksist teorisyen, yazar ve düşünürlerin eserlerinin hem Türkçeye çevrilip aktarılmasının ve bu eserler üzerinde çeşitli görüşlerin ortaya konulmasının, hem de Marksist düşüncenin ve Marksist düşünceye bağlı toplumcu gerçekçi sanat

anlayışlarının kuramsal olarak tartışılması ve yerleşmesi önünde büyük bir engel oluşturmıştır (Kacıroğlu, 2016: 39).

1925–1940 yılları arasında beliren, 1939 sonu ile 1940 yılı içinde gelişen tasfiye hareketi ile iktidar olan yazınsal söylem, daha çok topluma ve gündelik hayata dönük bir edebiyat istemekteydi ve bu koşullar altında proletaryadan söz edebilmek kuramsal bir olanaksızlıktı. Ancak sosyalist düşünceye sahip yazar ve şairlerin tutuklanmaları, bu çizgide yayın yapan dergilerin kapatılması, kitaplara sansür ve yasak getirilmesine rağmen toplumcu gerçekçiliğe dair tartışmalar dönemin önde gelen yazar ve şairlerin gündemine girmeyi başarmıştır. Sovyet Edebiyatı'nın önemli bir dönüşüm geçirdiği yıllarda Türkiye'deki edebiyat çevreleri bu dönüşümü siyasi koşullar el verdiği ölçüde takip etmeye çalışmıştır (Oktay, 1986: 380-382).

Türkiye'de toplumcu gerçekçi edebiyatın ilk örneklerini şiir alanında Nazım Hikmet ile 1940'lı yıllarda görmek mümkündür. Akımın Türkiye'de hikâye ve roman alanındaki öncüleri ise, aynı dönemlerde eserler yazan Sadri Ertem ve Sabahattin Ali'dir. Özellikle Sadri Ertem' in 1928'de *Resimli Ay* dergisinde yayınlanan *Bacayı İndir Bacayı Kaldır* isimli hikâyesi sosyalist gerçekçi hikâyenin ilk önemli örneğini oluşturmaktadır (Hasdedeoğlu, 2008: 10).

Bu dönemde başlayan toplumcu gerçekçi edebiyat tartışmalarına birçok edebiyatçı katılmıştır. Nazım Hikmet toplumcu gerçekçilik tartışmalarına toplumcu gerçekçiliğin ne olduğu ve ne olması gerektiği konusunda fikir üreterek katılan şairlerden biridir. Ona göre işçi sınıfı edebiyatı, dövüşen, mücadele eden işçinin malı olmalıdır, edebiyatçılar eğer ortaya yetkin bir sanat eseri koymak istiyorlarsa, eserlerini sağlam bir ideolojiyi içerecek şekilde üretmelidirler (Ran, 2012: 27-38). Atilla İlhan ise sosyal realizm (toplumsal gerçekçilik) kavramı üzerinde durur. Ona göre sosyal realizm, toplumun sosyal ve ekonomik koşullarını sanatlaştıran bir düşüncedir. Sosyal realizm, hem şu an içinde bulunduğumuz dönemde hem de ileride ortaya çıkabilecek tüm iktisadi ve içtimai konularda kendini söz sahibi sayan, içtimai-tarihi bir ilim düşüncesi ve yöntemi ile milli şartların ve gerçeklerin izahını yapmaya çalışan ve de bu düşünce ve izahları sanatlaştıran bir anlayıştır (Kaynar, 2015: 475). Atilla İlhan, toplumun sosyal, ekonomik, tarihsel koşullarını edebiyata taşıırken millilik vurgusu yapılması taraftarıdır. Dolayısıyla İlhan'ın sosyal realizm

düşüncesi, bir ideolojiye dayanmak yerine toplumun kendi koşulları ile edebiyata taşınması gerektiğini ifade eder.

Toplumcu gerçekçi edebiyat Türkiye’de özellikle 1950’li yıllarda kurumsal bir kimlik kazanmaya başlamıştır. Bundan önceki dönemde toplumcu edebiyatın pek gelişmediğini ancak onun habercisi sayılabilecek köy edebiyatının oluştuğunu gözlemlemek mümkündür. Cumhuriyetin kuruluşundan beri köy ve köylülük hem Cumhuriyetçi aydın çevrelerce hem de Cumhuriyet ideologlarınca özel bir ilgi alanı oluşturmuştur. Karaömerlioğlu’na göre köycülük düşüncesi ile sınıf temelli ideolojiler yadsınırken; durağan, toplumsal farklılaşma ve ayrışmadan arınmış bir ülke hayal edilmiştir. Köycülük ideolojisi cumhuriyet aydınlarınca, bir yandan tabandan gelebilecek potansiyel tehditlerin önlenmesi için bir araç olarak kullanılırken, bir taraftan da üretiminin çoğunun tarıma dayandığı bir ülkede milliyetçiliğe anti-sosyalist bir taban oluşturulmaya çalışılmıştır. Öte taraftan ise Türk köylüsünün muhafazakâr olduğu varsayımından yola çıkılarak rejimin muhafazakârlığını bu yolla pekiştirmek hedeflenmiştir (Karaömerlioğlu, 2003: 105)

Karaömerlioğlu’na ait yukarıdaki analizde vurgulanan eğilimler büyük ölçüde edebiyatta da etkili olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından sonra köy ve köylülüğü işleyen edebi eserlerin sayısında zamanla artış yaşanmış ve eserler çoğunlukla edebiyatçıların dünya görüşleri ile şekillenmiştir. Özet bir ifade ile 1950’li yıllara kadar toplumcu edebiyat daha çok “köycülük” ve “halkçılık” merkezli bir bakışla toplumsal konuları işlenmiştir. Bunun nedeni Oktay’a göre, edebiyattaki öncü toplumcu yazar ve şairlerin, dönemin tek partili yönetimi karşısında durumu kurtarabilmek adına Kemalist ideolojinin kavram, yöntem ve araçlarını kullanarak Marksist eğilimlerini saklamaları olmuştur (Oktay, 1984: 71)

Bu dönemde edebiyat çevrelerinde en büyük tartışmalardan birine neden olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu’na ait *Yaban* isimli eser, köy ve köylü hayatına dair yazılan, dönemin ilk eserlerden biridir. *Yaban* romanında Anadolu köylüsü ve aydınlar arasındaki uçuruma değinen Yakup Kadri’nin idealize ettiği aydın tipi “devrimci duyarlılığı” ile Sosyalist Anavatan için çırpınan Rus aydınları ile bazı noktalarda benzeşse de bütünsel olarak farklıdır. Karaömerlioğlu’na göre Yakup Kadri, Kemalizm’e sıkı sıkıya bağlı ve ideolojik, halkın menfaatlerinden ziyade

devlet ve bürokrasinin menfaatlerini savunan bir kişiydi. Köylerdeki yaşam koşullarının zorluğunu ifade ederken köyü düşmanca, donmuş, durağan, ilkel ve çirkin, köylüleri ise giyimlerinden davranış şekillerine kadar eleştirip, saygı duyulacak hiç bir özelliği olmayan ilkel yaratıklar olarak betimliyordu. Birinci dünya savaşı gibi bir felaketin bile köylüler ve aydınları birleştiremediğini, aralarında korkunç bir uçurum olduğunu dehşetle ifade ederken bu durumdan yine aydınları sorumlu tutmuştur. Bu yönüyle *Yaban*, resmi söylemde “milletin efendisi” olarak yüceltilen köylülerin içinde bulundukları acı koşulların hem bir itirafı hem de bir manifestosudur (Karaömerlioğlu, 2003: 106-107)

Dönemin köy hayatına dikkat çeken bir diğer eseri ise solcu bir yazar olarak bilinen Sabahattin Ali’nin “*Kuyucaklı Yusuf*” adlı romanıdır. Sabahattin Ali’nin köylü karakterleri, Yakup Kadri’ninkilerin aksine, saygı duyulması gereken, dürüst, kendisine saygıları olan kişilerdir. Sabahattin Ali eserlerinde köylüleri küçümsemez, Anadolu insanına ve köylerine tepeden bakan aydınları ise eleştirir (Karaömerlioğlu, 2003: 109-110). Her iki kitabın da köye bakış açısı ve köyü işleme şekli farklı olsa da bu konuda farkındalık yaratmış olmaları açısından önemlidir.

1920’li yıllardan 1940’ların başına kadar ilerleyen süreç boyunca toplumcu gerçekçiliğin daha geniş bir bakışla ifade edilecek olursa, Marksist sanat anlayışıyla ilgili kuramsal birikimin Türkiye’deki aydın ve yazarlar tarafından özümsemişliğini iddia etmek pek mümkün gözükmemektedir. Toplumcu sanatın ve edebiyatın henüz Türkiye’deki edebiyat çevrelerince yeterince bilinmediğini, yapılan değerlendirmelerin ise eksik kaldığını söylemek gerekir. Halkçı sanat veya topluma hizmet eden sanatçı anlayışının zaten Cumhuriyet ideolojisinin temel kavramlarından biri olan halkçılık bağlamında sürekli dile getirildiği ayrıca bilinen bir gerçektir (Kacıroğlu, 2016: 51).

II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de edebiyat çoğunlukla, savaştan kaynaklanan sıkıntıları; açlık, kıtlık, yoksulluk, savaşın gündelik hayata etkileri gibi toplumsal konuları işlemiştir. Halide Edip Adivar’ın *Sonsuz Panayır*’ı (1946), Sabahattin Ali’nin *Böbrek* (*Sırça Köşk*, 1947), Reşat Enis Aygen’in *Ağlama Duvarı* (1946), Peyami Safa’nın *Matmazel Noraliya’nın Koltuğu* (1949), Ahmet Hamdi Tanpınar’ın *Huzur* (1949), Oktay Akbal’ın *Önce Ekmekler Bozuldu* (1946), Orhan

Kemal'in 72. *Koşuş* (1954), Samim Kocagöz'ün *Onbinlerin Dönüşü* (1957) gibi roman ve hikâyelerde toplumcu gerçekçi edebiyatın izleri görülmektedir. (Çılgın, 2003: 31-68). Bu noktada İlhan Tarus, Kemal Tahir, Zeyyat Selimoğlu, Orhan Kemal, Necati Cumalı, Yaşar Kemal, Leyla Erbil ve Fakir Baykurt gibi edebiyatçıların toplumcu gerçekçi edebiyatın ülkemizdeki temsilcileri olduğunu ifade etmek mümkündür (Hasdedeoğlu, 2008: 10).

Gerçekçi bir yöntemle ortaya konan birçok önemli eserin Köy Enstitüsü çıkışlı yazarlar tarafından kaleme alındığı görülmektedir. Köy gerçeğine içerden bir bakış sunan bu yazarlar dönemin en çok tartışılan eserlerini kaleme almışlardır. Kaynar'a göre, Köy Enstitülü Mahmut Makal'ın 1950 yılında yayınlanan *Bizim Köy* adlı eseri, köy gerçeğini gerçekçi bir şekilde, olduğu gibi yansıtmaları bakımından büyük bir yankı uyandırmıştır. Eserde işlenen köy yaşamı ve köy şartlarına karşı şehirli aydınların hayretleri içinde kaldığı aktarılmaktadır (Kaynar, 2015: 473).

Genel hatlarıyla bakıldığında 1950'lerin edebiyat ortamında özellikle de roman alanında toplumcu gerçekçiliğin en yetkin ürünlerine rastlamak mümkündür. Ahmet Oktay'ın da belirttiği üzere toplumsallık "...örtük bir biçimde çağırıcı büyük özne"dir. Öte taraftan Halide Edip gibi Marksist olmayan bir yazar bile bu dönemde kendini alt kesimlerin, ezilmişlerin, arka sokaktakilerin yazarı olarak görmüştür. Ancak yine de bu toplumsal duyarlılığın sınırsız olmadığını ve bazı sınırlarının olduğunu da ifade etmek gerekir. Soğuk savaşın bu en şiddetli günlerinde, toplumcu ve toplumsal edebiyatı savunan edebiyat çevreleri bile Sovyetler Birliği'nin resmi edebiyat politikası olan toplumcu gerçekçilikten uzak durmaya çalışmışlar ve sanatın ideolojiye alet edilmesine karşı olduklarının altını çizmişleridir (Kaynar, 2015: 472-474).

Türkiye'deki edebiyatçılar Sovyet Toplumcu gerçekçiliğindeki gibi edebiyatı salt propaganda aracı olarak görmediklerini her fırsatta ifade ederken, biçimsel ve estetik konulara da özel ilgi göstermişlerdir. Estetik, biçim, yetkinlik gibi konular dönemin edebiyat dergilerince en çok tartışılan konulardan bazılarını oluşturmuştur. Özellikle Nazım Hikmet bu dönemde biçimsel olarak şiirin sınırlarını zorlayan yenilikçi eserler kaleme almıştır. Oktay'ın da aktardığı üzere Nazım Hikmet başta olmak üzere yenilikçilik taraftarı birçok toplumcu şair ve yazarın *Resimli Yeni Ay*

Dergisi etrafında başlattığı “Putları Yıkıyoruz” hareketi dönemin en büyük tartışmalarından birini oluşturmuştur. Ancak hareketin öncüleri kısa süre sonra ciddi şekilde eleştirilmiş, çoğu komünistlikle suçlanmış ve haklarında davalar açılmıştır (Oktay, 1984:357).

Toplumcu gerçekçiliğe ilişkin ilk kuramsal ve tutarlı önermelerin başladığı ellili yıllarda toplumcu eleştiri; Fethi Naci, Atilla İlhan ve Asım Bezirci ile kuramsal bir taban kazanmaya başlamıştır (Kaynar, 2015: 474). Asım Bezirci, “Bilimsel Sosyalizm” dediği toplumcu gerçekçi çizgideki edebi yapıtların kitlelerin gerçekliği doğrudan kavramasına ve bununla kalmayıp bu gerçekliği dolaylı bir şekilde dönüştürmesine yardımcı olacağını önemle belirtmektedir. Dolayısıyla ona göre, gerçeklik oluşumu, çelişikliği ve evrimiyle çok yönlü bir bütün olarak canlandırılmalıdır; gerçekliğin değiştiği gösterilmeli ve insanlara yaşama sevinci, direnme gücü, dayanışma isteği aşılmalıdır (Başboğa, 2017: 32). Edebiyat bize halkı anlama ve anlatma olanağı verir bu yüzden yazarın bir amacı olmalı, bu amaç da halkın yararına dönük olmalıdır (Bezirci, 2006: 50-51).

Kendini toplumcu bir yazar olarak ifade eden Orhan Kemal’e göre toplumcu bir yazar eğlendirici olmaktan çok düşündürücü olmalı ve estetiği de göz ardı etmemelidir. Yazarın toplumsal bir varlık olduğunu ve bu nedenle içinde bulunduğu toplumun sorunlarına, acılarına, felaketlerine kayıtsız kalamayacağını sıklıkla ifade eden Orhan Kemal, bunu yaparken bir ideolojiye bağlı kalınmaması gerektiğini savunmaktadır (Bezirci, 2006: 52-54).

İKİNCİ BÖLÜM

2. MODERN TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞİM

2.1. Osmanlı Modernleşmesi Sürecinde Anadolu'da Toplumsal Değişme

Var olan değişimin değişmesi (Ortaylı, 2008: 15) olarak modernleşme olgusunun Osmanlı Devleti için tam olarak ne zaman başladığı üzerinde uzlaşılmış bir konu değildir. Ancak, Osmanlı Toplumunda yaşanan modernleşme olgusunun anlaşılabilmesi için bu toplumun hangi içsel ve dışsal süreçlerden sonra böyle bir olguyla karşı karşıya kaldığını bilmek gerekmektedir (Aytekin, 2013: 313, 321). Osmanlı toplumundaki modernleşme olgusu Avrupa'da yaşanan gelişmelerden bağımsız olmadığı gibi modernleşmenin yönü de hep Batı'ya doğru olmuştur.

Özellikle 16. yüzyılda yapılan yeni keşifler ile Avrupa ticaretinin Akdeniz'den Atlantik Okyanusu'na doğru kayması ve bunun bir sonucu olarak Kuzey Batı Avrupa'nın doğmaya başlayan dünya ekonomisinin merkezi haline gelmesi Osmanlı tarihi için bir dönüm noktası oluşturmuştur (Kasaba, 1993: 17). Bu gelişmelerin bir neticesi olarak 16. yüzyılın sonlarına doğru başlayan Avrupa'dan geri kalma süreci (Varlık, 1976: 11) ve 17. yüzyılda bozulmaya başlayan klasik Osmanlı mali sistemi, Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısındaki hakim ve mağrur pozisyonunu kaybetmesine ve Batı'yı model almak gibi bir çelişki ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur (Aytekin, 2013: 321). Dolayısıyla Osmanlı Devleti için modernleşmeyi zorunlu kılan faktör Osmanlı mali sisteminin bozulmasıdır. Bu bağlamda Osmanlı toplumunda yaşanan toplumsal değişimi ve modernleşme olgusunu anlayabilmek için Osmanlı ekonomisinin dönüşümünü incelemek gerekmektedir.

2.1.1. Osmanlı Ekonomisi'nin Dönüşümü

Yukarıda da ifade edildiği üzere yeni ticaret yollarının doğması ve keşfedilen yeni kıtalardaki altın, gümüş gibi değerli madenlerin dünya pazarına girmesiyle Avrupa kapitalizminde ciddi bir gelişim yaşanmaya başlanmıştır. Ancak kapitalizmin Avrupa merkezli gelişimi sadece Avrupa'da değil dünyanın birçok bölgesindeki devletleri toplumsal ve iktisadi anlamda etkilemiştir.

Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisiyle ilk temasları literatürdeki yaygın görüşe göre 16. yüzyılda başlamıştır. Bu dönemdeki ilk temaslardan önce Osmanlı ekonomisinin gücünün zirvede olduğu klasik iktisadi düzen yaşanmaktadır. Bu düzen içerisinde devletin yönetimden üretim faaliyetlerine kadar birçok alanda tam bir kontrolü bulunmaktadır (Öztürk, 2016: 395- 397).

Kasaba'ya göre 16. yüzyılda, özellikle tahıl ticaretinin çoğu kaçak yollarla yapılmakta ve elde edilen servetin önemli miktarda oluşu, üst düzeydeki Osmanlı yöneticilerinin hem merkezde hem de taşrada kaçak ticarete katılmalarına yol açmaktaydı. Tımar sahipleri bile merkezi yönetime karşı yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra arta kalan aşarı satarak bu verimli pazar koşullarından kâr edebilecek şekilde yararlanabilmekteydi. Tahıl ticareti her ne kadar merkezi bürokrasinin denetimi dışında yapılırsa da Osmanlı klasik güç ilişkileri ve köylülerin durumu üzerinde ciddi oranda hissedilir bir değişiklik yaratmamaktaydı (Kasaba, 1993: 18).

Ancak 16. yüzyılda özellikle nüfusun hızla artması tahıl fiyatlarını da arttırmış ve bu artış Osmanlı memurlarının topladığı sabit parasal vergileri düşürmüştür. Böylece uzun yıllar boyunca yapılan kaçak ticaret, bir noktadan sonra mevcut tahılın ülke içindeki tahıl ihtiyacını karşılayamama sorununu doğurmuştur. Bu durum 16. yüzyılın bitimine doğru merkezi yöneticilerin hem kaçak hem de resmi yollarla yapılan ticaret üzerinde denetim kurma çabaları ile sonuçlanmıştır (Keyder, 2017: 23- 24).

17. yüzyıla gelindiğinde durum Osmanlı devleti için daha karmaşık bir hal almaya başlamıştı. Önceki dönemlerde Venedikliler ve Cenevizlilere verilen kapitülasyonların benzerleri Fransızlara, İngilizlere ve Felemenklere de verilmeye

başlanmıştı. Goffman'a göre 16. yüzyılın bitimi ve 17. yüzyılın başlangıç yıllarında Osmanlı devlet adamları, Avrupalı devletlerle yaptıkları anlaşmaların iktisadi olmaktan çok siyasi olduğu kanaatindeydiler (Goffman, 2004:232) . Ancak bu sefer karşılarındaki güçler daha iyi örgütlenmiş, daha fazla kaynağı olan, teknolojik üstünlüğe sahip ve Ceneviz ya da Venediklilerin temsil ettiklerinden daha büyük toplumları temsil eden devletlerdi (Goffman, 2004:229-230). Nitekim bu durum sonrasında özellikle İngilizlerin doğu Akdeniz ticaretinde hâkim güç olmasına ve yabancı tüccarların Osmanlı sınırları içerisinde düşük tarifeli gümrük vergileri ile ticaret yapmalarına neden olmuştur. Kısa süre içinde Osmanlı kentleri, ticaretin önemli kısmını ellerinde bulunduran, Osmanlı Devleti'nin dış dünya ile ekonomik ilişkilerini önemli ölçüde sağlayan yerleşik yabancı tüccarlar ile dolmaya başlamıştır.

17. yüzyıl boyunca Osmanlı devlet sınırları içerisinde düşük vergi oranlarıyla ticaret yapan Levant şirket tüccarları elde ettikleri yüksek kâr oranlarıyla İngiltere'deki sermaye birikimine ve İngiliz merkantilizminin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştu (Özgün, 2008:7). Avrupalı devletler kendi pazarlarını dengeli bir şekilde korumak için merkantilist politikalar uygulamış bu durum da pazarları daha çok daralttığı için Avrupa ticaretinin Osmanlı tüccarları için çekiciliği azalmıştı (Kasaba, 1993: 21).

Böylece 18. yüzyıla doğru giderken Avrupalılar özelde ise İngilizler dünya ticaretine yön veren başat bir güç olmaya başlamış, Osmanlı Devleti ise ticari dengelerin sarsılması ve mali sistemin bozulmasından kaynaklı sorunlar ile uğraşmıştır. Bu yönüyle bakıldığında İmparatorluk önceki dönemlere göre dış etkilere daha açık hale gelmiştir.

Avrupalı devletler ile yapılan ticarete sanayi mamulü ithal edip, hammadde ihraç eden Osmanlı Devleti 18. yüzyılın başlarında dünyadaki ekonomik koşulların da etkisiyle ekonomik anlamda kısa süreli de olsa yeniden bir örgütlenmeye gitmeye başladı. İpek, yün, pamuk vb. mevcut üretim alanları gelişirken Balkanlarda demircilik, Girit adasında ise sabunculuk gibi yeni üretim dalları oluştu (Kasaba, 1993: 21-22). Ancak İngiltere menşeli sanayileşme hamleleri dünyada o zamana dek geçerli olan bütün rekabet gücü dinamiklerini temelinden değiştiriyordu. Bu değişiklik aynı zamanda klasik iktisat şeklindeki kendi kuramsal altyapısını da

oluşturarak iktisadi alanın da ötesine varan yeni bir dünya düzeni inşa etmeye başlıyordu (Erdem, 2016: 19).

19. yüzyıl Sanayi Devrimi'nden kaynaklı üretim patlaması, teknik ilerleme, hızlı ulaşım araçları gibi gelişmelerin etkisiyle, dünya ulusları birbirleriyle olan ekonomik münasebetlerini üst düzeylere çıkarmışlardır (Martal, 1999: 73). Bu dönemde Osmanlı Devleti ise batı eyaletleri üzerinden dünya ekonomisine dahil olmuştur (Kasaba, 1993: 35). Eşyaların, paranın, insanların serbest dolaştığı ve kapitalizmin altın çağını yaşadığı bu dönemde kullanılmaya başlanan buharlı gemiler sayesinde ticaret yolları kısalmış bu da Osmanlı devletini ticari açıdan atıl duruma düşürmüştür. Ancak buna rağmen 1838'de İngiltere ile imzalanan Ticaret antlaşmasına kadar Osmanlı Devleti kendi ekonomi politikalarını tek başına belirleyebiliyordu (Özgün, 2008: 7-8). Bu antlaşma Osmanlı devleti'nin Avrupa kapitalizminin siyasi iktisadi mantığına dahil olmasını kurumsallaştırma yolundaki ilk adımdır (Keyder, 2017: 42).

Ticaret antlaşmasının bir gereği olarak 1838 yılından önce uygulanan tekel kaldırılmış ayrıca imparatorluk yönetimi sahip olduğu vergi ve sınırlamalardan vazgeçmiştir. Gümrük vergileri ile ilgili maddelere göre ise İngilizler, değer üzerinden alınan %12'lik bir vergi dışında herhangi bir vergi ödemeksizin Osmanlı'ya mal ihraç edebileceklerdir (Pamuk, 1994: 18). Kısaca ifade edilecek olursa Osmanlı Devleti bir çeşit gümrük köleliğine girmeye başlamıştı (Yıldırım, 2001: 318). Çünkü 1838'den 1850'ye kadarki süre boyunca Osmanlı'nın, İngiltere'den ithalatı %400 artarken, aynı sürede Osmanlı'nın bütün İngiltere ihracatındaki payı %1,9'dan %4,9'a kadar yükselmiştir (Kurmuş, 2008: 68-69). Bu dönemde Osmanlı pazarı İngiliz mallarının istilasına uğradığı için Osmanlı sanayi üretimi ile rekabet edecek gücü bulamayıp geriledi (Yıldırım, 2001:318). Dolayısıyla İmparatorluğun dış ticaret dengesi ve devlet bütçesi kaçınılmaz olarak açık vermeye başladı. Bir yandan elden çıkan topraklardan Anadolu'ya yönelik yaşanan yoğun göçler sebebiyle artan nüfusa yönelik kamu harcamaları miktarının artması, diğer taraftan ise hızla büyüyen liman kentlerinin artan altyapı yatırımı ihtiyacı Osmanlı yöneticilerini finansman sağlamak için borçlanmaya zorlamaktaydı. Ancak Kazgan'a

göre, Osmanlı üzerinde borçlanma baskısı kuran etmenler sadece bunlarla sınırlı değildi. Gayrimüslim tüccarlardan oluşan yabancı burjuva ve Galata Bankerleri olarak bilinen gayrimüslim sermayedarlar da Osmanlı idarecilerine baskı yapıyorlardı. Galata bankerlerinin baskıları sonucu İmparatorluk 1840’da ilkin %8 faizli kâğıt paralar (kaime) basmış devamında ise faizsiz kaimelere geçmiştir. Faizsiz kaimeler değer kaybederken bankerlerin ellerindeki faizli kaimeler prim yapmış ve Avrupa piyasasında satılmaya başlanmıştır. Avrupalı yatırımcılar kendi ülkelerindeki %3 oranındaki faizin çok üzerindeki bu faiz oranları sebebiyle Osmanlı piyasasına adeta akın etmiş ve böylece Osmanlı’nın finans kapitalinin ağına düştüğü yeni bir süreç başlamıştır (Kazgan, 1999: 35).

Bu sürecin diğer bir ayağını ise bankaların kurulması oluşturmuştur. Bankalar kurulduktan sonra Osmanlı Devleti daha fazla borçlanmaya başlamıştır. Yıldırım’a göre Kırım savaşı sırasında 5.500.000 Osmanlı lirası tutarındaki ilk borçtan Osmanlı Bankası’nın kurulduğu 1863 yılına kadar borç alınan miktarlar sürekli artmıştır. Nihayet 1874 yılına gelindiğinde Osmanlı’nın borç aldığı miktar önceki dönemlere göre %400’ün üzerinde bir artış göstererek 204.460.000 liraya ulaşmıştır (Yıldırım, 2001:319). Çavdar’a göre ise Tanzimat Fermanı ve diğer ıslahatlarla başlayan bu borçlan(dır)ma dalgası, imparatorluğun dünya sistemine eklemlenme sürecinde ekonomik köleliğin tesisini sağlamış, kapitülasyonlar ve ticari alanda verilen imtiyazlar da bu “köleliğe giden yol”un kapılarını aralamıştır (Çavdar, 1970: 13).

Osmanlı Devleti’nin dünya ekonomik sistemine eklemlenmesiyle dönüşüme uğrayan ekonomisi geri ödenemeyen borçlar ile tamamen yabancı finans kaynaklarına bağımlı hale gelmiştir. Devlet, borçlarını ödeyebilmek için tekrar borç alır duruma gelmiştir.

1875’e gelindiğinde Osmanlı borç ödemelerini yarıya indirmiş bir yıl sonra ise moratoryum ilan etmek zorunda kalmıştır. Borçlarını artık ödeyemez duruma gelen Osmanlı Devleti için Avrupa mali sermayesi alacaklarını güvence altına alacak yeni bir sistem dayatmıştır. Bu bağlamda alacakların tahsili ve yönetimi için Duyun-u Umumiye adıyla bir örgüt kurulmuş, bu örgüt devlet hazinesinin gelir kaynakları üzerinde denetim kurmuştur (Pamuk, 1984: 114). Birçok Avrupalı ulusun temsilcilerinden oluşan bu idare sadece Osmanlı ekonomisi üzerinde denetim

kurmamış devletin hükümlerlik haklarını da zedeleyen bir mekanizma halini almıştır.

Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'na kadarki süre boyunca Osmanlı gelirlerinin çoğu dış borç ödemelerine kullanılmak üzere Duyun-u Umumiye'ye aktarıldı. Denetim ve borç ödemelerinin düzenli devam etmesi üzerine Avrupa mali piyasalarına güvence verilmiş oldu. Duyun-u Umumiye denetimi sayesinde İmparatorluğun dış borçlanmalarda ödediği %10-12 düzeyindeki faiz oranları %4-5 düzeylerine kadar inmişti (Yıldırım, 2001: 320- 321). Bu durum Osmanlı'nın hem ihracatı hem de ithalatı üzerinde kısa süreli bir canlanmaya imkân verse de İmparatorluğun savaş ve askeri harcamalarının artması ile 20. yüzyılın ilk yıllarında tekrar borçlanması ile sonuçlanmıştır.

1911'e gelindiğinde İttihat ve Terakki ekonomiyeye görece biraz çekidüzen vermeye başlamış, birçok alanda tasarruf politikaları geliştirilmiş ve ekonomide az da olsa bir canlanma görölmeye başlanmıştı (Ahmad, 1985: 58-59). Milli iktisat politikası benimseyen İttihat ve Terakki partisi, dış politikada Almanya ile ekonomik ilişkiler geliştirirken içerde de ekonomide azınlık unsurlar yerine Müslüman/Türk unsurların etkin olması gerektiğini savunmuştur. Özellikle 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin hem iç hem de dış ekonomisinde ciddi ağırlıkları olan ve İmparatorluğun yabancı sermayedarlarla, yabancı bankalarla ilişki kurmasına aracılık eden azınlık burjuvazisine karşı Müslüman/Türk sermayedarlar örgütlenmiştir. Özgün'e göre İttihat- Terakki II. Meşrutiyet döneminden Birinci Dünya Savaşına kadar izlenen milli iktisat politikaları ile yaratılmak istenen Türk burjuvazisi, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra azınlıkların ülkeden göç etmesiyle birlikte rakipsiz bir konuma gelmiştir (Özgün, 2008: 14).

İttihat ve Terakki'nin uyguladığı ekonomi politikaları finansman eksiği ve Birinci Dünya Savaşı'nın dayattığı ağır ekonomik koşullar nedeniyle hedefine ulaşamamış olsa bile genç Cumhuriyet yönetimi için örnek alınacak uygulamaların geliştirilmesine katkı sağlamıştır.

2.1.2. Osmanlı Devleti'nde Tarım, Mülkiyet ve İşgücünün Dönüşümü

1950'lere kadar Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal yapısı Osmanlı Devleti döneminde yüzyıllar boyunca süren geleneksel esas karakterini kısmen muhafaza etmekteydi. Osmanlı'nın toplumsal ve askeri düzeninin, vergi sisteminin, sivil ve askeri bürokrasisini ayakta tutan ana mekanizmanın temellerinde toprak sistemi bulunmaktaydı. Dolayısıyla toprak sisteminde yaşanan bozulmanın diğer alanları da etkilemesi kaçınılmazdır (Aytekin, 2013: 321-322).

Yeni ticaret yollarının keşfedilmesiyle İmparatorluk sınırlarındaki ticaret yollarının önemlerini kaybetmeleri, hammadde ve hububat ticaretinde kaçakçılığın yaygınlaşması, bu kaçakçılığın ordunun giderlerinin karşılanamama sorununu doğurması, yeniçerilerin maaşlarındaki artışlar ve paranın durmadan değer kaybetmesi gibi sebeplerle Osmanlı Devleti çok büyük bir mali krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu krizlerin üstesinden gelinebilmek için daha önce sivil ve askeri bürokratlara dağıtılan topraklar, gelirinin devlete ödenmesi koşuluyla mültezimlere verilmeye başlanmış, böylece devlet, ekonomiyi rahatlamayı amaçlamıştır (Cem 1999: 158-173).

İltizam sisteminde, en fazla miktarda parayı devlete peşin ödemeyi kabul eden kişiler kâr veya zararı kendisine ait olma koşuluyla vergi toplama hakkını kazanıyordu. Kısa vadede devletin nakit sıkıntısını gideren bu sistem zamanla bozulmaya ve küçük köylülüğü ezen bir uygulamaya dönüşmeye başlamıştır. Kasaba'ya göre tarımda tımar sisteminden vazgeçilip iltizam sistemine ve yaşam boyu toprak kiralama uygulamasına geçiş toprak üzerinde sahiplik ve hak iddialarının belirsizleşmesine, yönetici ve üretici sınıf arasındaki doğrudan ilişkinin kopmasına, köylülerin merkezi yönetime karşı yükümlülüklerinin giderek bulanıklaşmasına neden olmuştur. Dolayısıyla gelirlerini arttırıp sözleşmelerini yenilemek için baskılarını arttıran mültezimler karşısında köylülerin kendilerini koruyacak etkin bir gücü olmamıştır (Kasaba, 1993: 19).

Öte taraftan mültezimler, vergi toplama haklarını ellerinde bulundurmalarıyla adeta yarı resmî bir mevki edindiler ve bu yönüyle, vergilerin toplanmasını sağlayan meşru bir konumun siyasi bir güce evrilebileceği tehlikeli bir statü yaratılmış oldu.

Bunun bir sonucu olarak 18. yüzyıl boyunca imparatorluk topraklarının önemli bir kısmı âyanın hâkimiyeti altına girmiş ve âyanlar, taşrada devlet otoritesini temsil ederek kontrol ettikleri bölgelerdeki tarımsal artığa el koymuşlardır (Keyder, 2017: 25). Ancak âyanların gittikçe artan bir nüfuza ve güce sahip olmalarındaki en önemli rolü askeri güç beslemeleri ve zor kullanma araçlarını edinmeleri oynamaktaydı. Ayanların ve yerli eşrafın 18. yüzyılın savaşız dönemlerinde bu askerleri merkezi yönetime karşı bir baskı aracı olarak kullanması, askerlerin işsiz oldukları dönemlerde eşkıyalık yaparak köylülerden zorla haraç toplaması Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmış ve dengeleri sağlamak adına daha çok zora başvurmaya neden olmuştur. Öte taraftan Devlet, reaya üzerindeki vergi yükünün arttırılması ve taşradaki isyanların şiddetle bastırılması sonucu bozulan tarımsal tabanı, zorunlu göç ve iskân politikalarıyla korumaya çalışmıştır (Kasaba, 1993: 21). İsyancılar ve zorunlu göçler sonucu terk edilen toprakları taşradaki nüfuzlu kişiler sahiplenmekte ve buraları, kiraladıkları adamları yerleştirmek suretiyle kendi şahsi arazileri haline getirmekteydiler. Büyük oranda bir emek açığının olmasından dolayı bu tür topraklar çoğunlukla çitlenmiş ve hayvan çiftliklerine dönüştürülmüşlerdir. Dolayısıyla köylülerin terk ettiği toprakların bu şekilde kullanılması ve sahiplenilmesi, reayanın işlediği miri arazinin büyük toprak sahiplerinin çiftliklerine dönüşmesine neden olmuştur (İnalcık, 2012: 21). Âyanların özel mülkiyeti haline gelen bu topraklarda köylüler, zamanla ortakçılık ve yarıcılık gibi yöntemlerle üretim yapmak zorunda kalmıştır. İnalcık'a göre ortakçılık genellikle reaya kökenli giderek yaygınlaşmış bir emek biçimiydi (İnalcık, 2012: 19). Yine de çiftliklerde angarya uygulamasına çok fazla rastlanmamış ve âyanlar, alternatif bir emek kullanım sistemi oluşturamadığı için serfler veya tarım işçileri gibi ara fraksiyonlar oluşmamıştır (Keyder, 2017: 27). Bu bağlamda reayanın Batının feodal sistemindekine benzer bir emek-rant ürettiğini söylemek mümkün değildir (Kılıçbay, 1985: 415- 420).

Öte taraftan belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise Osmanlı Devleti'nin sadece üretim ya da arazinin değil emeği de kontrol altına alan devletçi karakteridir. Bunun en fazla göze çarpan örneğini derbentçi, küreci (madenci) ve çeltükci köylerinde görmek mümkündür. Dağ geçitlerinde koruma hizmetine ayrılmış veya maden işçiliği ve pirinç tarımı yapmaya mecbur edilmiş köylülerin bu zorunluluğu, yaşadıkları köylerin, ekonomik ve sosyal açıdan diğer köylerden tamamıyla farklı

olmasına ve özel bir karakter kazanmasına yol açmış bulunmaktadır (İnalçık, 1993: 12).

Üretim yapmaya çalışan köylülerin en büyük yükümlülüklerinden biri yıllık ödenen öşürdür. Merkez ile toprakta üretim yapan kesim arasında önemli bir vergisel ilişki bulunmaktadır. Pamuk, Osmanlı Devleti'nin toplumsal kurumlarına egemen olan bu yapıyı “vergisel üretim tarzı” olarak tanımlamıştır (Pamuk, 1990: 79).

Ancak 17. Ve 18. Yüzyıla bakıldığında, hükümetin vergi toplama biçimindeki belirsizlik, köylülerin durumunu daha da zorlaştırmaktaydı. Çünkü mültezimlere verginin aynı mi nakdi mi alınacağı konusunda kesin bir hükümden ziyade serbestlik tanınmış ve mültezimler de pazar koşullarına göre kendileri için en elverişli yöntemi seçmekteydiler (Kasaba, 1993: 60). Öte taraftan, bir yörenin vergi gelirlerini toplayan mültezimin, devlete ödemesi gerektiği bedeli çıkardıktan sonra kâr güdüsüyle kat kat fazlasını kazanma yoluna gitmesi ve bu yolla mali güç edinmesi beklenen bir sonuçtur (Barkan, 1980: 803).

Merkezi yöneticilerin toprak mülkiyeti, üretim, yönetim ve baskı araçları üzerindeki denetimlerinin gevşemesi ile ayanlar şehirlerdeki ticarete de el atmaya başlamışlardır. Başta imparatorluğun sınır bölgeleri olmak üzere birçok merkezdeki ticaret faaliyetleri, merkezi yönetimin kontrolünden çıkmıştı. Şehir ekonomisini de yönetmeye başlayan âyanların nüfuzu kırsal alanı aşmış, âyanlar Batıdakine benzer bir şehir aristokrasisi görevi görmeye başlamış ve sonuç olarak padişah, artık mutlak olmayan iktidarını Sened-i İttifak ile ayanlarla paylaşmak zorunda kalmıştır (Keyder, 2017: 25-26).

Aslında bir döneme kadar Osmanlı Devleti, ayanlık uygulamasına yabancı ya da karşı olmamıştır. Bulundukları yörelerin ileri gelenleri arasından halk tarafından seçilen ayanlar, merkezi yönetim ile halk arasında aracılık işlevi yapmaktaydılar. Devletin herhangi bir iş için vilayetlere gönderdiği fermanlarda bu kişiler “Ayan-ı Vilayet” olarak zikredilmekteydiler. Devlet, zor durumda kaldığı dönemlerde acil gelir ihtiyacını karşılamak veya toplumsal huzuru bozan eşkıyaların ve bazı suçlu kimselerin yakalanmasını sağlamak için zaman zaman ayanların nüfuzlarından faydalanmıştır (Uzunçarşılı, 1978: 436, Göçek, 1999: 137).

Ancak ayanlık uygulaması da zamanla rüşvet ve benzeri yöntemlerin etkisiyle yozlaşmaya uğramıştır. Kendilerine ait milis güçler oluşturarak güçlenmeye başlamaları merkezi idare açısından kabul edilemez görülmüştür (Pamuk, 1990: 123).

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti, merkezi idareye sadık bir ordu oluşturup bu ordu yardımıyla ekonomik kaynaklar ve ayanlar üzerinde kontrol sağlamaya çalışmaktaydı. Osmanlı yönetimi, kendi gücüne alternatif bir güç oluşturabilecek meşruiyet araçlarına sahip olmayan, iktidarını paylaşmak zorunda olmadığı ülke içindeki gayrimüslim ve dışarıdaki yabancı sermayedarların devletin ekonomik kaynaklarını kullanmalarına müsamaha gösterirken, Müslüman halkın ve ulemanın desteğini alan ayanlara bu olanağı tanımamıştır (Karpat 2002: 78-80). Dolayısıyla âyanın yükselişi, gelişim evresini tamamlayamadan kesintiye ve bozguna uğratılmış bir toplumsal dönüşüm sürecidir (Keyder, 2017: 28). Âyanın gücü kırıldıktan sonra başta Batı Anadolu olmak üzere Anadolu topraklarının bir kısmı küçük parçalar şeklinde köylü mülkiyeti haline getirilirken bir kısmı da kiralanmaya devam etmiştir. Uzun süren savaşlar yüzünden yaşanan emek kıtlığı ve angarya yasağının etkisiyle kalan topraklar da parçalanmış ve ortakçılık yoluyla ekilmeye devam edilmiştir (Kasaba, 1993: 58).

19. yüzyılın Osmanlı tarımsal yapısı açısından diğer önemli özelliği ise sanayi devrimi ve kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme sürecinin bir sonucu olarak dış pazarlara dönük ticari tarımın daha yoğun yapılmaya başlanmasıdır. Ticari tarımı arttırmak amacıyla Tanzimat Dönemi'nde ticari değeri yüksek olan ürünlere yönelik vergi muafiyeti sağlanmış, üretimde modern araç kullanımını arttırmak için de ithal alınacak araç ve gereçlerin gümrük vergisi ödenmeden ülkeye girmesine yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Yıldırım'a göre bu noktada atılan en önemli adımlardan biri de tarımsal gelişmeyi sağlamak için çıkarılan 1858 tarihli Arazi Kanunnamesidir. Bu kanunname ile özel mülkiyet hakkı resmen tanınmaya başlanmış ve toprakların bir kısmı özel mülkiyete dönüşmüştür (Yıldırım, 2001:315).

19. yüzyılda ticari tarımdaki en fazla talep, Avrupa'da gelişen dokuma endüstrisinin hammaddesi olan pamuğa yöneliktir. Varlık'a göre Amerikan iç savaşının başlamasıyla İngiliz tekstili pamuk ihtiyacını karşılayamaz olmuş ve bu

duruma çözüm olarak sermayedarlar başta Osmanlı toprakları olmak üzere birçok yerde pamuk üretimini teşvik etmiştir. Arazi Kanunnamesi ile yabancılara da toprak satın alma hakkının tanınmış olması, Osmanlı tarımında doğrudan yabancı yatırımlar dönemini başlatmıştır (Varlık, 1976: 49-50).

İngiliz yatırımcılar, Batı Anadolu topraklarının tarıma elverişliliği, ulaşım imkânları, köylülerin ve merkezi yönetimin tutumlarını ölçen bir dizi fizibilite çalışmasından sonra; yerli tohum yerine Amerikan tohumunun kullanılması, aşar vergisinin kaldırılması ve deve kervanları ile pamuğun limanlara taşınması yerine demiryolunun tercih edilmesi gerektiğini raporlamışlardır. Böylece 1862 yılında çıkarılan bir fermanla pamuk üreticilerine ciddi kolaylıklar sunulacağı bildirilmiş ve pamuk üretimi teşvik edilmiştir (Kurmuş, 2008: 127-129).

Bu dönemde pamuk üretimi alanındaki en büyük atılımlardan bir diğeri de Çukurova bölgesinde yaşanmıştır. İhtiyaç duyulan pamuğu karşılayabilecek kapasiteye sahip olan Adana, İngiliz tekstil üreticileri için hem hammadde temin edilecek hem de yatırım yapılabilinecek bir bölgeye dönüşmüştür (Yaktı, 2013: 273). Bir taraftan kurutulan bataklık arazilerin tarıma kazandırılması, iskân ve göç politikaları ile bölgenin nüfuslanması öte taraftan pamuk üretiminin dış pazarlara cevap verebilecek düzeyde artması ile bölge, ciddi bir sosyo-iktisadi dönüşüm yaşamaya başlamıştır (Toksöz, 2006: 98). Bu süreç yirminci yüzyılın ortalarına kadar devam ederken Adana, önemli gelirler edinen, Güney Anadolu'nun ekonomi merkezi olmaya başlayan gelişmiş bir şehir görünümüne kavuşmuştur.

Çukurova genelinde böyle bir görünüm sergileyen tarımsal faaliyetler Anadolu genelinde aynı düzeyi yakalayamamıştır. Özellikle yeterli iş gücünün bulunmaması ve ilkel tarım teknikleri nedeniyle toprakların sadece bir kısmı tarıma yönelik kullanılabilmektedir.

Angarya yasağı, çalışma çağındaki erkeklerin asker olarak uzun süren savaflara katılması ve düşük nüfus yoğunluğu emek gücü bulmayı zorlaştırmış bu da üretimin devamlılığını kötü etkilemiştir. Öte taraftan Anadolu tarımında kullanılan çift öküzlü ahşap saban, kürek, çapa ve orak gibi ilkel teknikler, sulama imkânlarının yetersizliği, aşırı yağmur, çekirge istilasları gibi durumlar karşısındaki çaresizlik de

tarımsal üretimi kötü etkileyen diğer durumlardır (Kasaba, 1993: 57-58). Bu olumsuzluklara ek olarak Osmanlı yasaları da köylüleri koruyan düzenlemeler içermemekte, vergilerdeki nizamsızlık ve vergi yükünün doğrudan küçük üreticinin sırtında olması durumlarına alternatif çözümler üretmemektedir. Örneğin Kurmuş'a göre Osmanlı devleti, pamuk üretimi teşviki sırasında çıkardığı fermanın hükümlerine uymamış, üreticiden aşar vergisi almaya devam etmiş ve vaat edilen gümrük muafiyetlerini de gerçekleştirmemiştir (Kurmuş, 2008:130).

Tüm bu olumsuzluklara rağmen İngiltere'ye yapılan toplam pamuk ihracatı 1861'de 2.704 sterlinken, 1862'de 202.520, 1863'te 907.679, 1864'te ise 1.366.688 sterline kadar yükselmiştir (Önal, 2010: 53). Pamuk üretimi ve ihracatındaki artış beraberinde teknolojik gelişmeler de getirmiş, Aydın demiryolu çevresinde 34 adet pamuk temizleme atölyesi, Alaşehir'de ise iki adet pamuk işleme atölyesi kurulmuştur (Varlık, 1976: 50-51). 1860'ların başlarına kadar son derece ilkel yöntemlerle yapılan pamuk temizleme ve balyalama işlemleri İngiltere'den sipariş edilen çırçır makineleriyle daha kısa zamanda daha iyi kalite ile yapılmaya başlanmıştır. Buna paralel olarak çırçırılama işlemi yapan pamuk işçilerin ücretleri de özellikle 1863 yılından itibaren artmaya başlamıştır (Kurmuş, 2008: 181). Ayrıca üretilen ürünlerin limanlara zahmetsizce ve daha uygun maliyetle ulaştırılabilmesi için yapımı devam eden demiryolları projeleri hızlandırılmış, yeni demiryolu hatları için çalışmalar başlatılmış ve bu projeler için finansman arayışları artmıştır (Kasaba, 1993: 58- 59).

2.1.3. Osmanlı Devleti'nde Göç ve Kentlerin Dönüşümü

Osmanlı şehirleri tarımsal faaliyetlerden ziyade idari ve ticari özellikleri ile ön plana çıkan, kadının ve subaşının idaresinde ticaret ve sanayi ehlinin bulunduğu, nüfusu 10000 ile 30000 arasında değişen yerleşmelerdir (Aliağaoğlu ve Uğur, 2016: 209- 210). Anadolu Selçuklu Devleti'nin şehir mirası üzerinde gelişen bu yerleşmeler 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'ya has özellikler kazanmaya başlamıştır (Akdağ, 2010: 394).

Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen uzun süreç boyunca toplumun farklılaşan yapısına rağmen kentlerin mekânsal yapısı durağan

niteliğini korumuş ancak 19. yüzyıldan itibaren bu durum farklılaşmaya başlamıştır (Aktüre, 1985: 891). 19. Yüzyıl ile birlikte kentsel arazi kullanımına ek olarak demiryolları, yeni ticaret merkezleri, zengin mahalleleri, göçmen mahalleleri, askeri kışla gibi yeni birimler ile şehir hayatı büyümeye ve değişim sürecine girmeye başlamıştır (Aktüre, 1978: 220).

19. yüzyıl, Avrupa ile girişilen ticari ilişkilerin bir sonucu olarak Osmanlı şehirlerinin önemli dönüşümler geçirdiği bir dönemdir. Ulaşım ve ticarete gelişmiş buharlı gemilerin kullanılmaya başlanması ve kıyı ile iç kesimler arasındaki ticari akışı sağlayan demiryollarının yapılması, özellikle liman kentlerinin yükselişe geçmesini sağlamıştır. Çadircı'ya göre, kıyı şeritlerinde yapılan demiryolları, ticaret ve ziraatın gelişmesini sağlamış, kapalı ve durgun tarım ekonomisini canlandırmış ve kısıtlı bir şekilde de olsa Osmanlı toplumu modern ulaşım imkânlarından faydalandırmıştır. Bu yönüyle demiryolu taşımacılığının ilk etkileri, İmparatorluğun kentleşmesi ve sosyal değişim geçirmesi şeklinde olmuştur (Çadircı, 1991: 302).

Anadolu dışında Beyrut, Selanik, Anadolu'da ise İstanbul, İzmir, Trabzon, Samsun ve Mersin gibi önemli liman kentleri İmparatorluğun dış dünya ile olan ticari ilişkilerini sağlamıştır. Öte taraftan bu kentler para, meta ve insan dolaşımının en yoğun gerçekleştiği yerlerdir. Birinci dünya savaşına kadar yıldan yıla artan ticaret hacimleri ile birçok yabancı firmanın acente açtığı, bankacılık, ulaşım faaliyetlerinin geliştiği ve dolayısıyla refah düzeyinin yükseldiği bu kentler kısa süre içinde Osmanlı coğrafyasından göçler almaya başlamıştır.

Osmanlı coğrafyasında hemen hemen her dönem iç göçlerden bahsetmek mümkündür. Köylülerin kendi aralarında veya sipahiyle olan anlaşmazlıkları, taşrada merkezi otoritenin bozulması, kamu görevlilerinin suiistimalleri, doğal afetler, salgın hastalıklar, aşırı nüfus artışı ve savaşlar kırsal göçün ana nedenlerini oluşturmaktadır (İpek, 2013: 97). Devlet bu durumun önüne geçmek ve tarımsal üretimin devamlılığını sağlamak amacıyla çiftbozan vergisi ve geri iskân politikaları uygulamaktaydı. Ancak çoğu durumda bu uygulamalar nüfusun dengeli dağılımı ve tarımsal üretimin devamlılığı için yeterli kalmamaktaydı. Bu durumun tipik örneklerinden biri 17. yüzyılda Celali İsyanları ile yaşanan kitlesel göçlerdir. Kasaba'ya göre vergi yükünün arttırılması ve ayaklanmaların şiddet kullanılarak

bastırılması sonucu göç eden köylülerle göçebe gruplar, üretimin sürekliliği için iskâna mecbur edilmiştir (Kasaba,1993: 21). Bu göçlerden sonra köylülerin önemli bir çoğunluğu daha güvenli ama tarıma daha az elverişli bölgelere yerleşirken bir kısmı da hayvancılığa yönelmiştir (İpek, 2013: 97). Bu durum da tarımsal üretimi uzun vadede kötü etkilemiştir. Aybar'a göre ise Anadolu'da 1872 yılındaki kıtlık sonucu yaşanan gıda sıkıntısı nedeniyle özellikle İç Anadolu'da kırsaldan kent merkezlerine doğru yapılan göçlerde halk, devletin uyguladığı tedbirleri ve geri iskân uygulamaları sonucu büyük sıkıntılar ve zayıtlar yaşamış, nüfusun önemli bir kısmı geri dönüş yolunda hayatını kaybetmiştir (Aybar, 2017: 481-482).

İmparatorluk sınırlarındaki göçler bunlarla sınırlı olmayıp çeşitli dönemlerde kaybedilen topraklardan Anadolu'ya da zaman zaman kitlesel ya da bireysel göçler gerçekleşmiştir. Karpat'a göre, Osmanlı'nın ilk bir kaç yüzyılında yaşanan göçlerin ana sebepleri ekonomikken, idari sebepler ve emniyet nedeni ile yaptırılan göçlere de rastlanılmaktaydı. 19. yüzyılda ise göçler, batıdan doğuya, Kafkaslar ve Rumeli'den Anadolu'ya doğrudur. Siyasi-dini nedenlerden kaynaklanan bu kitlesel göçlerin neredeyse tamamı Müslümanları kapsamaktadır (Karpat, 2003: 15). Özellikle Rusya ile girişilen uzun savaşlar ve Rusların hem Kafkas hem de Balkanlar'daki yayılmacı politikaları sonucu birçok Müslüman unsur Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır. Bu göçlerin en büyüklerinden biri Kırım savaşı ile yaşanmıştır. Osmanlı Devleti savaşı kazanmasına rağmen Kırım Rusya'ya kalmış, Rusya Kırım'ı hızla Ruslaştırmaya başlamış ve buradaki Müslüman unsurları baskıcı yöntemlerle göçe zorlamıştır. Karpat'a göre dalgalar halinde gerçekleşen bu göç hareketleri ile Anadolu'ya gelen Kırım Türkleri'nin 1783-1922 yılları arasındaki muhtemel sayısı 1.800.000 civarındadır (Karpat, 2003: 108). Kafkasya'dan göçler ise 1850'li yılların başından beri yapılmaktaydı. Ancak bu göçler, 1859'da Şeyh Şamil'in Ruslara teslim olması ve Çerkeslerin yenilmeleriyle kitlesel bir boyut almış ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına kadar artarak devam etmiştir (Karataş, 2014: 528). 1850-1920 yılları arasında Kafkasya'yı terk edip Anadolu'ya göç edenlerin sayısının 2 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir (İpek, 2013: 116).

İmparatorluk ilk etapta göçleri olumlu karşılamış ve yer yer teşvik edici çağrılarda bile bulunmuştur. Örneğin Kale' ye göre bu çağrılardan biri 1857 yılında

kabul edilen “Göç ve İskân Kararnamesi”dir. Kararnameye göre, Osmanlı topraklarına göç etmek isteyen göçmenler sultanın hükmünü kabul etmeleri ve ülkenin kanunlarına uymaları koşuluyla iskânları yapılacak ve uygun görülen hazine toprakları ücretsiz olarak kendilerine verilecekti. Kararname, geniş kitlelere ulaşabilmesi için Avrupa’daki bazı gazetelerde yayınlanmıştır. Kararname ile göçmenlere arazi tahsisinin yanı sıra ev, tarım aletleri, tohum verilerek tarımsal üretim için gerekli koşullar oluşturulmuş ve 6 ile 12 yıl arasında vergi muafiyeti sağlanmıştır. Böylece, nüfusun az olduğu bölgelere yerleştirilen göçmenlerle, tarımsal üretimin ve vergi gelirlerinin artırılması amaçlanmıştır (Kale, 2015: 161).

Özellikle Kırım’dan Anadolu’ya yapılan kitlesel boyutlardaki göçlerden sonra Osmanlı yöneticileri 1860 yılında göçle ilgili tüm durumların ele alınacağı İdare-i Umumiyye-i Muhacirun Komisyonu’nu kurma ihtiyacını hissetmiştir (Karpas, 2003:110). Bu komisyon ile Osmanlı Devleti, topraklarına gelen göçmenlerin idaresi ve iskânından doğan sorunları çözmek istemiştir.

Ancak göçler kırım ve Kafkaslardan gelen dalgalarla sınırlı kalmamış, Anadolu’ya balkanlardan da kitlesel göçler yaşanmıştır. Bu göçler 1821 yılındaki Rum isyanı ile başlamıştır (İpek, 2013: 116). Kısa süre içinde Balkan halkları arasında yayılan milliyetçilik akımlarının etkisiyle ulus devlet düşüncesi gelişmiş ve sonuç olarak balkan halkları isyanlara başlamıştır. Karpas’a göre ekilebilir toprakların önemli bir kısmı ya Müslüman toprak sahiplerinin ellerindeydi ya da vakıfların idaresindeydi. Dolayısıyla balkanlarda ulus devletlerin kurulmasındaki başarı, Müslüman unsurların tasfiye edilmesinde ya da azınlık durumuna düşürülmesinde yatıyordu (Karpas, 2003: 114). 1878’de Berlin Antlaşması’yla Romanya, Sırbistan ve Karadağ’ın bağımsız olmasından sonra, Balkanlarda yaşayan Türkler başta olmak üzere Çerkesler ve diğer Müslüman gruplar Anadolu’ya göç ettiler (Efe, 2018: 22). 1877-1878 yılları arasında göç eden bu Müslüman grupların sayısının ise 1,5 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir (Karpas, 203: 118).

Kitlesel boyutta olmasa da Fransızların önce Cezayir’i sonrasında ise Tunus’u işgal edip bu bölgelere Hristiyan nüfus yerleştirmeye başlaması ile Kuzey Afrika’daki yerli Müslüman nüfusun bir kısmı da Ak Deniz üzerinden Anadolu’ya göç etmiştir.

Osmanlı Devleti'ne bu denli yoğun yapılan göçler sonucu göçmenlerin bir kısımları doğrudan Anadolu'nun kırsal kesimlerine yerleştirilirken diğer bir kısmı ise İstanbul ve İzmir gibi liman kentlerine yerleşmiştir (Karpas, 2003: 108-109). Şehirlerde artan göçmen nüfusu Osmanlı Devleti için teşkilatlı göç yönetimini bir ihtiyaç haline getirmiştir. Ancak, klasik Osmanlı kurumlarının bu ihtiyacı karşılayacak yeterlilikten uzak olması, öte taraftan özellikle Kırım savaşı ile birlikte Avrupa ile artan temaslar ve girifilen yeni ekonomik ve askeri ilişkiler de yeni yönetim biçimi, yeni kent merkezleri, yeni bir altyapı ve modern kurumlar gerektirmekteydi. Tekeli'nin de ifadesiyle, Osmanlı kentinin 19. yüzyılda geçirdiği değişim ve dönüşümlerin önemli nedenleri devletin ekonomik yapısındaki değişim ve bunun bir sonucu olarak gelişen milletler arası ve sınıflar arası farklılaşma biçimleridir. Dolayısıyla, Avrupa'da kapitalizmin gelişmesi ve bu gelişmelerden sonra Osmanlı üzerinde aşama aşama kurulan emperyalist denetim, Osmanlı'nın kendi iç dinamikleri ile birleşerek ciddi yapısal değişimler yaratmıştır (Tekeli, 1992: 27).

Ancak, Ortaylı'ya göre bu büyük dönüşümlerin yaşandığı bir dönemde bardağı taşıran damla Kırım savaşı olmuştur. Bu savaşla birlikte gemiler günlerce İstanbul'a asker ve malzeme taşımakta ve bu kalabalığı taşıyan yük arabaları yollarda kalmaktaydı. Ulaşım, hastane, pansiyon ve otel sıkıntısı artmakta, salgın hastalıklar baş göstermekteydi. Böyle bir durumda Babıâli şehir yönetimini ve günlük hizmetleri yürütecek bir örgüte gereksinim duymuş ve nitekim 16 ağustos 1854 tarihinde yayınlanan resmi bir tebliğ ile İstanbul Şehremaneti kurulmuştur. Bu tebliğ, "İstanbul ve bağlı semtlerinde Şehremaneti adıyla yeni bir memuriyet kurulduğu ve ihtisab nezaretinin de lağvedildiği"ni bildirmiştir (Ortaylı, 2000:132-133). Emanetin başlıca görevleri ise şu şekilde belirlenmişti: Zaruri ihtiyaç maddelerinin kolaylıkla sağlanmasını ve bulunmasını gözetmek; yol yapımı ve kaldırım onarımını üstlenmek; şehrin temizlik işlerini yürütmek; çarşı-pazarları, esnafı, fiyat, kalite, ölçü ve tartıları denetleyerek, devlete ait vergileri düzenlice maliyeye teslim etmek (Çadırcı, 1991: 274). Ancak şehremanetin bütçesi ve gelir kaynakları yetersiz, muhasebe teknikleri ilkel ve muhasebe ofisleri gelişmemiştir. Belediyelerin mali kaynak ve örgütlerinin noksanlığından ötürü kentsel alt yapı inşaatı taşrada da İstanbul'da da merkezi hükümet tarafından yapılmaktaydı. Dolayısıyla bu başarısız deneyimi gözden geçirip

önerilerde bulunması amacıyla İntizamı Şehir Komisyonu kuruldu. Komisyonun önerileriyle, refah düzeyinin yüksek olması, belediye hizmetinin şiddetle istenmesi gibi durumlar göz önünde bulundurulduğunda örnek belediye, 1858 de Altıncı Daire-i Belediye adıyla Beyoğlu ve Galata çevresinde kuruldu (Ortaylı, 2000: 137-143). Başarılı uygulamalar hayata geçiren Altıncı Daire, İmparatorluğun diğer bir liman kenti olan İzmir’de örnek alınmış ve benzer bir belediyenin kurulması için özellikle yabancı tüccarlarca Osmanlı yöneticilerine baskılar yapılmıştır. Kent eşrafının yoğun istek ve baskıları sonucu Sultan, İzmir’de bir belediye kurulması kararını onaylamış ve 1867 yılında İzmir’deki ilk belediye kurulmuştur. Pazar yerlerinin denetimi, sokakların temizliği ve bakımı belediyenin başlıca görevleri olarak sayılmıştır (Serçe, 1998: 54-55).

Liman kentlerinde bunlar gerçekleşirken, diğer kentlerdeki belediye örgütlenmesi oldukça ağır-aksak şekilde, varla yok arasında gerçekleşmekteydi. 1864 Vilayet Nizamnamesi “*Her köy bir belediye dairesi sayılır*” şeklindeki hüküm dışında kent ve kasabalarda belediye örgütlenmesine dair bir hüküm içermemekteydi. İstanbul’daki belediyecilik faaliyetlerinin etkisiyle bazı kent merkezlerinde belediye teşkilatı kurma talep ve girişimleri oluşunca hükümet konuya el atmış, “*Vilâyette Belediye Meclislerinin Suret-i Tertibi ve Memurların Vezaiî Umumiyesi*” Hakkında dokuz bentlik bir talimat ve 1867’de “*Vilayatta Devair-i Belediye Meclislerinin Vezaiî Umumiyesi Hakkında*” başlığıyla on altı bentlik talimatname çıkarmıştır. Böylece, kentlerde belediyecilik faaliyetlerinin nasıl olacağına dair kaideler belirlenmiştir (Çadircı, 1991: 275).

Öte taraftan yoğun çabalara rağmen İstanbul sınırları içinde, Altıncı Daire, Tarabya ve Adalar dışında diğer daireler tam anlamıyla oluşturulamadığı gibi çoğuna hükümet tarafından bir reis atanmış ancak teknik kadro uzun süre tamamlanamamıştır. Bütçenin ve gelir kaynaklarının yetersizliğinden dolayı kentin ihtiyaçları yerine getirilemeyince, Bank-ı Osmanî ve Galata bankerlerinden 150.000 lira borç alınmıştır. Ancak, bu para yeterli olmamış ve yeniden borç arama girişimleri olmuştur (Çadircı, 1991: 275).

Tüm bu olumsuzluklar ve yetersizliklere rağmen belediyeler Osmanlı modernleşmesinde önemli rol oynamıştır. Örneğin Ortaylı’ya göre Altıncı Daire

civardaki yaralama ve benzeri olaylarda başvurulacak bir ilkyardım hastanesi olan "Mecruhin Hastanesi"ni, İstanbul Belediyesi güzel sanatlar meslek okulu olan Darül Bedayi'yi kurmuş, İstanbul ve İzmir gibi kentlere su, havagazı, elektrik gibi modern hizmetler verilmiştir. Öte taraftan beledi denetimler yapılmakta, şehrin ekonomik hayatını düzenleyici tedbirler ve cezalarla ilgili nizamnameler hazırlanmaktaydı (Ortaylı, 2000: 153, 195-207).

Göçler ile nüfusları artan şehirlerin yönetimlerinde kolaylık sağlamak ve ihtiyaçlarını bir düzen içinde yerine getirmek amacıyla yapılan bir diğer düzenleme ise 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi'dir. Fransa'nın kent uygulamalarının göz önünde bulundurulmasıyla oluşturulan bu nizamnameye göre yerel yönetimler vilayet, sancak, kaza, nahiye ve kariye olarak hiyerarşik bir şekilde yeniden yapılandırılmaktaydı (Zürcher, 2008: 98).

Osmanlı Devleti'nin göçler karşısında zor durumda kalması ve konut sorununa yönelik çözümler üretme çabasının bir sonucu olarak 1831 yılında yapılaşma ve inşaa faaliyetlerinin kontrolünü sağlamak amacıyla "Ebniye-i Hassa Müdürlüğü" kurulmuştur (Seyitdanlıoğlu, 1996: 67- 68). 1882 yılında ise Osmanlı Devleti'nin ilk imar kanunu kabul edilmiştir. Bu kanun ile çıkmaz sokaklar yasaklanırken yol genişliklerinin derecelendirilmesi gerekliliği, bina yüksekliği, yangına karşı önlemler gibi uygulama ve tedbirlere dair hükümler getirilmiştir. Bu uygulamaların hayata geçirilmesi için belediye meclislerine yetkiler verilmiştir (Tekeli,1985: 887).

19. yüzyılda merkezi yönetimin otoriterleşme çabalarının kentlerdeki mekânsal karşılığı olarak ortaya çıkan yeni yapılardan ilki "Hükümet Konakları"dır. Kentlerin mekânsal yapılarında değişikliğe neden olan bu yeni yapılar aynı zamanda "yönetici merkez"lerdir (Aktüre, 1985: 897).

19. yüzyılda Osmanlı kentlerinin geçirdiği bir diğer dönüşüm ise yeni kapitalist iş ilişkilerinin bir sonucu olarak bedesten etrafındaki merkezler yetersiz kalmış, bu merkezlerin yanında yeni iş ilişkilerinin gerektirdiği iş merkezleri alanları oluşturulmaya başlanmıştır. Tekeli'ye göre bu ihtiyacın doğmasının dört nedeni bulunmaktaydı:

- Osmanlı kentlerinde demiryolu, gemiler ve açık posta sistemlerinin kurulmasıyla merkezde yeni istasyon binaları, yeni rıhtımlar, postane binaları, yolcu konaklamaları için otellerin inşa edilmesi
- Osmanlı'nın dış ticarete açılmasıyla birlikte, bankalar ve iş hanlarının gelişmesi
- Tanzimat reformlarının getirdiği yeni bürokratik dairelerin kent merkezlerinde yer alması gereği
- Batı kültürünün yeni ekonomik ilişkiler çerçevesinde getirdiği tiyatro, cafe, lüks tüketim dükkânlarının ortaya çıkmasıdır (Tekeli, 1985: 881).

Tüm bu gelişmelerin ışığında Osmanlı kentlerinde bir değişim, dönüşüm süreci başlamış ve yeni ekonomik, sosyal, siyasi düzenlemeler ışığında kentler, yeniden yapılanma aşamasına girmiştir.

2.2. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Toplumsal Değişme

Türkiye'deki en büyük toplumsal değişme cumhuriyetin ilk yirmi yılında hukuk, siyasal yapı, ekonomi gibi alanlarda yapılan reformların hayata geçirilmesiyle yaşanmıştır (Kıray, 1998: 139).

Osmanlı'nın kurumsal ve ekonomik mirasını devralan genç Cumhuriyet'in kuruluş evresinde topluma baktığımızda, köylü nüfusunun ağırlıkta olduğu bir sosyal yapı ile karşılaşmaktayız (Güler, 2011: 76). Bu dönemde toplumun %85'i köylerde yaşarken küçük köylü işletmelerine dayanan tarımsal faaliyetler ise Cumhuriyet ekonomisinin temel dinamiğini oluşturmaktaydı (Başer, 2013: 203-204). Ancak bu işletmeler yüksek teknoloji ile ileri düzey faaliyetlerde bulunan kurumlardan ziyade ekonomik bütünlükten yoksun, basit ve düşük işçi kapasiteli işletmelerdir.

1927 yılında ülkede çalışan nüfusun %81'i tarımda, %10'u hizmet sektöründe ve sadece %9'u ise sanayide çalışmaktaydı (Tezel, 2002:112). Dolayısıyla köylülüğün toplumsal formasyonun en etkili unsuru olması genç cumhuriyet yöneticilerinin politik ve ekonomik uygulamalarında önemli bir yer tutmuştur. Bu bağlamda kültürel ve iktisadi açıdan köylülüğün dönüştürülmesi ve sanayileşme muasır medeniyetler seviyesine ulaşmanın tek aracı olarak görülmüştür (Güler, 2011: 77-80). Bu düşünce

kısa sürede, köylerdeki tarımsal faaliyetlerde ve tarıma dayalı sanayi kollarında bir dizi dönüşüm ve yeniliği beraberinde getirmiştir.

2.2.1. Sanayileşme ve Sanayi Tarımı

Cumhuriyetin kuruluş aşamaları ve erken dönemleri, büyük ölçüde İttihat ve Terraki'den devralınan milli iktisat düşüncesinin gerçekleştirilme süreci olmuştur. Bu noktada atılan ilk adımlardan biri 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresidir. Koruyucu gümrük vergileriyle sanayinin korunması ve sanayicinin teşvik edilmesi, sanayide ihtiyaç duyulan teknik bilgi ve beceriyi sağlayacak eğitim kurumlarının kurulması, aşar vergisinin kaldırılması, tarımsal kredilerin arttırılması, tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılması gibi temel konular üzerinde duran kongrenin düzenlenme tarihinden 1930'a kadarki süre Yücel'e göre serbest ekonomi koşullarının yeniden inşa edildiği, ulusal ekonomiye geçiş dönemidir (Yücel, 2015: 21-22). Bu dönemde Cumhuriyet bürokratlarınca, milli iktisadın yaratılması için ihtiyaç duyulan yasal düzenlemelerin yapılması ve milli bir burjuvaziyi oluşturacak koşulların ele alınması hayati derecede önemsenmiştir. Bunun bir sonucu olarak özel teşebbüs yaratılması amacıyla 1924'te İş Bankası kurulmuş, 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası ise sanayici ve madencilere ihtiyaç duyulan krediyi sağlamak, Osmanlı'dan kalan devlet teşebbüslerini anonim hale dönüştürmek ve %51'ni Türkler'in ve bankanın elinde tutmakla görevlendirilmiştir. Öte taraftan Teşviki Sanayi Kanunu çıkarılarak özel girişimcilere geniş teşvikler verilmesi kolaylaştırılmıştır (Kazgan, 1999: 55-56). Bu yasal düzenlemeler hem tarıma dayalı sanayinin gelişmesinin hem de devlet ile sıkı organik bağlara sahip bir sermayedar sınıfın oluşmasının önü açılmıştır.

1929 yılına girerken Türkiye, ekonomisi büyük oranda tarıma bağlı, sanayisi ise küçük aile işletmeleri görünümündeydi. Devlet destekli ve devlet koruması altında girişimci sınıfının yetiştirilmesine yönelik görece liberal politikalar hedeflenen girişimci sınıfını oluşturmada yetersiz kalmıştı. 1929 yılında yaşanan buhran sonrasında bu liberal politikalar yerini korumacı politikalar ve planlı ekonomiye bırakmıştır. Boratav'a göre dünya piyasalarının büyük bir kriz ile mücadele ettiği bu yıllarda Türkiye ekonomisi dışarıya kapanarak, devlet eliyle bir milli sanayileşme çabasına girişmiştir (Boratav, 2006: 59). "Devlet eli" ile

sanayileşme hareketi, sanayileşmenin neden olabileceği sorunların ortaya çıkmadan önlenmesine ilişkin bir çözüm yolu olmuştur (Güler, 2011: 81). Keyder'e göre devletçilik, bürokrasinin hâkimiyet alanını genişletmeye yönelik olduğu kadar, henüz yeni gelişmeye başlayan burjuvaziye de alan açan bir koalisyon biçimiydi (2017:139).

Krizden en az etkilenen ülkelerden biri olan Rusya'daki ekonomi politikaları bu dönemde büyük ölçüde tartışılmaya başlanmış ve Sovyet deneyiminin benzeri bir uygulamaya geçilerek planlı ekonomi modeli oluşturulmuştur (Yücel, 2015: 33). Bunun bir sonucu olarak 1934-1938 yılları arasında "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı" uygulanmış ve plan dâhilinde Anadolu'nun birçok noktasında fabrikalar açılmaya başlanmıştır (Güler, 2011: 81).

Planlı sanayileşmenin en önemli ayağını tarıma dayalı sanayi kuruluşları oluşturmaktaydı. Türkiye ekonomisinin temel dayanağının tarım ve tarımsal ürünler olması yatırımların bu alana yapılması düşüncesini doğurmuştur. En çok üzerinde durulan tarımsal ürünlerin başında ise şeker, tütün ve pamuk gelmekteydi.

Karayaman'a göre, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında yaşanan şeker sıkıntısı, şeker temininde dış devletlere olan bağımlılığın azaltılması gibi sebeplerden ötürü şeker fabrikalarının kurulması fikrini doğurmuştur (Karayaman, 2012: 56).

Şeker fabrikaları, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk sanayi işletmelerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda şeker fabrikası kurma noktasındaki ilk girişim Molla Ömeroğlu Nuri adında bir girişimci tarafından Uşak'ta başlatılmıştır. Çalışmalar devam ederken 26 Kasım 1926'da Alpullu Şeker Fabrikası işletmeye açılmıştır (Türkşeker, 2017: 21).

Pancar ekim alanlarının genişlemesi, Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikalarının kâra geçmesi, yeni şeker fabrikalarının kurulmasını gündeme getirmiştir. Böylece 1932'de, İş Bankası'nın %50, Ziraat Bankası'nın %24,5; Sanayi ve Maadin Bankası'nın %24,5 sermaye ile ortak olduğu, 3 milyon lira sermayeli "Anadolu Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi" kurulmuştur. Şirket kısa sürede Eskişehir'de

üçüncü şeker fabrikası kurmaya başlamış ve 1933’de fabrikayı faaliyete koymuştur. İş Bankası ve Ziraat Bankası tarafından 3 milyon lira sermaye ile desteklenen başka bir anonim şirket ise Turhal Şeker Fabrikası’dır. 1933’te temeli atılan fabrika, kısa zaman sonra işletmeye açılmıştır (Karayaman, 2012: 61).

Bu süreç içerisinde hükümet ise yasal tedbirler geliştirerek ve ithal şekere uygulanan gümrük vergilerini yükselterek, uzun süre yerli şeker üretim ve tüketimini teşvik etmeye çalışmıştır. Şeker pancarı ekim alanlarının genişlemesi ve aşar vergisinin kaldırılması toplumun daha geniş bir kesiminin üretim faaliyetlerine katılmasını ve devletin vergi gelirlerinin artmasını sağlamıştır. Tekeli’ye göre şekerden alınan istihlak vergisi de artarak 1944 yılında 71. 937. 737 liraya ulaşmıştır (Tekeli, 1964: 55). Tarımda makineleşme, gübre ve kimyevi ilaç kullanımının artması, fazla sayıda kişinin istihdam edilmesi, elde edilen küspe ile hayvan yemi yapımı, nakliye, taş ve kireç ocağı işletmeciliği gibi alanlara sağladığı fayda ile şeker endüstrisi, tarıma dayalı endüstriyel kalkınmanın lokomotifini oluşturmuştur (Karayaman, 2012: 86).

Osmanlı’nın önemli bir ürünü olan tütün, Türk ihracatında açık farkla birinci sıradadır. 1923’te Türkiye, 20.500.000 lira değerinde 19.200 ton tütün ihraç ederken bu miktar, toplam ihracat değerinin %24,2’sidir. 1923 ile 1930 arasında tütün toplam ihracat değerinin 1/3 ya da 1/4’nü oluşturur. Öte taraftan toplam 600.000 dönüm tutan küçük işletmelerde 190.000 ekici tarafından yetiştirilen tütün, yüz binlerce insanın geçim kaynağıdır. Üstelik devletin mali kaynakları içinde de önemli bir kalem durumundadır (Georgeon, 2006: 179). Yabancı bir şirketin devletin temel gelir kaynaklarından birini idaresini elinde bulundurması Cumhuriyet’ in milli iktisat düşüncesine taban taban zıt olduğu için tütün reji idaresi 1925 yılında millileştirilmiştir. Akabinde yapılan yasal düzenlemeler ile tütün alım, satımı ve işlenmesi hakkındaki yetkiler devlete verilmiştir. Ceylan’a göre 1925’te çıkarılan 558 sayılı “ Tütün İdare-i Muvakkalesi ve Sigara Kâğıdı İnhisarı Hakkında Kanun” ile tütün tekeli hakkı hükümete verildi. Yasanın 1. Maddesine göre, iç tüketim amacıyla tütün alımı, işlenmesi ve sigara imali ve satılması işlemleriyle ilgili bütün düzenlemeler hükümet tarafından yürütülecektir (Ceylan, 1995: 48).

Tütün rejisinin kaldırılmasından sonraki yıllarda tütün üretimi ve ihracatı bilgilerine bakıldığında tütünden elde edilen gelirlerin arttığı gözlemlenmektedir. Örneğin 1929 krizinin etkilerinin görece azaldığı 1932 yılında 101 milyon lira değerinde tütün ihraç edilmiş, tütünün toplam ihracattaki payı 26,6 olarak belirlenmiştir. 1937 yılının sonlarına doğru ise bu miktar 120 milyon liraya ulaşırken toplam ihracattaki pay ise 35,8'e yükselmiştir (Ceylan, 1995: 57).

Cumhuriyet döneminde tarıma dayalı sanayinin diğer önemli bir ayağını ise dokuma fabrikaları oluşturmaktaydı. Sanayileşme alanında konulan hedefleri gerçekleştirebilmek adına Sümer Bank kurularak tekstil sanayisinin finans kaynağı oluşturulmuştur. Öte taraftan Yücel'in de belirttiği üzere Sovyet Rusya'dan Türkiye'deki pamuklu tekstil tüketimini ve pamuk türlerini saptamak, kurulacak sanayi tesisleri için incelemelerde bulunacak heyetler gelmiştir. Rus heyeti "Türkiye'de Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir" isimli bir rapor yayınlayarak, pamuk, keten, kendir gibi ürünlerin ithalatının önlenmesi ve bu ürünlerin Türkiye'de imal edilmeleri gerektiğini tavsiye etmiştir (Yücel, 2015: 34).

Fizibilite çalışmalarının akabinde 1937'de Sümerbank Konya Ereğlisi Dokuma Fabrikası, Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası, Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası, Ereğli Bez Fabrikası, Gemlik Suni İpek Fabrikası gibi önemli dokuma fabrikaları açılmıştır (Doğan, 2013: 214). Bir taraftan Osmanlı'dan kalma Feshane, Bakırköy, Hereke gibi fabrikalar genişletilmeye çalışıyor bir taraftan ise Bursa, Malatya, Diyarbakır gibi Anadolu'nun birçok yerinde dokuma ve tekstil fabrikaları açılmaya devam edilmekteydi.

Sanayileşme ve kalkınma programları dahilinde yapılan bu fabrikalar salt bir üretim tesisi olarak kalmayıp kuruldukları bölgelerin sosyal açıdan dönüşüm geçirmelerine de etki etmiştir. Örneğin Burak Asıliskender'e göre, Sümerbank fabrikalarının kurulduğu yerler çağdaşlaşma düşüncesine bağlı olarak adeta yeniden yaratılmıştır. Fabrikalara bağlı, okullar, sinemalar, pavyonlar gibi halkın günlük sosyal yaşamını dönüştüren ve düzenleyen toplumsal mekânlar inşa edilmiştir. Bu fabrikalar aynı zamanda, Anadolu'daki şehirleşme hareketlerine de etki etmiştir (Asıliskender, 2002: 64).

Benzer bir örneği şeker fabrikaları üzerinden veren Kopuz'a göre ise bu fabrikaları bütünsel bir toplum mühendisliği ve toplumsal oluşum olarak ele almak gerekmektedir. Endüstrileşme ile birlikte yaşanan toplumsal değişimin mekânsal karşılığı olarak şeker fabrikaları, toplumun ilk kez karşılaştığı yapıları bünyesinde barındırmıştır. İşçiler için yapılan işçi pavyonları, özel misafirhaneler ve oteller, toplumun yeni karşılaştığı mimari mekânlardır. Bunların yanı sıra, sosyal amaçlı yapılar-sinema, gazino, lokanta, sağlık yapıları-hastane, eczane, revir, eğitim yapıları-kreş, ilkokul, lise, neredeyse tüm şeker fabrikalarında yer alan yapı gruplarıdır. Bununla birlikte yine fabrikaların etrafında görülen, yüzme havuzu, futbol, basketbol, tenis ve golf sahaları vasıtasıyla, toplumun yeni ve modern yaşayışa geçişi sağlanmaya çalışılmıştır (Kopuz, 2017: 129). Bu fabrikalar işçisini ve personeli eğittiği gibi kurduğu kurumlar ile yöre halkının da eğitimine katkıda bulunmuş ve Türkiye'nin sosyal dönüşümüne etki etmişlerdir (Yücel, 2015: 429).

2.2.2. Kırsal Yapının Dönüşümü: Toprak Reformu Tartışmaları ve Köy Enstitüleri

Türkiye'de kırsal yaşamın dönüştürülmesi genç Cumhuriyet dönemi yönetici ve aydınların üzerinde en fazla durduğu konular arasındadır (Karaömerlioğlu, 1998b: 57). Çünkü köylüler rejimin temel kaynaklarından biridir (Anık, 2006: 284). 1930'larda Türkiye'de yaklaşık olarak 40 bin köy ve 10 milyonluk köylü nüfusu vardır. Köylülerin kültürel ve iktisadi açıdan dönüştürülmesi gerekmektedir çünkü rejime göre bu konuya eğilmediği sürece köylüler kendilerine verilmeyeni almaya kalkışabilir ve şehirlere hücum edebilirlerdi (Güler, 2011: 80).

Taşradan gelebilecek potansiyel tehditlerin önünü almak ve taşranın cumhuriyet aydınları ve bürokratlarınca konan hedefler etrafında yeniden örgütlenmesini sağlamak amacıyla çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Burada çalışmanın inceleme alanı gereği daha çok toprak reformu ve köy enstitüleri üzerinde durulacaktır.

Tımar sisteminin bozulmasından sonra ortaya çıkan boşluk Tanzimat dönemindeki yasal düzenlemelere rağmen doldurulamamış ve kırsalda kamu otoritesinin zayıfladığı, miri toprakların özel mülkiyetlere geçirilmesi ile feodal ilişkilerin güçlendiği bir süreci başlatmıştır. Bu süreci doğru idare edebilmek ve

merkez ile kırsal arasındaki ilişkiyi güçlendirebilmek için 18 Mart 1924'te Köy Kanunu kabul edilmiştir (Yiğit, 2012: 316).

Köyler ve köylüler üzerinde devletin denetleyici ve dönüştürücü gücünü kullanmasına olanak tanıyan bu yasal düzenleme, cumhuriyetin modernleşme idealinin ve imar projesinin bir parçası olarak ortaya çıkmış, ideal köy tasavvurunu gerçekleştirebilmek için resmileşmiştir (Geray, 1974: 5).

Kırsal yapıda dönüşüm sağlayabilmek için Köy Kanunu ve aşar vergisinin kaldırılması gibi uygulamalar tek başına, Osmanlı'dan kalan ve toprağa bağlı sorunları çözmede yeterli olamadığı için toprak reformu tartışmaları gündeme gelmeye başlamıştır (Yiğit, 2012: 319).

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde neden bir toprak reformuna ihtiyaç duyulduğuna dair çeşitli görüşler mevcuttur. Karaömerlioğlu'na göre bu alandaki en yaygın ve popüler açıklama sol-Kemalistlere ait olup, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içindeki radikal sol kanadın geniş toprak sahibi ağalara karşı yoksulluk içindeki küçük köylülüğün iktisadi durumunu düzeltme ve böylece desteklerini alma girişimi olduğu şeklindedir (Karaömerlioğlu, 1998a: 31). Keyder'e göre ise toprak reformu tartışmaları ve devamındaki Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (ÇTK), iktisadi olmaktan ziyade politik kaygılarla yapılmış bir çalışmadır. Ona göre, gittikçe güçlenen burjuvazinin muhalefetine karşı bürokrasi, yoksul köylülerle yeni bir ittifak kurmak istemekteydi. Ülkede gerçek bir seçimin yapılacak olması CHP'yi, devletçi politikalardan ve seferberlikten en fazla zarar gören yoksul köylülüğün gönlünü almaya zorlamış ve bu alanda yapılacak bir reform çalışmasının CHP'ye olan köylü desteğini arttıracacağı düşünülmüştür (Keyder, 2017: 158).

Mecliste toprak ağalarının önemli bir ağırlığının olması ve tabandan bir reform talebinin bulunmamasına rağmen CHP'nin neden böyle bir çalışmaya giriştiği sorusuna yanıt olabilecek yaklaşımlardan bir diğeri de Pamuk' a aittir. Pamuk'a göre toprak reformu talebi, tarımsal durgunluk ve hububat üretiminin pazarlanabilir kısmındaki dalgalanma eksenlidir. Toprak reformu tartışmalarının hararetle tartışıldığı 1934-1936 arası döneme bakıldığında dünya bunalımının etkisiyle bir tarımsal durgunluk yaşandığı görülebilir. 1932, 1933, 1934 yıllarındaki buğday ve diğer hububat üretimlerindeki durgunluk ve 1935'teki gerileme CHP yöneticilerini üretimi arttırmak için gerekirse radikal önlemler almaya itmiş ve nihayet aynı yıl

toprak reformu konusu üst düzeyde dile getirilmiştir. Öte taraftan 1936 yılında hububat üretiminin %50'nin üzerinde bir sıçrama göstermesi konunun aciliyetini kaybedip 1945 yılına kadar ertelenmesine neden olmuştur. 1945'te ise savaş koşullarının etkisiyle üretimin düşmesi CHP'de ekili alanların arttırılması ile sorunun çözülebileceği düşüncesini doğurmuştur (Pamuk, 2008: 204-208).

Sadi'ye göre 1920'ler boyunca ekili toprakların %35'i 33.000 civarında aileye aitken bu ailelerin 8.000.000 hektar arazisi bulunmaktaydı. Bu durum ise toprak reformu ihtiyacını açık bir şekilde yansıtmaktaydı (Sadi, 1932: 68).

Nedenleri hakkında farklı açılardan birçok açıklamanın bulunduğu "Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkındaki Kanun Tasarısı" 1945 yılında meclise sunulmuş ve mecliste Emin Sazak, Cavid Oral, Adnan Menderes gibi büyük toprak sahiplerinin ciddi muhalefetine uğramıştır (Köymen, 2008: 130-131). Tartışmaların ve muhalefetin artmasına neden olan şey ise son anda İnönü'nün ısrarları ile tasarıya 17. Maddenin eklenmesi olmuştur (Pamuk, 2008: 201). Bu madde ile toprak işleyen topraksız ya da az topraklı tarım işçileri, ortakçılar ve kiracılar işledikleri toprağın sahibi olabiliyorlardı. Toprak sahibi kendi seçtiği yerde dağıtılabilecek miktarın 3 katı kadarını alıp gerisini onu işleyenlere dağıtacak. Tarımda ortakçılık yönteminin yoğun olarak kullanıldığı Türkiye gibi bir ülkede istendiği takdirde bu madde ile birçok büyük toprak sahibinin arazilerine el konulabilirdi (Karaömerlioğlu, 1998a: 33-34). Ancak bu madde uygulanmayarak 1950 seçimleri öncesinde CHP yöneticileri tarafından iptal edilmiş, ÇTK'nın tamamı ise 1973'te yürürlükten kaldırılmıştır. 1947-1972 yılları arasında, çoğu 1950'lerde olmak üzere 22 milyon dönümden fazla arazi topraksız ve az topraklı ailelere dağıtılmıştır. Ancak dağıtılan bu toprakların sadece binde 2'si şahıslardan kamulaştırılan araziler olup çoğunluğu hazine arazisidir. Dolayısıyla ÇTK'nın özel toprakları kamulaştırıp yeniden dağıttığı şeklinde bir uygulamaya yol açtığı söylenemez (Pamuk, 2008: 202).

Ana hatlarıyla bu şekilde özetlenebilecek olan toprak reformu süreci Karaömerlioğlu'na göre sosyal ve ideolojik saiklerle yakından ilgilidir. Öncelikle topraksızlık Türk siyasal eliti için bir sorun ve potansiyel huzursuzluk kaynağı olarak algılanıyordu. Bolşevik Devrimi ve I. Dünya savaşı'ndan sonra Balkanlar'daki topraksız köylülerin fiili toprak işgalleri gibi korkutucu örneklerden yola çıkılarak bu kitlenin sosyal devrimlerin itici gücü olduğu bilinmekteydi. Topraksız köylülere

toprak dağıtılması arkasında yatan ikinci korku ise köylülerin şehirlere göç edip proleterleşmesidir. Köylüler köylerinde kalacak böylece Amerika ve Avrupa'daki gibi devasa sanayi şehirleri ve işçi sınıfı oluşmayacak, dolayısıyla çözülmesi gereken karmaşık sosyal problemler ve komünizm gibi tehlikeli cereyanlar ile uğraşılmayacaktı (Karaömerlioğlu, 1998a: 34-38).

Benzer bir çözümlemeyi Güler'de yapmaktadır. Güler'e göre bütün toprak reformu tartışmaları ve ÇTK, mevcut sınıf ilişkilerine dokunmaksızın köylülerin şehirlere göç etmesini ve kırsalda işgücü kıtlığının ortaya çıkmasını önlemeyi amaçlamıştır. Çünkü dönemin kentlerinde önemli bir istihdam sağlayabilecek düzeyde gelişmiş sanayi bulunmamaktaydı. Böyle bir durumda kırsaldan şehirlere doğru başlayabilecek bir göç dalgası cumhuriyet rejiminin bir dizi siyasi, ekonomik ve sosyal problem ile karşılaşması sonucunu doğurabilecekti (Güler, 2008: 87).

Yukarıda ifade edilen çözümlemeler ışığında toprak reformu tartışmaları bu alandaki ihtiyaçların yanı sıra büyük ölçüde kırsal kesimi kontrol altında tutmak ve tabandan gelebilecek tehditlere karşı önlem almak amacıyla gündeme getirilmiştir. Kırsalın rejim ile bütünleştirilmesi cumhuriyet aydınının özlemini duyduğu sınıfsız, kaynaşmış, homojen topluma kavuşma ideali için önem taşımaktadır. Öte taraftan kırsalda meydana gelebilecek herhangi bir huzursuzluk kentlere ve oradan bütün ülkeye yayılabilme potansiyeli taşımaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde kırsal kesime yönelik uygulamalar daha kolay anlaşılabilir. Kırsal kesime yönelik yapılan uzun süreli çalışmalardan bir diğerini ise köy enstitüleri oluşturmaktadır.

Cumhuriyet yöneticileri ve aydınları, gelenek, görenek ve değerler açısından içe kapalı bir kesim olarak değerlendirdikleri köylülerin, rejim tarafından kendilerine yüklenen misyonu anlamaları için eğitilmelerinin gerektiğini belirtmişlerdir (Anık, 2006: 284). Özellikle dönemin köycü düşüncedeki aydınlarına göre kırsalın dönüştürülmesinde eğitimin öncü bir rolü olacaktı. Eğitim vasıtasıyla köylü kesime hem rejimin ilkeleri öğretilecek hem de köyün iktisadi ve kültürel canlandırılması sağlanacaktı (Karaömerlioğlu, 1998b: 62). Köymen'e göre 41,000 köyden 36,500'ünde okul bulunmamaktaydı. Dolayısıyla köylülerin ihtiyaç duyduğu eğitim kurumlarına kavuşturulması ve kırsalda arzu edilen değişim ve dönüşümlerin gerçekleştirilebilmesi için derhal çözümler üretilmeliydi (Köymen, 1960: 98).

Köy enstitüleri, köylerdeki eğitim sorununu çözerek köylüleri modernleştirmeyi ve gelişmeyi hızlandırmayı hedeflemekteydi. Buralarda uygulanacak olan modern yaşam davranışları ve araçları önce enstitü yakınlarındaki köylere sonra tüm ülkeye aktarılacaktı (Bozkurt, 2001: 108).

Bu nedenle 1930'lu yıllar boyunca süren çalışmalar ve tartışmalar sonucunda dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in verdiği destek ve eğitimci İsmail Hakkı Tonguç'un yaptığı çalışmalar sonucunda köy enstitüleri 1940 yılında kurulmuştur, 3803 sayılı "Köy Enstitüleri Kanunu" tasarısının TBMM'nce kabul edilmesiyle birlikte ise köy enstitülerinin açılmasının önünde herhangi bir engel kalmamıştır (Anık, 2006: 291).

Enstitülerde uygulanacak eğitim programına ilişkin Tonguç, köylülerin ilgi ve ihtiyaçlarına önem verilmeden yapılacak zorunlu genel bir eğitimin zararlar verebileceğini ve böyle bir eğitim sisteminin çağa göre nazarı ve skolâstik kalacağını savunmuştur. Böylesi bir durum ise özellikle genç kuşağın mesleksiz kalmasına ve onların köy hayatından uzaklaşmasına neden olabilir. Dolayısıyla Türk eğitim sistemi için en önemli konu, ders içeriklerinin köy hayatıyla doğrudan merbut olmasıdır (Tonguç, 1947: 245). Tonguç böylelikle, köylülerin hayat koşulları ve ihtiyaçlarının hazırlanacak bir eğitim programında mutlaka dikkate alınması gerektiğini savunur.

Cumhuriyet öğretmenlerinin bu konuda üzerinde durduğu ikinci önemli nokta ise bu eğitimin köylerden çıkmış öğretmenlerce verilmesi gerektiğiydi. Köyün gerçeğine hâkim ve köylülerin dillerinden anlayan bu öğretmenler köylülerin siyasi iktidara kazandırılmasında daha etkili olacaktı. Dolayısıyla uygulanmakta olan sistem bir çeşit köylülerin köylüler tarafından eğitilmesi idi (Karaömerlioğlu, 1998b: 67).

Teoriden ziyade pratiğe dayalı eğitim kurumları olan köy enstitüleri temel eğitimin yanında, tarım, marangozluk, demircilik gibi benzeri alanlarda mesleki eğitimler vermektedir. Enstitülerin binalarının ve yollarının yapımı gibi konularda ise bulundukları köylerin ahalisine merkezi yönetim tarafından sorumluluk yüklenmiştir. Bu noktada öğretmen ve öğretmenlere düşen görevler ise vazifelerini

düzgünce yaparak eğitim için gerekli araç ve gereçlerin sağlanmasında kurumun kendi kendine yetebilirliğini sağlamak ve bulundukları köylerde köylüler için rol model olmaktır. Uygulanmakta olan sistem aynı zamanda köy enstitüsü mezunlarının şehirlere göç etmesini engelleyip köylerinde kalmalarını da sağlamak üzerineydi. Bu noktada Anık'ın aktarımına göre köy enstitüsü mezunlarına vazifeleri için devlet tarafından ödenen ücretin yanı sıra, çalışmakta oldukları köylerde bir aileyi geçindirecek kadar arazi verilmekte, ev tahsis edilmekte ve enstitüde öğrendiği meslek doğrultusunda şahsına bir atölye yapılmaktaydı (Anık, 2006: 295).

Hasan Ali Yücel' in 1944 yılında Köy enstitüleri II. Broşürü'ne yazdığı önsözde gelişim rakamları ile belirtilmiştir. 16. 400 kız ve erkek öğrenciden 2000'nin mezun olarak öğretmen olduğunu ve köylere gideceğini, 16 enstitüde öğrenci emeğiyle elektriğe kavuşulduğunu, Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü'nün açıldığını ve 130 öğrencinin alındığı şeklinde bilgilere yer verilmiştir (Başaran, 1990: 25).

Köylülere yükledikleri yükümlülükler yüzünden sürekli eleştirilen köy enstitüleri özellikle muhafazakâr çevreler tarafından komünist faaliyetlerde bulundukları iddiaları üzerinden sert eleştirilere maruz kalmıştır. Hem CHP içindeki sağcı kesim hem de muhalefet partisi tarafından sürekli eleştiri konusu edilen enstitüler 1950 yılında kapatılmıştır. ÇTK ve köy enstitüleri uygulamaları tek parti rejiminin kırsalda bir değişim ve dönüşüm gerçekleştirme isteklerinin somut sonuçlarını oluşturmaktadır. Karaömerlioğlu'na göre her iki uygulamanın da kısa sürmesi, CHP'nin gerek ideolojisi gerekse egemen sınıflarla olan organik ilişkisindeki “ne yardan ne serden” vazgeçememe tutumunun olağan sonucudur (Karaömerlioğlu, 1998b:81).

2.2.3. Savaş Ekonomisi, Kırsalda ve Kentlerde Durum

II. Dünya Savaşı yıllarında birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de iktisadi problemler görülmeye başlanmıştır. Ordunun büyümesi, tarımdaki emek gücünün önemli bir kısmının silâh altına alınması, çift hayvanlarının ordunun hizmetine verilmesi gibi çoğaltılabilecek nedenlerden dolayı tarımsal üretimde bir gerileme yaşanmaya başlanmıştır. Bu gerilemenin en fazla hissedildiği ürünler ise buğday ve diğer hububat ürünleri olmuştur. Pamuk'a göre, 1941'deki buğday üretimi 1938-

39'daki düzeyin %17 gerisine düşerken bu oran 1945 yılına gelindiğinde ise savaş öncesi dönemin %15 gerisinde kalmıştır (Pamuk, 2008: 186). Bu durum ise kentlerde gıda sıkıntısını doğurmuştur. Bu koşullar altında devlet hem ordunun ihtiyaçlarını karşılamak hem kentlerde yaşanan gıda sıkıntısını çözmek hem de ekonomiyi dengede tutmak amacıyla yasal düzenlemeler hazırlamaya başlamıştır. Böylece savaş döneminde uygulanan birçok uygulamanın yasal dayanağını oluşturan ve CHP'nin iktisadi konularda serbestlik içinde hareket etmesini sağlayan Milli Korunma Kanunu (MKK) 18 Ocak 1940'ta TBMM'de kabul edilmiştir.

Kanuna göre, hükümet fabrikalara ve madenlere el koyabilir, piyasalardaki fiyatları denetleyebilir ve bazı ürünlerin ticaretini millileştirebilirdi. Kanun ayrıca devletçe zorla çalıştırılabilme, tatil günlerinde de çalışma, işçilerin işlerinden ayrılamayacağı gibi hükümler de getirmiştir (Keyder, 2017: 142). Bu çerçeve yasaya dayanarak çıkarılan kararnameler ile kırsal nüfustan beklentiler ise üç farklı şekilde olmuştur; emek temelli yükümlülükler, parasal vergilendirme ve tarımsal ürüne el koyma (Pamuk, 2008: 189).

Emek temelli yükümlülüklerin başında yukarıda da belirtildiği üzere tarımda çalışabilecek genç nüfusun askerlik ile vazifelendirilmesi gelmektedir. Köymen'e göre savaş yıllarında bir milyon kişi askere alınmıştır (Pamuk, 2008: 132). Türkiye gibi nüfusun büyük kısmının kırsal alanda yaşadığı ve tarımda insan gücüne duyulan ihtiyacın yüksek olduğu az gelişmiş bir ülkede bu sayının köylerde yol açabileceği iktisadi sıkıntıları tahmin etmek güç değildir. Bununla birlikte kırsal nüfusa askerlik dışında yol yapımı ve madenlerde çalışma yükümlülükleri de getirilmiştir.

Savaş döneminde kırsal nüfustan toplanan parasal vergiler; arazi vergisi hayvan vergisi ve yol vergisi şeklindeydi. 1941 yılında bir çift öküz için devletin köylülerden talep ettiği verginin yıllık miktarı 20 kilogram buğdayın piyasa fiyatına eşittir (Pamuk, 2008: 189). Aynı dönemde TBMM'de Hikmet Bayur, kendi geçimini sağlayacak kadar buğday eken köylünün durumunun kötüleşeceğini ve bu vergilerin küçük üreticiler için ezici bir nitelik taşıdığını ifade ediyordu (Avcıoğlu, 1968: 233).

Tüm bu vergiler içinde köylüler için en ağır koşullar yaratan durum ise ürünün bir bölümüne ya piyasanın çok altında fiyatlardan zorunlu satış yoluyla ya da aynı vergilendirme yoluyla el konulmasıydı. MKK'ya dayandırılarak 1941 yılında çıkarılan bir kararname ile geçimlik ve tohumluk ihtiyaçlarını oluşturduktan sonra çiftçilerin, kalan tarımsal ürünlerini devletin belirlediği düşük bir fiyatla Toprak Mahsulleri Ofisine (TMO) satmaları istenmekteydi. Bu koşullar altında üreticiler ürünlerini düşük fiyattan devlete satmak yerine kendi ihtiyaçları için stoklamaya veya devletten kaçırarak serbest piyasada satmaya çalışmaktaydı. Devletin yerel güçleriyle kurdukları çıkar ilişkileri gereği büyük toprak sahipleri ürünlerini serbest piyasada satarak yüksek karlar elde edebilmekteydi (Pamuk, 2008: 190). Tarımsal ürünlerin ve diğer malların stoklanması ve yüksek ücretler ile devlet dışı bir piyasada satılması ise kısa süre sonra karaborsacılık adı verilen bir piyasa ortamının oluşmasına neden olmuştur.

1942 yılında Refik Saydam'ın ölümü üzerine iktidara gelen Şükrü Saraçoğlu Hükümeti, çiftçilerin ürünlerinin tamamına el koymak yerine sadece %25'ine el koymaya dayanan yeni bir uygulama getirmiştir. Böylece 50 tona kadar ürünü olan çiftçilerin ürünlerinin %25'ine, 50 tondan fazla miktarlar için ise %35 ve %50 seviyelerinde el konulması kararlaştırılmıştır (Kayıran, 1995:164-166). Ancak bu uygulama da küçük üreticilerin durumunu iyileştirmekten ziyade belirtilen miktarda ürünü devlete sattıktan sonra geri kalan ürünlerini serbest piyasada yüksek kâr oranları ile satan büyük toprak sahiplerinin güçlenmesi ile sonuçlanmıştır. Ayrıca Oktar ve Varlı'ya göre, dönemin koşullarından yararlanarak kara borsacılık ve istifçilik vasıtasıyla spekülasyon yollarından zenginleşerek servet sahibi olan, aralarında bazı yüksek devlet memurları, siyasetçiler ve askeri müteahhitlerin de bulunduğu bir zümre oluşmuştur (Oktar ve Varlı, 2010: 4).

Hükümet son olarak 1944 yılında aynı olarak toplanacak TMO vergisi getirerek oranını %10 olarak belirtmiştir. TMO vergisi tahmini olarak konuyor, bazı bölgelerde %10'un üzerine çıkabiliyor ve borcunu ödemeyen köylülere karşı haciz işlemleri uygulanabiliyordu (Köymen, 2008: 133). Bu uygulama ile Osmanlı

döneminde özellikle küçük üreticiler için büyük bir yük oluşturan ve temel vergilerden olan aşar geri getirilmiş oluyordu (Pamuk, 2008: 197).

Sonuç olarak savaş dönemindeki uygulamalar ve konulan vergiler üretimde bir gerilemeye neden olurken kırsal alanlarda ise koşulların gittikçe zorlaşmasına etki etmiştir. Güneş'e göre bu yoksulluk yıllarında halk buğdayı az; çavdar, arpa, saman karışımı ekmek ile beslenmeye çalışırken bir yandan da beslenme eksikliği, pislikten ve yoksulluktan kaynaklı salgın hastalıklar ile mücadele etmeye çalışmıştır (Güneş, 2002: 620). Çocuk ve yaşlı ölümlerindeki oranlar hızla yükselirken durumdan en fazla etkilenenler yine kırsaldaki küçük üreticiler ve şehirlerdeki düşük ücretliler oluşturmuştur (Pamuk, 2008:188).

Kentlerde yaşayan memur kesim süreçten olumsuz etkilenen diğer bir kesimi oluşturmaktadır. Devlet memurları savaştan önceki maaş düzeyleri ile savaş dönemi fiyat artışlarının üstesinden gelemez duruma gelmiştir. Dolayısıyla bu durum, memurlar için geçim sıkıntısı sorununu doğurmuştur (Gözcü, 2018: 95).

Kentlerde ekmek karne ile dağıtılmaya başlanırken ekmeğin içine %15' e varan oranda arpa katılması yönündeki bakanlar kurulu kararı İstanbul, İzmir ve Ankara gibi kentlerde uygulanmaya başlamıştır (Dokuyan, 2013: 198). Ekmek sıkıntısının üst düzeye ulaştığı dönemlerde devlet, üç büyük kentte dar gelirlilere yönelik ekmek, un, ucuz şeker ve ucuz pamuklu bez dağıtımı gibi önlemler de almaya çalışmıştır (Gözcü, 2018: 97).

Bu dönemde kentlerde de kırsaldakine tamamen benzer bir süreç yaşanmıştır. Çünkü genç cumhuriyet Türkiye'sinin kentleşme oranı oldukça düşüktür. Sınırlı sayıda kent merkezi olan ülkede ekonomi ağırlıklı bir şekilde tarıma dayandığı gibi 18 milyon nüfusun sadece 4 milyonu kentlerde yaşamaktaydı (Deringil, 2008: 19). Nüfusunun büyük kısmının köylerde yaşadığı bir ülkede kırsaldaki olumsuz ekonomik koşulların etkileri benzer şekilde kentlerde de yaşanmıştır.

Ülke çapında yaşanan bu zor koşullar öte taraftan halk arasında Cumhuriyet Halk Partisi'ne yönelik hoşnutsuzluğun hızla yükselmesini de beraberinde getirmiştir.

2.3. Demokrat Parti Dönemi'nde Toplumsal Değişme

Toplumsal yapıların dönüşümü geçmişin tarihsel birikimlerinden bağımsız olmamakla birlikte her dönemin kendine özgü dinamikleri üzerinden şekillenir (Kaynar, 2015: 541). Dolayısıyla DP dönemi boyunca toplumsal değişim ve dönüşüme etki eden belli başlı dinamikleri incelemekte fayda vardır.

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarından sonra yaşanan ikinci büyük toplumsal ve yapısal değişim dalgası, 1950'li yıllarda köylerde traktör ve diğer tarım araçlarının kullanılması, nüfusun bir kısmının işçileşmesi, kentleşme, yeni meslek ve iş düzenlerinin ortaya çıkması ile başlamıştır (Kıray, 1998: 139).

2.3.1. Demokrat Parti'nin Toplumsal Kaynakları

1945 yılının bütçe görüşmeleri sırasında Adnan Menderes, Hikmet Bayur ve Emin Sazak gibi milletvekillerinin başlattığı sert tartışmaların odağında bütçe açığından kaynaklanan ve giderek artan devlet borçları, vergi sistemindeki adaletsizlikler, savaş vurgunları, karaborsa ve dar gelirlilerin özellikle de memur kesiminin sıkıntıları gibi konular yer almıştır. Bu aynı zamanda tek parti yönetiminin alışık olmadığı düzeyde bir muhalefetin de varlığına işaret ediyordu. Ancak muhalefeti daha da görünür kılan şey Meclisteki toprak reformu tartışmaları olmuştur (Eroğlu, 2014: 11- 12).

Adnan Menderes ve arkadaşları, Toprak Reformu Tasarısına itiraz etme gerekçeleri olarak tarımdaki geriliğin nedeninin topraksızlık değil, iş gücü azlığı olduğunu belirterek açıklamıştır. Onlara göre yüksek vergi oranları ve ilkel tarım yöntemleri zirai ve iktisadi alandaki geriliğimizin en büyük nedenleridir (Köymen, 2008: 130). Meclisteki sert toprak reformu tartışmalarının ardından 7 Ocak 1946' da Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü Demokrat Parti'yi (DP) kurmuşlardır. Kuruluşundan kısa süre sonra 21 Temmuz 1946 yılında gerçekleştirilen seçimler ile DP, meclise 66 milletvekili ile muhalefet partisi olarak temsil hakkı kazanmıştır (Tekin ve Okutan, 2011: 128- 130).

DP'nin Muhalefette olduğu dönem boyunca geliştirdiği popülist söylem etrafında geniş halk kitleleri toplandı. Bu kitleleri oluşturan kesimler savaş dönemindeki uygulamalardan rahatsız olan insanlardan oluşuyordu. TMO vergisi ve

yol vergisi özellikle DP'nin seçim propagandası için önemli argümanlar oluştururken öte taraftan Varlık Vergisi ve MKK uygulamalarından rahatsız olan sermaye çevreleri liberal ekonomi politikalarını destekleyerek DP saflarına geçmişleridir. Kırıldaki dönüşümden rahatsız olan büyük toprak sahibi ağalar ve şehirdeki ücretli kesim Demokrat Parti'yi destekleyen diğer bir kesim olmuştur (Kaynar, 2015: 39-40).

Öte taraftan tarımsal ürün fiyatlarındaki düşüş ve savaş dönemi tarım vergileri küçük ve orta köylülüğün DP'ye destek vermesini sağlamıştır. Çünkü 1939-1945 yılları arasında kırsaldaki huzursuzluk doruğa çıkmıştır. Kentlerde ortaya çıkan kıtlık tehlikesine karşı önlem alma gerekçesiyle köylülerin ellerindeki ürünlere jandarma zoruyla, piyasadaki değerinin çok altındaki fiyatlar ile el konulması ve vergi yükünün arttırılması yoksul köylülüğün tek parti iktidarına olan nefretini arttırmıştır (Gürel, 2008: 88).

Burjuvazi sürekli kontrol altındaki fiyatlardan ve jandarma devletten kurtulmak istiyordu. Tekellerin ve sürekli vergi toplama kaygısındaki devletin burjuvazinin DP'yi desteklemesi üzerinde büyük etkisi vardır (Keyder, 148).

1950 yılında yapılan seçimden sonra, başta orta ve küçük köylülük, ücretli kesim, burjuvazi ve toprak ağaları olmak üzere CHP'nin, özellikle savaş dönemindeki vergi ve politikalarından sıkıntı çekmiş geniş toplumsal koalisyonun destekleri ile DP iktidara gelmiştir.

DP'nin iktidara gelişi hangi açıdan bakılırsa bakılsın ülke tarihi açısından esaslı bir dönüm noktasıdır. Halk, asırların devletçi geleneğine karşı seçmen olarak kendi siyasal tercihi doğrultusunda oy kullanmış, yukarıdan dayatılan reformculuk ve 'devlet baba' zihniyetini reddederek serbest pazarın önündeki bariyerler kaldırılmasını istemiştir (Keyder, 2017: 155). Bu yönüyle hem toplum hem de yönetim için hızlı bir değişim ve dönüşümün yaşanacağı yeni bir dönemin başladığını ifade etmek mümkündür.

2.3.2. Truman Doktrini ve Marshall Programı

Savaşa katılmadığı halde Türkiye, savaştan sonra değişen dünya dengelerine ayak uydurmak ve Sovyetler Birliği'nin (SSCB) tehditkâr toprak taleplerine karşı ittifak kurmak amacıyla Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) başını çektiği Batı Bloğu ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de, siyasi alanda çok partili hayata, ekonomik alanda ise liberal ekonomiye geçiş ABD önderliğinde yeniden yapılandırılan bir konjonktürde şekillenmiştir.

ABD, savaştan sonra yayılmacı bir politika izleyen SSCB'ye ve komünizm tehlikesine karşı mücadele etmek, komünizm tehlikesi altındaki ülkeleri kurtarıp müttefikler edinmek amacıyla Truman Doktrini'ni hazırlamıştır. Doktrin ABD başkanı Harry Truman'ın ABD Kongresi'nde yaptığı 12 Mart 1947 tarihli konuşmasına dayanmakta olup Komünizm tehlikesine karşı Türkiye ve Yunanistan'a yardım yapılması gerekliliği üzerinde durulmuştur (Kaynar, 2015: 593). Doktrine göre dünya artık eski klasik sömürü mekanizmaları ile yönetilemeyecek ve ABD güçlü ittifaklar kuracaksa müttefiklerine her türlü mali, ekonomik ve teknik yardımı yapması gerekmektedir. Çünkü yoksul ülkeler komünizm tehdidine karşı daha savunmasızdır. Ayrıca kurulacak yeni dünya düzeni de sömürgecilik ve emperyalizm üzerine değil, demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü üzerine olmalıdır (Akın, 2017: 122-123).

Truman Doktrini kapsamında ABD dışişleri bakanı George Marshall tarafından hazırlanan Marshall programına göre ise, Sovyet yayılmasına karşı Avrupa'nın siyasi bağımsızlığını koruyabilmesi için ekonomik olarak güçlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca alım gücü sıfırlanan Avrupa, ABD üretimini ve ekonomisini de tehlikeye atıyordu. Amerikan mallarının alıcı bulabilmesi Avrupa'nın ekonomik olarak kalkındırılmasına bağlıydı (Oran, 2002:538). Bunun için de Marshall'ın önerisi Avrupa devletlerinin bir araya gelerek ortak bir plan hazırlamasıydı. Bu bağlamda 1948'de kurulan Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü, Marshall yardımlarının Avrupa'ya dağıtımının kolaylaşmasını önemli rol oynamıştır.

Bu dönemde, Marshall Planı dışında bırakılan Türkiye doğrudan ABD Hükümeti'ne başvurarak kendisinin de Marshall Planı'na dâhil edilmesini talep

etmiştir (Oran, 2002: 540). Çünkü savaş sonrası Türkiye, ekonomik kalkınma için yeterli kaynağa ve sermaye sahip değildi ve dolayısıyla kalkınma için tüm umutlarını dış yardımlara bağlamıştı. Bu çerçevede, savaştan sonra yapılan plan ve programlar dış yardımların sağlanabilmesine yönelik olmuştur (Oktar ve Varlı, 2010: 9).

Truman doktrini kapsamında Türkiye'ye 100 milyon dolarlık bir yardım yapılırken Marshall programı dâhilinde yapılan yardımların miktarı daha yüksek olmuştur. hibeler, ödünç paralar, teknik yardımlar ve dolaylı yardımlar olarak sınıflandırılabilir bu yardımlar Türkiye'de siyasi, ekonomik, askeri ve sosyal alanlarda önemli dönüşümler yaşanmasına etki ederken aynı zamanda Türkiye'nin iç ve dış dengelerinde de ciddi değişimlere neden olmuştur (Ertem, 2009: 391-395).

ABD tarafından yapılan yardımlar uzun vadede Türk dış politikasını şekillendirmiş, iki kutuplu dünya sisteminde ABD tarafında yer almasına neden olmuştur. Ekonomik alanda devletçi uygulamalar yerine liberal politikalara, siyasi alanda ise çok partili hayata geçiş yaşanmıştır. Askeri alanda yapılan yardımlar ordunun modernize edilmesine etki ederken Karakaş'a göre askeri yardım programı kapsamında temin edilen makinelerin yedek parça ve bakım-onarım gereksinimleri nedeniyle Türkiye'nin dışa bağımlılığı artırmıştır (Karakaş, 2008: 318). Öte taraftan 4 Temmuz 1948'de Marshall Planı çerçevesinde imzalanan yardım anlaşmasının 7. Maddesi, yapılan yardımların amaçları ve ulaşılan başarıları ile ilgili Türkiye'nin yayın yapması gerektiğini belirtiyordu. Bu madde ile Türkiye'de, özellikle radyolar ve dergiler aracılığıyla Amerikan propagandası yapılmaya başlanmış ve 1950'ler boyunca ülkede adeta bir Amerikan resmi kültürel yayılma programı uygulanmıştır. Böylece günlük hayatta ev dekorasyonundan beslenme pratiklerine, bilimsel alandaki akademik programlara, ulaşımdan basın, edebiyat ve sinemaya kadar birçok alanda Amerikan etkisi görülmeye başlanmıştır (Kaynar, 2015: 594-607). Böylece ABD'nin Türk kamuoyundaki imajı gittikçe güçlenmeye başlamıştır.

Amerikalı uzman heyetlerin görüş ve önerileri doğrultusunda yardımların %60'ı tarım alanında kullanılırken Türkiye, 1950'lerin başlarında, dünyanın önde gelen buğday üreticilerinden biri olmuştur (Ertem, 2009: 395). Özellikle traktörleşme olarak da bilinen tarımsal modernizasyon olgusu üretimin hızlanmasını ve artmasını beraberinde getirmiştir.

2.3.3. Demokrat Parti Dönemi Tarımsal Kalkınma Politikaları

Türkiye'nin 1949 yılında Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankasından istediği kalkınma modeli James Barker başkanlığındaki uzman bir grup tarafından hazırlandıktan sonra 1950'de yayımlanmıştır. Rapora göre Türkiye'de o zamana kadar devlet eliyle yapılan sanayi işletmeleri derhal tasfiye edilmeli ve bütün öncelikler tarıma verilmeliydi (Köymen, 2008: 135). Eğer tarımsal üretim artmıyorsa bunun nedeni uzmanlara göre, tarımsal sermayenin çok az oluşu, ekipman ve teçhizat kıtlığı ve altyapı yetersizliğidir. Dolayısıyla tarıma dayalı kalkınma modellerine göre, 1950'lerin ortalarına kadar alınacak dış yardımlar bu alanlara yönlendirilmelidir. (Oktar ve Varlı, 2010: 9). Bu doğrultuda özellikle Amerikalı uzman heyetlerin raporları, dönemin ekonomik koşulları ve DP'ye destek veren toplumsal kesimlerin istekleri DP'nin tarımsal kalkınma politikalarının şekillenmesinde büyük oranda etki etmiştir.

Demokrat Parti dönemindeki tarım politikalarının ana dayanaklarından birini tarımda makineleşme oluşturmaktadır. DP'nin parti programında "Tarım İşleri" başlığı altında daha fazla ve daha kaliteli üretim için çiftçinin teknik bilgi ve teçhizat açısından donatılması gerekliliği üzerinde durulmaktadır (TBMM, 2008: 17). Bu noktada atılan en önemli adımlardan birini Marshall yardımları kapsamında çiftçilere dağıtılan traktörler ve diğer toprak ekme/biçme araç-gereçleri oluşturmaktadır. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE)'nin verilerine göre 1945 yılında Türkiye'deki traktör sayısı 1156 dolayında iken 1954 yılında bu sayı 37.743'e ulaşmıştır (DİE, 1968: 165). 1960 yılına gelindiğinde ise traktör sayısı, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (STB)'nin verilerine göre 42.136'ya ulaşmıştır (STB, 1973:367). Tarımda kullanılan biçer, biçerdöver, harman makinesi, traktör pulluğu gibi diğer tarım makinelerinin sayılarındaki değişim ile ilgili aşağıdaki tablodan kolaylıkla bilgi edinmek mümkündür.

Tablo:1, Tarımda Kullanılan Makine ve Alet Sayısında Yıllara Göre Değişim

Tarımda Kullanılan Alet-Makine Sayısı	1940 yılı	1948 yılı	1955 yılı	1960 yılı
Traktör	1.066	1.756	40.282	42.136
Traktör Pulluğu	—	1.119	28.842	30.763
Kültivatör	2.744	5.549	10.926	20.088
Mibzer	11.227	162	7.244	8.343
Çapa Makinesi	—	8.022	5.209	12.651
Biçer	10.927	14.384	20.713	24.245
Biçerdöver	—	268	5.618	5.554
Harman Makinesi	552	430	1.329	2.536
Selektör	253	339	1.163	1.415
Triyör	2.025	2.214	2.752	3.325
Pülverizatör	—	22.385	17.142	25.232
Balya Makinesi	287	52	164	375

Kaynak: (STB, 1973: 367).

Özellikle traktör, traktör pulluğu, harman makinesi, biçer ve biçerdöver gibi temel tarım makinelerin sayılarında, Türkiye'nin Marshall yardımına dahil edildiği 1948 yılından sonra ciddi bir artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu durum aynı zamanda toplam ekili alanların da genişlemesini sağlamıştır. Keyder'e göre 1946-1955 yılları arasında ülkedeki toplam ekili topraklar 9,5 milyon hektardan 14,2 milyon hektara ulaşarak önemli bir artış göstermiştir (2017: 162).

Traktör ve diğer tarım makineleri orta ve küçük köylülerin de yararlanabilmeleri için uygun kredi seçenekleri ile halka satılmaktaydı. Bu noktada çiftçilere en büyük kredi destekleri Ziraat Bankası ve Tarım kredi kooperatifleri aracılığıyla sağlanmıştır. Kaynar'a göre 1950 ile 1958 yılları arasında Ziraat Bankası vasıtasıyla çiftçilere doğrudan açılan kredilerde cari değerler ile %482, kooperatiflere açılanlarda ise %600 oranında ciddi bir artış yaşanırken, sermaye kaynaklarının kıt olduğu tarım kooperatiflerinin ortaklarına açılan kredilerin %80'i Ziraat Bankası vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir (2015: 52). 1952 yılında tarım makinelerinin sahibi

çiftçi aileleri üzerinde yapılmış olan bir araştırmaya göre, bu ailelerin %93'ü tarım makineleri alırken yaptıkları harcamaların %60'nı devletin sağladığı krediler yoluyla gerçekleştirmiştir (Keyder, 2017: 162). Ayrıca tarım kredileri sadece tarım makinelerinin alımında kullanılmayıp; tohum, kimyasal gübre, tarım ilaçları gibi diğer üretim girdilerinin karşılanmasında da önemli bir oynamıştır.

DP dönemi boyunca uygulanan tarım politikalarının önemli diğer bir ayağını ise destekleme alımları ve fiyat politikaları oluşturmaktadır. Bu dönemde tarımsal üretimdeki artışa etki eden faktörlerden biri olan, hükümetin başta hububat olmak üzere birçok tarım ürününe uyguladığı sabit fiyatlı destekleme alımları, tarımsal üretimde çiftçileri koruyan uygulamalar olmuştur. Okyar'a göre 1950'deki ortalama buğday fiyatları ABD'de 23 kuruşken Türkiye'de buğday köylüden, 30 kuruştan alınmaktaydı (Okyar, 1964:291). Tarımsal ürünlerin fiyatları yükseltilerek üretici kesime, eskiye oranla daha fazla nakit girişi sağlanmıştır (Takım, 2012:167). Öte taraftan, fiyat politikaları, destekleme alımları, nakit akışı ve izlenen liberal politikalar, üretici kesim arasında özel teşebbüslerin artmasına, girişimci kişi ve grupların ortaya çıkmasına da etki etmiştir.

Son olarak çiftçilere uygulanan bu fiyat politikaları ve destekleme alımları, şekerpancarı ve çay gibi tarımsal ürünlerin Türkiye'deki yetiştiriciliğinin yaygınlaşmasını ve bu ürünlere yönelik sanayi kollarının kurulmasını sağlamayı da amaçlamaktaydı (Yavuz, 2000:12).

DP döneminde tarım alanındaki diğer önemli bir atılım ise sulama olanaklarının geliştirilmesi şeklinde olmuştur. DP'nin parti programında da yer aldığı üzere kuraklık ile mücadele ve sulama imkânlarının genişletilmesi amacıyla bir yandan su tesisleri ve barajlar yapılırken öte taraftan ise nehir taşkınlarının tarım arazilerine zarar vermelerini önlemek amacıyla tesisler inşa edilmeye başlanmıştır. Bu alanda önemli miktarlardaki yatırımların baraj yapımına ayrıldığını belirtmek mümkündür.

DP döneminde sulama amacıyla yapılmaya başlanan bazı barajları ve bitiş tarihlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: Sarıyer Barajı (1956), Ayrancı Barajı (1958), Kemer Barajı (1958), Demirköprü Barajı (1960), Sille Barajı (1960), May

(1960), Mamasın (1962), Apa (1962), Seyitler (1964), Selevir (1964), Almus (1966), Kesikköprü (1966) Barajı (Burçak, 1998: 764). İnşa edilen bu barajlara ek olarak Güneydoğu Anadolu ve İç Anadolu bölgelerinde başlatılan yeraltı suyu araştırma faaliyetleri de kuraklıkla etkin mücadele etmeyi sağlamış ve sulanan arazi miktarını artmıştır.

Tablo 2’den de anlaşılacağı üzere sulama imkânlarının geliştirilmesi, sel ve taşkınlara karşı alınan önlemler ve bataklıkların kurutulması ile önemli oranda arazi kullanıma kazandırılmıştır.

Tablo: 2, 1950-1960 Yılları Arasında Türkiye’de Su İşleriyle İlgili Bazı

Faaliyetler				
Yıllar	Faaliyetler			
	Sulanan Arazi	Taşkınlardan Korunan Arazi	Bataklıklardan Kurutulan Arazi	Selden Koruma Tesisleri
1950	547.000	567.000	210.000	27
1960	1.521.000	4.807.000	716.000	267

Kaynak : (Burçak, 1998: 764-765).

1950’den itibaren vergilerde, küçük toprak sahipleri, küçük üreticiler ve küçük esnafların lehine düzenlemeler daha fazla olmuştur (Kirmanoğlu, 1994:63). Örneğin 1949 yılında kabul edilen ve esas olarak dolaysız vergileri içeren vergi reformu ile birlikte yapılan düzenlemeler sonucu tarım vergi dışı bırakılmıştır (Oyan, 1999:162). Bu dönemde tarım ile uğraşan kesimin doğrudan vergilendirilmesi sadece, oranı çok az olan hayvanlar vergisi ile gerçekleştirilmiştir (Kirmanoğlu, 1994: 64). 1955 yılında ise küçük işletmeler ve küçük esnaflardan alınan Esnaf Vergisi kaldırılarak, yüksek gelirli esnaflar, Gelir Vergisi ile vergilendirilmiştir (TOBB, 1992: 10).

Tarımsal verimi arttırmak ve ülke kalkınmasını sağlamak amacıyla DP döneminde üzerinde durulan bir diğer konu ise zirai ve tarımsal mekanizasyon

kullanımı gibi alanlarda verilen eğitimlerdir. Hem Osmanlı'dan kalan hem de Cumhuriyet döneminde açılan bölge ziraat okulları ve teknik ziraat ve teknik bahçıvanlık okullarının çeşitli programlarında düzenlemeler yapılmış, Ege Üniversitesi ve Atatürk Üniversitesi gibi üniversitelerin bünyesinde yeni ziraat fakülteleri açılmıştır. Mağden'e göre 1955 yılında İzmir'de kurulan Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi aynı yılın Aralık ayında derslere başlayarak (1959:73) bu alanda büyük bir açığı kapatmıştır (Yurtoğlu, 2014: 68). Öte taraftan hem yurt içinde düzenlenen tarım kongreleri hem de yurt dışındaki tarım kongrelerine katılım ve aynı zamanda yurt dışına yetiştirilmek üzere genç öğrencilerin gönderilmesi dönemin tarıma yönelik diğer önemli uygulamaları olmuştur.

DP döneminde tarımsal üretimi arttırmaya yönelik çalışmaların yanı sıra tarımsal artığın pazarlanabilmesi için de çalışmalar yapılmış, pazarın önündeki engeller kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu alandaki en önemli atılımlardan biri de tarımsal ürünün hem yurtiçi hem de yurt dışındaki pazarlara kolayca ulaştırılabilmesi için demiryolu ve karayolu ağlarının geliştirilmesi olmuştur.

DP programının bayındırlık ve ulaştırma işleri başlığı altındaki 77 ve 78. Maddeleri esaslı ve planlı yöntemlerle köy ve bucak yollarının hızla yapılması gerektiği, 79. Madde ise demiryolu inşasına devam edilmesi gerekliliği üzerinde durmaktadır (TBMM, 2008: 22-23). Marshall yardımlarının da etkisi ile DP dönemi boyunca yol yapım çalışmaları artmış, yurt içindeki karayolu ulaşım ağları geliştirilmiştir.

Tablo: 3, Devlet ve İl Karayolları Uzunlukları

Yıllar	Devlet Yolu (KM)	İl yolu (KM)	Toplam (KM)
1948	22.826	21.360	44.186
1949	22.826	22.077	44.903
1950	24.306	22.774	47.080
1951	24.306	24.942	49.248
1952	24.306	25.495	49.801
1953	24.431	25.833	50.264
1954	24.431	26.693	51.124
1955	24.553	30.455	55.008
1956	24.459	32.327	56.786
1957	24.624	32.874	57.498
1958	24.800	33.712	58.512
1959	26.783	33.840	60.623
1960	26.711	34.831	61.542

Kaynak: (DİE, 1968: 453), (DPT, 1969: 79).

Öte taraftan demiryolu ulaşımına da hız verilmiştir. Cillov'un da belirttiği üzere inşa edilen demiryollarının başlıca görevleri arasında tarımsal ürünün belirli tüketim merkezlerine ve ihracat limanlarına kolaylıkla ulaştırmak olduğundan *Devlet Demiryolları ve Limanları Genel Müdürlüğü* tekeline Haydarpaşa, Derince, Alsancak, Mersin, İskenderun ve Samsun limanları verilmiştir (Cillov, 1965: 377).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ORHAN KEMAL ROMANLARINDA TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN İZLERİ

3.1. Orhan Kemal'in Hayatı, Eserleri ve Sanat Anlayışı

3.1.1.Orhan Kemal'in Hayatı

Bir yazarın biyografisi tek başına her şey demek değildir ancak yazarların yaşam hikâyelerinin arka planında sosyolojik verilerin bulunduğunu da unutmamak gerekmektedir. Yazarın ya da sanatçının hayat hikâyesi eserlerinin tamamlayıcı ögesidir (Wellek&Varren, 2001: 59-60). Başka bir ifadeyle toplumun genel resminin tamamlanabilmesi için sanatçının hayatına dair verilerin de incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Orhan Kemal'in hayatını inceleyerek başlamak dönemin toplumsal ilişkilerini ve toplumsal değişimin yönünün anlayabilmek adına büyük önem taşımaktadır.

Asıl adı Mehmet Raşit (Öğütçü) olan yazar, 15 Eylül 1914 yılında Ceyhan'da doğmuştur. Aynı yıl Çanakkale Savaşında yedek subay olan babası Abdülkadir Kemali Bey, siyasi bilinci olan bir insandır ve İttihat-Terakki'ye yakınlığı ile bilinmektedir. Abdülkadir Kemali Bey, İstanbul Darulfunu'nda hukuk öğrenimini bitirdikten sonra Siirt'e savcı olarak atanmıştır. Kurtuluş savaşı süresince oynadığı aktif rolden sonra 1920-23 yılları arasında TBMM'de Kastamonu milletvekilliği görevini alarak ve bir süre adliye bakanlığı yapmıştır (Gültekin, 2011: 15). Orhan Kemal'in annesi Azime Hanım ise aslen Adanalı olup rüştiye mezunudur. Aynı zamanda iki yıl boyunca ilkokul öğretmenliği yapmıştır (Yumoş, 2017: 70).

26 Eylül 1930'da Ahali Cumhuriyet Fırkasını kuran Abdülkadir Kemali Bey, muhalif tavrı ve artan siyasi baskılar yüzünden ailesiyle Suriye'ye kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde Orhan Kemal, maddi zorluklardan dolayı önce Antakya sonra Hama ve Beyrut'a taşınan ailesine yardımcı olmak için Beyrut'taki bir basımevine işçi olarak girmiştir (Bezirci, 2006: 16-18). Fakir bir işçi olarak basımevinde çalıştığı sürede sevdalandığı Rum kızı aynı zamanda Orhan Kemal'de ilk sosyal uyanışın yaşanmasını sağlamıştır (Uğurlu, 1972: 170).

1932 yılında tek başına Adana'ya dönen Orhan Kemal, yurt dışında ve yurtiçinde şehir değiştirmekten dolayı yarım kalan eğitimini tamamlamak üzere kısa süre sonra İstanbul'a gider. Ancak İstanbul'da zamanının çoğunu futbola ve avareliğe ayırdığı için çalışma ihtiyacı hissederek tekrar Adana'ya döner ve burada bir fabrikaya girerek kâtiplik yapmaya başlar (Gültekin, 2011: 15).

Milli Mensucat Fabrikası'ndaki kâtiplik görevi, babasının siyasi geçmişi öğrenildikten sonra imalat ambar memurluğuna düşürülür. 1937 yılında aynı fabrikada işçi olan Nuriye Hanım ile evlenir ve Yıldız isimli bir kızı olur. Kızının doğumundan kısa bir süre sonra (1938 yılında) askerlik görevini yapmak üzere Niğde'ye gönderilir (Bezirci, 2006: 20-24). Askerde olduğu sürede ise Komünizm propagandası yaptığı iddiası ile yargılanmış ve beş yıl hapse mahkûm edilmiştir.

Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye'ye dönen Abdulkadir Kemali Bey, Kayseri cezaevinde yatmakta olan oğlu Orhan Kemal'i Adana'ya aldırarak için uzun uğraşlar verir ve sonunda başarır. Bir süre sonra Bergama Ağır Ceza Reisliğine atanınca oğlunun Adana'da yalnız kalmasını istemez ve Orhan Kemal'i Bursa Cezaevine naklettirir. Bursa Cezaevinde Nazım Hikmet ile tanışan Orhan Kemal için yeni bir dönüm noktası başlayacaktır artık (Yumoş, 2017: 71).

Nazım Hikmet ile tanışmadan önce cezaevinde yazdığı bazı şiirleri çeşitli edebiyat dergilerinde yayınlanmıştır. Ancak bu şiirleri Bursa cezaevinde Nazım Hikmet'e okuduğunda Nazım Hikmet şiirleri beğenmez ve düz yazı yeteneği olduğu için onu roman ve hikâye yazmaya teşvik eder. Aynı zamanda cezaevinde olduğu süre boyunca Nazım Hikmet'ten ekonomi, politika, felsefe, edebiyat ve Fransızca dersleri de alarak önemli ilerlemeler kaydeder (Uğurlu, 1972: 171)

26 Eylül 1943 tarihinde cezaevinden çıkıp Adana'ya döndüğünde çalışabileceği bir iş bulamaz. Bir süre Adana'da toprak taşıma işinde amelelik, Devlet Demiryollarında ise hamallık gibi işler yapar. 13 Temmuz 1944'te oğlu Nâzım dünyaya gelir ancak aile yoksulluktan perişan durumdadır (Bezirci, 2006: 31-32). Bir süre Malatya'daki bir fabrikada çalıştıktan sonra mahkûmiyetinden dolayı yarım kalan askerliğini tamamlamak üzere 1945'te Kilis'e çağrılır. Ancak kalan 35 günlük askerliğini yaptıktan sonra terhis edilmez ve Çorum'a sürgün edilir. Babasının, dönemin başbakanı Recep Peker'e gönderdiği bir telgraftan sonra 1946'da bırakılır ve Adana'ya dönerek Verem Savaş Derneği'nde memurluk yapar (Gümeli, 2006: 52- 53).

1949'da Baba Evi (roman) ve Ekmek Kavgası (hikâye) isimli iki eseri 1950'de ise Avare Yıllar isimli ikinci romanı yayınlanınca İstanbul'a gidip orada yazarlık yaparak yaşamaya karar verir.

Orhan Kemal, İstanbul'da geçimini yazarlıkla sağlamaya çabalasa da ailesiyle sürekli geçim sıkıntısı çekmiştir. 1964'te, SSCB'de yayımlanan eserlerinin telif hakkı için aldığı bir miktar para sayesinde biraz ferahlamıştır. 7 Mart 1966'da bir ihbar üzerine, hücre çalışması ve komünizm propagandası yaptığı gerekçesiyle tutuklanmış ancak 35 gün sonra 13 Nisan 1966'da tahliye edilmiştir. Aynı yıl ailesi ile Fatih'e taşınmış, sonrasında ise eserlerden ellerine geçen parayla, biraz da borçlanarak Basıncöy'de bir daire satın almışlardır (Gümeli, 2006: 53).

Sağlığı gittikçe bozulan yazar, 1968 yılında Sovyet Yazarlar Birliği'nin Maksim Gorki'nin yüzüncü doğum yılı için düzenlediği törene çağrılmış ancak pasaport alamadığı için katılamamıştır. Uzun çabalardan sonra Fikret Otyam'ın da girişimleri ile pasaport alabilince yapılan başka bir çağrı üzerine eşi Nuriye Hanım ile birlikte 1969'da Moskova'ya gitmiştir. Ancak sağlığı daha da kötüleşince 5 Mayıs 1970'te Bulgaristan'a geçerek tedavisine Sofya'da devam etmiştir. Beyin atardamarını tıkayan kan pıhtısı yüzünden 2 Haziran 1970'te hayata veda eden Orhan Kemal'in cenazesi dört gün sonra Türkiye'ye getirilmiştir. Hem Bulgar basınından hem de dünya basınından ölümü geniş kitlelere duyurulmuştur. 5 Haziranda Bulgar Yazarlar Birliğinde kendisi için bir anma töreni hazırlanmıştır. Yazar son olarak, 7

Haziran 1970 tarihinde Zincirlikuyu Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir (Bezirci, 2006: 31- 35).

3.1.2. Orhan Kemal'in Eserleri

Türk edebiyatının en üretken yazarlarından biri olan Orhan Kemal'in eserleri ve türlere göre sınıflandırılmasını Gültekin'e göre şu şekilde yapmak mümkündür:

Roman türündeki eserleri ve ilk basım yılları;

- Baba Evi (1949)
- Avare Yıllar (1950)
- Murtaza (1952)
- Cemile (1952)
- Bereketli Topraklar Üzerinde (1954)
- Suçlu (1957)
- Serseri Milyoner (1957)
- Devlet Kuşu (1958)
- Vukuat Var (1958)
- Gâvurun Kızı (1959)
- Küçücük (1960)
- Dünya Evi (1960)
- El Kızı (1960)
- Hanımın Çiftliği (1961)
- Gurbet Kuşlar (1962)
- Eskici Ve Oğulları (1962)
- Kanlı Topraklar (1963)
- Sokakların Çocuğu (1963)
- Bir Filiz Vardı (1965)
- Müfettişler Müfettişi (1966)
- Yalancı Dünya (1966)
- Evlerden Biri (1966)
- Arkadaş Işıkları (1968)
- Sokaklardan Bir Kız (1968)

- Üç Kâğıtçı (1969)
- Kötü Yol (1969)
- Kaçak (1970)
- Tersine Dünya (1986)

Hikâye türündeki eserleri;

- Ekmek Kavgası (1949)
- Sarhoşlar (1951)
- Çamaşırcının Kızı (1952)
- 72. Koğuş (1954)
- Grev (1954)
- Arka Sokak (1956)
- Kardeş Payı (1957)
- Babil Kulesi (1957)
- Dünyada Harp Vardı (1963)
- Mahalle Kavgası (1963)
- İşsiz (1966)
- Önce Ekmek (1968)
- Küçükler Ve Büyükler (1971)
- Yağmur Yüklü Bulutlar (1974)
- Kırmızı Kúpeler (1974)
- Oyuncu Kadın (1975)
- Arslan Tomson (1976)
- Serseri Milyoner- İki Damla Gözyaşı (1976)

Oyun türündeki eserleri;

- İspinozlar (1965)
- 72. Koğuş (1967)

Anı türündeki eserleri;

- Nazım Hikmet’le Üç Buçuk Yıl (1965)
- Yazmak Doludizgin (2002, yayına hazırlayan: ışık öğütçü)
- Önemli Not (2007, yayına hazırlayan: ışık öğütçü)

İnceleme türündeki çalışması;

- Senaryo Tekniği ve Senaryoculuğumuzla İlgili Notlar (1963)

Röportaj türündeki çalışması;

- İstanbul'dan Çizgiler (1971), (Gültekin, 2011: 17-18)

Bununla birlikte yazarın hapisane yıllarında yazıp çeşitli dergilerce yayınlanan şiirleri de mevcuttur. “Duvarlar” isimli ilk şiiri Reşat Kemal imzasıyla 1939’da Yedigün dergisinde yayınlanmıştır (Bezirci, 2006: 26). Yedigün, Yeni Mecmua gibi dergi ve gazetelerde bir den fazla şiiri yayımlanmasına rağmen yazarın basılmış şiir kitabı bulunmamaktadır.

Ankara Sanat Tiyatrosunda 372 kez sergilenen 72. Koğuş isimli eseri ile Orhan Kemal 1968’de yılın en başarılı oyun yazarı seçilmiş, Önce Ekmek isimli eseriyle ise Türk Dil Kurumu 1969 Hikâye Ödülü’nü almıştır ve Ankara Sanat Tiyatrosu 22-29 Ekim tarihleri arasında “Orhan Kemal’e Saygı Haftası” düzenlemiştir (Bezirci, 2006: 43-44).

Öte taraftan Orhan Kemal’in; Suçlu, Devlet Kuşu, El Kızı, Sokakların Çocuğu, Vukuat Var, Mahpus, Sokaklardan Bir kız, Murtaza, Bereketli Topraklar Üzerinde, Yalancı Dünya ve Hanımın Çiftliği gibi eserleri sinema ve televizyona uyarlanan yapıtlar arasında yer almıştır.

3.1.3. Orhan Kemal’in Sanat Anlayışı

Varlık dergisine verdiği bir röportajda eserlerinin konusunu oluşturan temel şeyin insan olduğunu ifade eden Orhan Kemal’e göre insan, özü itibariyle iyidir. İnsanı kötüye iten ve kötü insanı yaratan şey içinde yaşadığı toplumdur. Bundan dolayı sadece bizim içinde yaşadığımız toplumdaki insanların değil dünyanın genelinin gelecekte düzene gireceğine ve düzenli toplum sayesinde insanların daha mutlu olacağına inanmıştır. Bireyin mutluluğunun ya da mutsuzluğunun içinde yaşadığı toplum ile doğrudan bağlantılı olduğunu savunurken sanatın da insan mutluluğuna hizmet etme gayretinde olması gerektiğini düşünmüştür. Bu yönüyle Orhan Kemal iyimser bir yazardır (Bezirci, 2006, 52).

Kendisini toplumcu bir yazar olarak ifade eden Orhan Kemal’e göre toplumcu yazar olmak; düzensizliğini eleştirdiği toplumun düzene girmesini istemek,

o toplumu oluşturan her bir bireyin ekonomik bağımsızlığını savunmaktır. Ancak yazar bunu yaparken salt politik kaygılar ile değil sanatın öngördüğü estetik yön ile davranmalıdır. Eserin içeriği nasıl matematiksel bir incelik ile kuruluyorsa biçim de aynı titizlik ve estetik incelikle ele alınmalıdır. Adına ister biçim densin ister üslup, yazarın kendine has bir deyişi olmalıdır. Yazarın ve ortaya koyduğu sanatının gücü özgünlüğünden gelir. Yazarın söz sanatları ve süslü anlatımlarla okuyucuyu aldatmak yerine olanı olduğu gibi ortaya koyması gerektiğini savunur (Bezirci, 2006: 53).

Eserlerinde bireysel konular üzerinden toplumsal konuları işleyen Orhan Kemal'in ana karakterleri çoğunlukla işçiler, köylüler, yoksullar, sömürülenler ve şehirlerde fakir hayatı yaşayan insanlar, kısaca sınıf ayrımı ile belirginleşmiş kişilerdir. Yazarın sınıfsal bakış açısıyla işlediği temel tema ise toplumsal değişimdir. Gültekin'e göre Orhan Kemal, büyük çalkantılar ve değişimlerin yaşandığı bir döneme tanıklık ettiği için konuları, karakterleri ve olay örgüsü de bu doğrultuda şekillenmiştir. Yazar, modernleşen ve değişime uğrayan toplumsal yapının güç dengelerini ortaya koymaya çalışmıştır (Gültekin, 2011: 12). Bunu yaparken de yakından bildiği ve çoğunlukla yaşadığı şeyleri taşımıştır edebiyata. Dışarıdan bir bakış açısı ve zorlama karakterlere Orhan Kemal'in eserlerinde çoğunlukla rastlanmamaktadır. Uğurlu'nun aktardığına göre Orhan Kemal, tanıdığı, konuştuğu, birlikte sigara içtiği insanları ve görüp yaşadığı hayatları yazmıştır (Uğurlu, 1972: 45). Kendisine yöneltilen "Neden hep işçileri, köylüleri ve yoksulları anlatıyorsunuz?" türünden sorulara cevap olarak, bunun bir inadın sonucu olmadığını, işçi ve köylülerin çocukluğundan beri içine yerleştiğini ve dolayısıyla gerçekçi bir yazar olarak en iyi bildiği şeyleri yazdığını açıklamıştır (Bezirci, 2006: 53).

Orhan Kemal'in romanları, geniş konu yelpazesi ve işsizler, topraksızlar, gurbetçiler, işportacılar, çocuklar, memurlar, kadınlar ve erkeklerden oluşan kalabalık şahıs kadrosuna sahiptir. Öte taraftan bu karakterler birbirinden farklı etnik kökene sahip ve genellikle kendi yöresinin ağzı ile konuşturulur, diyaloglardaki şive ve ağızlar karakterden karaktere farklılaşabilmektedir. Günlük konuşma dilleri ile konuşan karakterler Orhan Kemal eserlerinin en belirgin özelliklerinden biridir. Her

kültürden insanı eserlerinde kendi gerçekliği ile konuşturmasıyla Orhan Kemal'in, edebiyata farklı bir açı kazandırdığını ifade etmek mümkündür.

Orhan Kemal, felsefi görüşünü bilimsel materyalizm olarak ifade ederken kendisini sosyalist olarak görmediğini ve bu doğrultuda bir eylemi olmadığını açıklar. Yapıtlarında sınıflar arasındaki eşitsizliği konu edinmesinin gerekçesinin sosyalizm ile değil, bir yazarın içinde bulunduğu kendi toplumundan bağımsız olamayışı ile ilgili olduğunu savunur (Karacanlar, 1977: 105-106).

3.2. Orhan Kemal Romanlarında Toplumsal Değişme

Türkiye'de yaşanan toplumsal değişim ve dönüşümleri edebi eserler üzerinden analiz edip okumak sık başvurulan bir yöntem değildir. Oysa Osmanlı Devleti'nin son zamanlarından itibaren Türkiye'deki ekonomik, siyasal, ideolojik ve kültürel alanlardaki değişim-dönüşümlerin ve bu değişim dönüşümlere karşı toplumun genel tepkilerinin edebi eserler üzerinden izlenebilmesi mümkündür. Zira Şerif Mardin'in de belirttiği üzere Osmanlı döneminde yazılan ilk romanların önemli bir kısmı toplumsal ve siyasal alanlardaki değişimin neden olduğu sorunları inceleyen tezli romanlardır (Coşkun, 2016: 19). Bu nedenle edebiyat alanında ortaya konan eserler bir bakıma, dönemlerinde yaşanan toplumsal değişimleri ve çözümleri günümüze taşıyan birer araçtırlar.

Toplumsal dönüşümü ve bu dönüşümün ülkedeki sosyo-ekonomik sınıflar üzerindeki etkilerini eserlerinde sık sık işleyen yazarlardan biri olan Orhan Kemal, Türkiye'de hızlı bir dönüşümün yaşandığı bir dönemde eserler kaleme almıştır. Yıldırım'a göre, Orhan Kemal Türkiye'deki sosyal değişimi bizzat yaşayarak görmüş bir yazar olduğu için eserlerinde kırdan kente göç ile ortaya çıkan toplumsal sorunlardan başlamak kaydıyla Anadolu'nun farklı yerlerinden kopup gelen insanların yaşayışlarını ve sıkıntılarını toplumsal değişme yönünden işlemiştir (Yıldırım, 2014: 38). Gürbilek'e göre ise Orhan Kemal, insanların köylerden Çukurova'ya, Anadolu'dan İstanbul'a doğru kitleler halinde aktığı büyük bir toplumsal dönüşümün yazarı olmuştur (Gürbilek, 2015: 67).

Kendisi de zaman zaman işçilik yapmış olan Orhan Kemal, işçileşme olgusunu ve beraberinde yaşanan sorunları içinden gözlemlediği ve bizzat yaşadığı olayları gerçekçi bir gözlemle edebiyata aktardığı için ‘işçi sınıfının organik aydını’ olup olmadığı üzerine tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur. Bilgin’e göre Orhan Kemal’in kendisi işçilik dönemi boyunca edindiği tecrübeler ile edebiyatını oluşturduğu için özgün bir entelektüeldir. Dolayısıyla Orhan Kemal’in, bizzat emek sürecinin ve üretim ilişkilerindeki konumunun içerisinde eserlerini oluşturarak gelmesi Gramsci’nin kavramsallaştırdığı ve zaman içinde gelişen anlamıyla ‘işçi sınıfının organik aydını’ olduğunu ifade etmek mümkündür (Bilgin, 2017: 245).

Orhan Kemal’in eserlerinin çoğu kendisinin de uzun yıllar yaşadığı ve kimi zaman işçi olarak çalıştığı Çukurova’da geçip, bu bölgedeki kapitalist dönüşümü ele almaktadır (Bilgin, 2017: 236). Bu bağlamda hem Orhan Kemal edebiyatında özel biri yeri olan hem de Türkiye’de yaşanan kapitalist dönüşümün anlaşılması için kilit bir rolü olan Çukurova’nın incelenmesi gerekmektedir.

3.2.1. Değişen Türkiye’nin Aynası Olarak Çukurova

Çukurova’nın 1950’li yıllarda geçirdiği kapitalist patlamanın anlaşılabilmesi, bölgenin yaşadığı dönüşümün İmparatorluktan Cumhuriyete uzanan bir süreklilik içinde incelenmesiyle mümkündür (Toksöz, 2006: 98).

Eski dönemlerden beri Adana ovalarında tarımı yapılan pamuk, özellikle 1820’lere kadar çoğunlukla yöresel ihtiyacı karşılayabilecek düzeylerde kalmıştır. 1833-1840 yılları arasında yörenin yönetiminin Kavalalı ailesine geçmesi ile toprağa bağlı sermaye oluşmaya başlamış bu da Adana ve çevresinde zenginleşen bir çiftçi topluluğunun ortaya çıkmasına neden olmuştur (Yaktı, 2013: 275-276).

1841 yılında Londra Antlaşması ile tekrar Osmanlı Devleti’ne bağlanan yöre için neredeyse bir dönüm noktasını oluşturan gelişmeler Tanzimat’ın ilanından sonraki döneme rastlamaktadır. Büyük bataklık alanların kurutulması ile önemli oranda arazi bu dönemde tarıma kazandırılmıştır. Öte taraftan Tanzimat reformlarıyla Adana ve çevresinde yaşanan idari, hukuki, demografik ve coğrafik anlamda önemli dönüşümler özellikle 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile başlamıştır. Bu kanunname Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerinde olduğu gibi

Adana ve çevresinde de arazi kayıtlarının artmasına ve özel mülkiyetin oluşmasına zemin sağlamıştır. Ancak Toksöz'ün de belirttiği üzere Kanunnamenin büyük oranda uygulanması, bölgedeki toprakların üçte ikisinde pamuk üretiminin yapıldığı 1870'lere rastlamaktadır. Özellikle bölgenin yoğun tarım yapabilecek yerleşik nüfus ihtiyacını karşılayabilmek için Kırım'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi ve izlenen etkin iskân politikaları bölgenin sosyal dönüşümünde önemli rol oynamıştır (Toksöz, 2006: 98-102). Bu dönemde Türkmen, Arap ve Kürt aşiretlerinin önemli orandaki iskânı ile Adana ve çevresinin kozmopolit bir görünüm elde ettiğini belirtmek mümkündür. Sosyal açıdan bir dizi dönüşüm geçiren bölgedeki en önemli dönüşümlerden biri ise çoğunlukla dışsal faktörlerin etkisiyle 1861 yılından sonra Amerika'daki iç savaşın etkisi ile yaşanmaya başlanmıştır.

1861 yılında Amerika'nın Kuzey ve güney eyaletleri arasında kölecilik sisteminden kaynaklı bir iç savaş çıkmaya başlamış, çıkan iç savaşa bağlı olarak pamuk üretimi azalmış ve fiyatlar yükselmeye başlamıştır. Bu durum sanayisini büyük oranda dokuma ve tekstil üzerine kuran, dönemin en önemli pamuk alıcısı olan İngiltere'yi zor durumda bırakmıştır. Bunun üzerine İngiliz Tekstil Sanayicilerinin örgütü olan Manchester Cotton Supply Association (MCSA) pamuk üretimi için yeni alanlar aramaya başlamış ve bu bağlamda Osmanlı Devleti ile temaslarda bulunmuştur (Yaktı, 2013: 277-278). Osmanlı Devleti'nin verimli topraklarını analiz eden İngiltere Çukurova ile özel olarak ilgilenmiş ve buradaki tarım havzalarını gösteren ayrıntılı haritalar ile incelemeler yapmaya başlamıştır. Sonraki dönemlerde Osmanlı devleti de bu haritalar aracılığıyla bölgede reformlar gerçekleştirmeye çalışmıştır (Evin, 2016:12).

Amerika'daki iç savaşın sürdüğü yıllarda Çukurova'daki tarımsal canlanma döneminin Merkezi Yönetimin pamuk üreticilerine yönelik sağladığı kredi destekleri ve teşvikler ile hız kazandığını ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda Kasaba'nın da aktardığı üzere merkezi yönetimin pamuk üreticilerine tohum sağlanmasını emreden fermanlar yayınlaması ve üreticilere 5 yıl boyunca vergi kolaylığı sağlaması pamuk üretimine yönelik önemli teşviklerdendir (Kasaba, 1993: 77). Ayrıca Ticaret ve Ziraat Nezareti de bu alanda yönetmelikler hazırlayarak vilayetlere dağıtmış,

bölgenin pamuk alan ticaret evleri ise Osmanlı Bankası'nın yardımıyla üreticilere kredi desteği sağlamıştır (Yaktı, 2013:278).

Osmanlı devleti, bölgede pamuk üretimini arttırmak amacıyla pamuk üreticilerine yönelik yukarıda değinilen vergi muafiyetleri ve ücretsiz tohum dağıtımı gibi kolaylıkların yanında çeşitli idari düzenlemeler ile de bölgeyi reforma etmeye çalışmıştır. Toksöz'e göre 1867 yılında Adana Vilayetinde idari düzenin kurulması amacıyla vilayet, kaza, nahiye meclislerinin kurulması, polislik, muhassıllık gibi birimlerin oluşturulup ticaret mahkemelerinin kurulması gibi önemli gelişmeler hem bölge içi hem de bölge dışı siyasi ve ekonomik hayatın kolaylaşmasında önemli roller oynamış aynı zamanda bölgede önemli yerel güç odaklarının oluşmasına etki etmiştir (Toksöz, 2006: 99).

Çukurova'daki bu değişim ve dönüşümlere ek olarak bölgedeki ticari tarımın canlanmasına en büyük katkılardan bir diğeri ise ulaşım alanında yaşanan gelişmelerdir. Özellikle 1850'ler ile birlikte bölgenin dışarı ile bağlantısını sağlayan Mersin Limanı'nın kurulması hem Çukurova'da hem de Doğu Akdeniz'de önemli ticari faaliyetlerin yürütülmesini sağlamıştır. Öte taraftan 1875'te Konya- Silifke- Adana-Mersin şosesinin tamamlanması, 1886'da ise Adana- Mersin demiryolunun açılması ile Çukurova bölgesi dünya pazarına açılmıştır (Yaktı, 2013: 282). Böylece 1890'lara gelindiğinde hem kendi yerel nüfusunun hem Osmanlı merkezi yönetiminin hem de yabancı sermayedarların ilgisini çeken ve kurumsallaşmaya başlayan dinamik kurumları ile şahsiyet kazanmaya başlayan bir Çukurova bölgesinden bahsedilebilir (Toksöz, 2006: 100).

Tüm bu içsel ve dışsal faktörlerin etkileriyle birlikte kendi ihtiyaçlarını karşılamak için pamuk üretimi yapan bölge çiftçileri artık dünya pazarının talepleri için üretim yapmaya başlamış ve küresel pamuk pazarına eklemlenen bölgeyi hızlı bir kapitalistleşme dalgası sarmaya başlamıştır. Bu bağlamda kapitalistleşme sürecinin en önemli ayaklarından birini oluşturan ve bölgenin ihtiyaç duyduğu finans desteğini sağlayan bankalara değinmek gerekmektedir.

1864-1866 arasında kurulan ve çiftçilere kredi sağlayan memleket sandıkları 1889-1903 yılları arasında açtığı kredilerin %7'sini Çukurova'ya vererek pamuk

üretimine destek veren önemli bir kurum olmuştur (Toksöz, 2009: 78). Önce menafi sandıklarına dönüşen sistem daha sonrasında 1888’de Ziraat Bankası olarak kurumsallaşmış ve 1889’da ilk şubelerinden birini Adana’da açmıştır (Coşar,2010:4). Yük hayvanları ile çekilen pulluklar, traktörler, harman ve hasat makineleri gibi yurt dışından gelen çeşitli tarım makineleri bu bankanın sağladığı krediler ile temin edilmiştir. Bölgede ticari tarımı destekleyen ve tarımda makineleşmeyi hızlandıran kredi destekleri sadece yerli bankalar aracılığı ile değil yabancı bankalarca da verilmiştir. Örneğin Yaktı’nın da aktardığı üzere Almanların Adana’da açtığı Deutsche Bank bunlardan biri olmuştur (Yaktı, 2013: 282). Alman bankası (Deutsche bank) özellikle Alman Levant Pamuk İşletmeleri Birliği ve Alman Levant Nakliyat Şirketi gibi yabancı işletmeler ve yabancı sermayedarlar ile beraber Çukurova’da pamuk tarımı yapmak amacıyla mekanize çiftlik kurmak, pamuk ekimi için çiftçilere eğitim vermek ve pamuk üreticilerine düşük faizli krediler vermek gibi faaliyetlerde bulunmuştur (Toksöz, 2006: 107).

Bankalar ve diğer kredi veren kurumların destekleriyle Çukurova bölgesinde ticari tarım gelişmiş ve pamuk en önemli ihraç ürünü olarak bölge ekonomisine yön vermiştir. Bu da beraberinde ciddi bir sermaye birikimine ve bölgede dokuma sanayisinin oluşmasına etki etmiştir. Kısa sürede Adana’da ve Tarsus’ta iplik fabrikaları açılmaya başlamıştır (Toprak, 2009:70-74). Şark Halı İmalatçıları Şirketi’nin 1908’de Adana’da açtığı ve işçilerinin neredeyse tamamının kadın olduğu halı imalathanesi de bölgedeki bir diğer ticari işletme olmuştur (Eldem, 1994: 80). Böylece 19. Yüzyılın sonları ve 20. Yüzyılın başlarına gelindiğinde bölgede hammaddesi pamuk olan bir sanayi ve hemen hemen çağdaş ölçütlerde yeni fabrikalar kurulmaya başlanmıştır (Yaktı, 2013:286).

Dokuma sanayisinin oluşması ve giderek artan oranda geniş arazide büyük ölçekli pamuk tarımının yapılması ile birlikte Çukurova bölgesinde üretim artmaya başlamış, artan üretim ise beraberinde emek sorununu getirmiştir. Toprak’a göre, Çukurova’nın yerel nüfusu 24.000 dönüme yakın ekilebilir toprağın işlenmesinde yetersiz kaldığı için mevsimlik işçiler yöre için önemli bir iş gücü kaynağı olmaya başlamıştır. Birinci Dünya savaşından hemen önce bölgedeki bu işçilerin sayısı 60.000 ile 80.000 dolaylarında olmuştur. Rakamsal olarak ifade edilen bu işçiler

çoğunlukla İmparatorluğun, Diyarbakır, Van, Erzurum, Antep, Musul, Maraş ve Sivas gibi şark vilayetlerinden gelmekteydiler. Öte taraftan Kayseri, Konya, Antakya ve Lazkiye'den de önemli sayıda işçi bölgeye gelmiştir. Özellikle tüm bu yörelerin dağlarından ve Fırat havasından gelen Kürtler ve İskenderun ile Antakya arasındaki dağlık alanda yaşayan Ensariye ahalisi Çukurova'daki pamuk hasadında önemli bir konum edinmişlerdir (Toprak, 72-75). Mevsimlik işçiler, elçi başları denen kişiler aracılığıyla organize edilip büyük çiftliklere yönlendirilmekteydiler. Pamuk, sürekli yoğun iş gücü isteyen bir tarım ürünü olmadığı için mevsimlik işçilerin senede iki kez ürün ile ilgilenmesi yeterli olmaktaydı. Öte taraftan mevsimlik işçilik, konargöçer nüfusun yaşam tarzına da uygun bir tarım faaliyetiydi (Toksöz, 2006: 101-105).

Bölgedeki emek sorununa kısa süreli çözümler üretilse de Birinci Dünya Savaşı ile birlikte bu sorun daha da büyümeye başlamıştır. Savaş koşullarının beraberinde getirdiği kaotik ortamda bir yandan yaşanan Ermeni Tehciri bir yandan da tarımda çalışan erkek nüfusun önemli bir kısmının silâh altına alınmış olmasından kaynaklı yaşanan iş gücü açığı yöredeki pamuk üretimini önemli ölçüde sarsmıştır. Toprak'a göre, 1903 yılında 40.000, 1908 yılında 75.000, 1913 yılında ise 105.000 balya pamuk üretilmişken bu miktar 1916 yılında 35.000'e 1918 yılında ise daha da azalarak 20.000 balyaya kadar gerilemiştir (Toprak, 2009: 70).

Cumhuriyetin ilanı ile birlikte pamuk üretimini arttırmak ve Çukurova'da yetiştirilen pamuğun belli standartlara kavuşturulması ve üretimin artırılması amacıyla çeşitli pamuk kongreleri düzenlenmiştir. 1924 ve 1925 yılında Adana'da düzenlenen pamuk kongrelerinde makine temini, kredi olanaklarının artırılması, işçilerin çalışma koşullarının gözden geçirilmesi, yeni pamuk ekim alanlarının keşfi, ilaçlama imkânlarının iyileştirilmesi, mensucat (dokuma) fabrikalarının artırılması ve göçmenlerden iş gücü elde etme gibi konular üzerinde durulmuştur. Özellikle emek ve sermaye alanındaki yetersizliklere rağmen, 1924 yılındaki pamuk üretimi miktarına bakıldığında savaş öncesi rakamların yakalandığını söylemek mümkündür (Karaman, 2016: 232-240).

Cumhuriyet döneminde her alanda olduğu gibi pamuk üretimi ve tekstil sanayisi alanında da önemli atılımlar yapılmaya çalışılmış, 1923 yılında İstiklal

Adana Pamuk Şirketi kurulmuş ve bölgede daha fazla dokuma fabrikasının açılması için çalışmalar başlatılmıştır. Ancak bölge için yeni bir sayfanın açıldığı yıllar 1950'lere denk düşmektedir. Özellikle yerel sermayedarların İkinci Dünya Savaşı yıllarında Cumhuriyet kadrolarıyla kurdukları çıkarsal ilişkiler sayesinde zenginleşmeleri ve akabinde başlayan liberal ekonomik düzen modeli bölgenin dönüşümünde yeni bir ivmenin oluşmasına etki etmiştir.

Bu bağlamda özellikle eserlerinde 1950 ve 1960'ların Çukurova'sını ve buradaki ekonomik, sosyolojik, mekânsal dönüşümleri bireysel konular üzerinden ele alan, modernleşen dolayısıyla gittikçe farklılaşan toplumun güç dengelerini gerçekçi bir anlatım ve güçlü gözlem yeteneği ile ortaya koyan Orhan Kemal'in eserleri üzerinden genel bir perspektif çizmek mümkündür.

3.2.1.1. Tarımsal İlişkilerdeki Değişim

Türkiye'de tarım kesiminde özellikle ikinci dünya savaşından sonra önemli değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bu önemli değişimlerden biri de tarımda makineleşmedir. Çünkü yaşanan değişim dönüşümler sadece tarımsal alan ile sınırlı kalmamıştır. Gültekin'e göre tarımda artan oranda makine kullanımı ile birlikte değişen insan- toprak ilişkileri toplumsal olgulara da yansımıştır (Gültekin, 2011: 131).

Özellikle ikinci dünya savaşından sonra dış konjonktürde yaşanan değişimler ve Türkiye'nin ABD yanlısı konumlanması, 1940'lı yılların ikinci yarısında geçen, *Vukuat Var* isimli eserde: "Hükümet, Amerika'dan geniş çapta tarım araçları getirmeye karar vermişti... Hoşu, Marşal planı gereğince memlekete çok sayıda tarım aracı verilmesi. Bizde de bundan böyle Amerika'da olduğunca dinamik ziraat başlayacak." şeklindeki ifadeler ile işlenmektedir (Kemal, 2014: 107- 108). Henüz, siyasi çevreler içinde bir söylenti düzeyinde olan tarımda ileri teknoloji makinelerin kullanılacağı ve "baba, dede yadigârı mübarek öküzle kara saban" in artık tarih olacağı iddiasına halk tarafından şüpheyle bakılmaktadır: "Dokuz yüz yirmi yedilerde de böyle olduydu. Memleket makineyle dolduydu. Fordson'dan geçilmiyordu." (Kemal, 2014: 108- 109). Ancak zamanla ülke kullanılmayan makine mezarlığına dönmüş ve tarımda makineleşme halk nezdinde başarısız bir girişim

olarak kalmıştır. Makal’a göre Türkiye’de cumhuriyetin kuruluş yıllarından itibaren tarımda makine kullanımını sağlamak amacıyla çeşitli çabalar gösterilmiş ancak 1950’ye kadar değişik nedenlerle başarılı olunamamıştır (Makal, 1995:110).

Tarım işçileri kendilerine olan ihtiyacın azalacağını ve işsiz kalacaklarını düşünerek makineleşme olgusuna sıcak bakmazken, büyük toprak sahipleri ise makinelerin, kendilerini “İrgat Tahakkümü”nden (Kemal, 2009: 10) kurtaracağını düşünerek desteklemektedirler.

1950’de Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle tarımda önemli bir yer edinmeye başlayan traktörler ve diğer tarım araçları ile ilgili *Hanımın Çiftliği* isimli kitaptan önemli tespitler yapmak mümkündür:

... Renk renk, çeşit çeşit tarım alet ve makinelerinin yurda sel gibi akını da başlamıştı. Öyle bir sel ki, bu kadarı hiç bir zaman görülmemişti. Al, yeşil, mor, sarı boy boy, cins cins traktör, mibzer, diskkaro ve ötekilerin seli. Bu sel, bereketli toprakların verimini eskiyle kıyaslanamayacak şekilde arttıracak bir seldi. (Kemal, 2009: 260).

1951 ile 1954 yılları arasında 40 bin traktör köylere girmiştir (Güler, 2008: 93). Ülkede kullanılan traktör sayısı, 1948- 1960 döneminde, önceki dönemlere göre 23.99 kat artarken, traktörlerin ektiği alan da geniş oranda artmıştır (Makal, 1995: 110).

Hanımın Çiftliği romanının kahramanı, büyük toprak sahibi Muzaffer Bey, tarım makinelerinin gelişi ile gelecek mevsimde tüm topraklarına pamuk ekmeye karar vermiştir, “müthiş kârlı bir hâle gelen ‘beyaz altın’ dururken, hububata ne lüzum vardı?” (Kemal, 2009: 261). Pamuğun liberal politikalar ile serbest şekilde uluslararası pazara akması ve aynı dönemde dış dünyada yaşanan politik gelişmelerin de etkisi ile pamuk fiyatları artmıştır. “Kore Harbi dünya pamuk fiyatlarını alabildiğine yükseltmiş, pamuk Türkiye’de yedi, yedi buçuk, sekiz liraya fırlamıştı.” (Kemal, 2017: 20). “... Pamuk piyasası yıldırım hızıyla yükseldi. Amerika bile pamuğu satın alıyordu. Yüzde yüz, yüzde iki yüz, üç yüz, işini bilenler daha da çok kazandılar. Para oluk gibi akmaya, irili ufaklı bankalarla birlikte, barlar, gazinolar, lokantalar mantar gibi çoğalmaya başladı.” (Kemal, 2009: 260). Bu durum zaman zaman farklılaşan bir hız ile DP dönemi boyunca devam etmiştir. Türkiye’de oluşan kapitalist birikimin temelini oluşturan şeyin tarımsal kârlar olduğunu romandan

çıkarsamak mümkündür. Özellikle büyük toprak sahipleri hem dünyadaki gelişmeler hem de makineleşmenin etkisi ile çok ciddi paralar kazanarak yeni yatırımlara yönelmiştir. (Gültekin, 2011: 171- 172). Büyük toprak sahipleri arasında daha fazla başarılı olan kişiler, pamuk ekiminden çırçır fabrikalarına, iplik sanayisine ve tekstil işine yükselmişlerdi. Türkiye sanayisinin en şaşılağan günlerini yaşadığı 1970’lerde bile birbirleriyle çekişen 5-6 büyük holdingden en az ikisine sahip olan sermayedarların izlediği yol bu olmuştu (Zürcher, 2008: 192).

Bu dönemde kırsalda zenginleşme olgusunu Orhan Kemal’ in eserlerinde somutlaştıran şey “Cadillac” arabalardır. 1940’lı yılların ikinci yarısını anlatan *Vukuat Var* isimli romanda Cadillac arabalar ülkede sayılı miktarda bulunup bu arabalara sadece Muzaffer Bey gibi büyük toprak ağaları sahip olabilirken 1950’li yılları anlatan *Eskici ve Oğulları* isimli kitapta ise bu durum değişmiştir. “Para deste deste kazanılıyor, oluk gibi harcanıyordu. Köy yollarında Desoto’lar, Kadillak’lar... tozları havalara savuruyor...” şeklinde belirtilmiştir (Kemal, 2017: 18). Bu dönemde özellikle Çukurova’ da kişi başına düşen Cadillac sayısı çoğu Amerikan şehrindekinden çok daha yüksekti (Zürcher, 2008: 192).

Sermayenin yönü ise Çukurova’dan İstanbul gibi büyük kentlere doğru yavaş yavaş kaymaya başlamıştır: “Çukurova heye, zengin memleket, ekmeği bol memleket ya, kulağasma. Yazın Çukurova’nın zenginleri bile İstanbul’a gelirler.” (Kemal, 2018: 4). “... arsalarda koca koca apartmanlar yükseliyor, köylerden şehre akın eden, pamuğun şahlandırdığı yeni zenginler tarafından yüksek kiralarla henüz tamamlanmadan kiralanıveriyordu.” (Kemal, 2009: 261).

Büyük toprak sahipleri süreçte sermaye birikimlerini arttırarak ve zenginleşerek çıkarken küçük köylülük ve topraksız köylüler için durum aynı şekilde gelişmemiştir. *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanının kahramanlarından İflahsızın Yusuf, kırsalda işsiz kalıp kente işçileşmek üzere göç eden binlerce insandan biridir. Şehirde kendisine tarlasının olup olmadığı sorulduğunda verdiği yanıt: “Tarlamız marlamız yok bizim. Şunun bunun yanında çalışırız. Harmana marmana gideriz, çift mift süreriz...” şeklindedir (Kemal, 2016: 145). Yusuf, toprak sahibi olmadığı gibi geçimini kara saban ve öküz ile çift sürerek sağlamaktadır. Tarımda artan oranda kullanılmaya başlanan yeni makineler ile birlikte kırsalda onun için bir geçim

kaynağı kalmamaktadır. Güler’e göre, 40.000 traktörün köylere girdiği 1951- 1954 döneminde bir milyon civarında köylünün yaşamı altüst olmuştur. Makineleşme ile birlikte gerek Güneydoğu ve Doğu Anadolu’daki Kürt köylerinde gerekse de Çukurova’da yaşamlarını ortakçılık yöntemiyle sürdüren geniş düzeyde bir yoksul köylü kitlesi büyük toprak sahipleri tarafından, işledikleri topraklardan kovulmuşlardır (Güler, 2008: 93).

Bu dönemde sadece roman kahramanı Yusuf değil, kırsaldaki birçok kişi, büyük toprak sahiplerinin tarlalarında çift sürüp ırgatlık yaparken değişen koşulların etkisi ile büyük toprak sahiplerinin kentlere akan sermayeleri ile başlatılan yapı işlerinde işçileşmiştir. Örneğin *Hanımın Çiftliği* romanındaki Muzaffer Bey pamuk ekiminden kazandığı paralar ile kentte apartman yaptırmaya karar vermiştir (Kemal, 2009: 261).

Öte taratan, kırsalda kalmaya devam eden ve sayıları hayli fazla olan işçilerin durumu ise kötüleşmektedir. “İrgat boldur, Çukurova tarlalarındaki işe yetecek insan gücünün çok üstündedir. Haftalıklar düşecek, pamuk ucuza elde edilecektir.” (Kemal, 2016: 168).

Çok sayıda kişinin işsizleşmesine neden olan makineleşme olgusu aynı zamanda yeni tip bir işçi ihtiyacını da doğurmuştur. Bu yeni tip işçiler “makinelere dilinden anlayan” yarı uzmanlaşmış vasıflı kişilerdir. Neredeyse Orhan Kemal’in bütün romanlarında iyi tipler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu kişiler vasıfsız işçilerden daha fazla bilincine sahipken emek sömürsüne karşı aldıkları tavırları ile ağalar veya patronlar ile sürekli ters düşmektedirler. Örneğin *Bereketli Topraklar Üzerinde*’deki usta her fırsatta kendisinin mal sahibinin maaşlı bir çalışanı olduğunu, kölesi olmadığını, işçilere haklarının tam anlamıyla verilmesi gerektiğini dile getirmektedir (Kemal, 2016: 236- 237). makineleşme, kırsalı, devamında ise kentleri değiştirip dönüştüren bir güç olurken öte taraftan ise insan bilinci üzerinde önemli etkiler yaratmış, özellikle işçilere birey olarak var olma bilincini aşlamıştır.

DP döneminde ABD’den alınan tarım makinelerinin eski teknolojisi olduğu ve toprağa zarar verdiği yönündeki eleştirinin benzerini yine aynı kitapta görmek mümkündür. Orhan Kemal’e göre demir ya da tank tekerlekli bu traktörler

caddelerden geçerken parke taşlarını sarsacak düzeyde ağırdırlar (2016: 167). ABD'nin kullanmak istemediği, tanktan bozma ilkel traktörler, toprağı çok derin yaralayarak etkisi yıllar sonra fark edilecek toprak erozyonuna neden olmuştur (Köymen, 2008: 138).

Tarımda artan sayıda makine kullanımı ile birlikte kırsalda geleneksel üretim şeklinin değişip yeni üretim tarzının oluştuğunu ve bu durumun ise kırsaldaki yapılar üzerinde dönüştürücü bir etki yarattığını yukarıdaki çözümlemelerden bulgulamak mümkündür.

3.2.1.2. Mülkiyet İlişkilerindeki Değişim

Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve sonrasında Cumhuriyetin kurulması, ülkedeki mülkiyet ilişkilerinde de önemli değişimlere neden olmuştur. *Vukuat Var* romanındaki Cemşir, Osmanlı'nın son dönemlerine kadar zengin bir Kürt aşiretine mensupken değişen toplumsal dengelerin etkisi ile artık Çukurova'nın büyük toprak ağalarının tarlalarında çalışacak ırgatları toplayan aracı, yani “elçi” olmuştur (Kemal, 2014: 3). Bir benzer dönüşümü yaşayan diğer bir kişi ise *Eskici ve Oğulları* romanının Topal Eskicisidir. Çukurova'nın geniş arazilerine ve büyük bir çiftliğe sahip mülk sahibi eski zenginlerinden iken savaşlar, göçler, değişen iktidar politikalarının etkisiyle eskici dükkânında boğaz tokluğuna ayakkabı tamir eden bir zanaatkâra ve sonrasında ise pamuk tarlasındaki vasıfsız bir işçiye dönüşmüştür (Kemal, 2017: 9-20). Yaşanan ekonomik, politik ve sosyal değişim mülkiyetin el değiştirmesi üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Nüfusun büyük çoğunluğunun kırsalda yaşayarak geçimini topraktan kazandığı göz önünde bulundurulduğunda mülkiyet ilişkilerindeki en ufak değişimin bile toplumsal alana ve sınıfsal yapıya ne derece önemli bir etkide bulunabileceği tahmin edilebilir.

Demokrat parti iktidarı döneminde tarımsal alanda yaşanan hızlı makineleşme hareketiyle birlikte toprakta yaşanan değişimi *Hanımın Çiftliği* isimli romandan gözlemlemek mümkündür. Kitapta makineleşmenin toprak ekip biçmede sağladığı kolaylıkları fark edip daha fazla toprağı tarıma açan Muzaffer Bey'in, köylüler ile arasında çekişmeye neden olan “münazaalı toprakları” mülkiyetine geçirme kaydıyla tapulatma girişimi büyük huzursuzluğa neden olmaktadır. Köylüler sahipsiz

topraklara mahsul ekmiş ancak tapulama işlemi bitip topraklar Muzaffer Bey'in vârisinin mülkiyetine geçince topraklar ile birlikte ekinlere de el konulmuştur (Kemal, 2009: 344). Normalde hiç kimsenin mülkiyetinde olmayan toprakların, tarımda makineleşmenin etkisi ile geniş topraklara sahip olan ve gücü elinde bulunduran Muzaffer Bey'in mülkiyetine geçmesi, makineleşmenin mülkiyet ilişkileri üzerindeki etkisini özetler niteliktedir. Çünkü romanda topraklar üzerindeki çekişme yeni değil, babalardan dedelerden devralınmış bir çekişmedir. Ancak tapulama işlemi daha önce hiç gündeme getirilmemiştir.

Öte taratan mülksüzleşme olgusu sadece tüm toprakların ve üretim araçlarının kaybedilmesi olarak anlaşılmamalıdır. Mülksüzleşme kavramsal olarak aynı zamanda, küçük ve orta üreticilerin topraklarının bir kısmını yitirerek veya yitirmeden de hayat koşullarının kötüleşmesini ve bu esnada tüketim düzeylerinin düşmesini, küçük ve parsel işletmelerin giderek çoğalması sürecini içermektedir (Çınar ve Silier, 1979: 23- 24).

1950 yılında yapılan tarım sayımının sonuçlarına göre sayıları 2.760.304 olan aileden 336.860'i, oransal olarak %12.20'si tamamen topraksızdır (Kanbolat, 1963: 33). Bu oran 1952'de yapılan tarım sayımına göre %14,5'tir (Güler, 2008: 92). Bu kategori dahilindeki fertler geçimlerini sağlayabilmek amacıyla genellikle başkalarının topraklarında ortakçılık- yarıcıcılık, kiracılık gibi yöntemler ile tarımsal üretim sürecinde yer almaya devam etmektedir. Bu noktada *Hanımın Çiftliği* isimli romandaki köylülerin profili, “kahvehanedekilerin çoğu, zorba Muzaffer Bey' in şerrinden yeni partiye geçmiş küçük toprak sahibi köylüler, yarıcılar, üçte bircilerdi...” şeklinde belirtilmektedir (Kemal, 2009: 27).

Öte yandan, sayıları azımsanamayacak bir kesim ise ücretli tarım işçiliği yapmaktaydı. Ancak teknik alanda yaşanan gelişmelerden sonra bu yöntemler gittikçe azalmaya başlamış ve çok sayıda topraksız köylü, şehirlere göç ederek oralarda farklı sektörlerde işçileşmiştir. Bu kişilerden biri de *Gurbet Kuşları* isimli romandaki İflahsızın Memed'dir.

Orta Anadolu'daki köyünden İstanbul'a gelip inşaat işçisi olan Memed'e neden köyde kendi toprağında çalışmadığı sorulduğunda toprağı olmadığı karşılığını

verir. Köyde başkasının toprağının da var olmasına rağmen Memed orada çalışmayı tercih etmemiştir (Kemal, 2018: 186). Çünkü tarıma makinelerin girmesiyle işçiye duyulan ihtiyaç büyük oranda azalırken tarım işçilerinin aldıkları ücretler ise oldukça düşük kalmıştır. Ortakçılık, kiracılık gibi yöntemler ise eskisi kadar rağbet görmemektedir, çünkü toprak sahipleri topraklarını üretim sürecine açmak için daha az maliyetli ve daha çok kârlı olan makineleri kullanmaktadır.

3.2.1.3. Bölüşüm İlişkilerindeki Değişim

Hızlı toplumsal değişimlerin neden olduğu sermayedarlaşma ve işçileşme olguları ve bu yolla oluşan sınıflar arası farklılaşma tipleri Orhan kemal edebiyatında önemli bir yere sahiptir. 1963 yılında basılan ve Topal Nuri ile Nedim Ağa'nın bireysel hikâyeleri üzerinden Çukurova'daki zenginleşme biçimlerinin anlatıldığı *Kanlı Topraklar* isimli romanı bu farklılaşmayı en iyi anlatan kitaplarından biridir. Romanın kahramanlarından Nedim Ağa Kayseri'den Çukurova'ya “ayağının çarığı” ile çalışmaya gelen bir işçi iken arka planda değişen toplumsal koşulların etkisi ve siyasi çevreler ile kurduğu çıkar ilişkileri sayesinde fabrikatör olmuştur.

Romanın anlattığı 1930'lu yıllara, Ermeni tehciri ve Milli Mücadele sonrası boşalan Ermeni ve Rum mülklerinin “kapanın elinde kaldığı” (Kemal, 2017: 7) bir ekonomik düzen ve zenginleşme düşüncesi hakimdir. Baskın Oran'a göre azınlıklara ait mal ve mülklere el konulması “Türkiye'deki ‘sermaye birikimi’ sürecinin temel aşamalarından birincisi ve başlıcasıdır ” (Radikal, 2008).

İttihat ve terakki dönemiyle başlayan milli ekonomi oluşturma, milli sermayedarlar yetiştirme fikri bu dönemde hiç olmadığı kadar hız kazanmıştır. Nedim ağa, göç eden Ermeni bir iş adamından kalan çırçır fabrikasına Halk Parti'nin ileri gelenleri sayesinde sahip olmuş ve zamanla fabrikayı büyüterek “palazlanmıştır (Kemal, 2007: 16). Siyaset sermaye ilişkisini ve ilerleyen tarihlerde hangi yöne doğru evrileceğini fabrika sahibi ve CHP il yöneticisi arasında geçen diyalogdan çıkarmak mümkündür. Fabrikatör, kendisine 50 ya da 100 adet balo bileti satmaya çalışan parti il yöneticisine “mırın kırın” edince yöneticinin: “Bu fabrikayı baban mı yaptırdıydı? Ermeni malı. Partimizin sayesinde eline geçip palazlanınca sana onu temin edenlere karşı yan mı çiziyorsun? Kafamı kızdırma, bir kulpunu bulur elinden

alıveririm ha!” (Kemal, 2007: 16) şeklindeki tehdidi iki taraf arasındaki gerilimli ilişkiyi özetler niteliktedir. Siyasal güç kendisine bağlı, güdümlü bir sermayedar profili isterken sermayedarlar ise bu mecburiyete dayalı ekonomik işleyişten kurtulacakları anın hayalini kurmaktadır. Çok kısa süre sonra bu hayalin gerçekleştiği görülecektir.

Keyder’e göre sanayi burjuvazisi, siyasi güdümlü birikimleri ve savaş dönemlerindeki vurgunları sayesinde yeterli gücü edindikten sonra, kendilerini ideoloji düzeyinde bürokrasiden ayırt edebilecek yeterlilikte buldu (Keyder, 2017: 148). Bu yeterlilik devlet müdahalesi yerine serbest pazarı savunan Demokrat Parti’nin iktidara gelmesi ile sonuçlanmıştır. Ancak DP döneminde bile, ekonomi politikaları ve yönetsel alanda bir dizi değişim yaşanırken sermayenin millileştirilmesi düşüncesi aynı kalmıştır.

Demokrat Parti, ekonomi alanında savunduğu tüm liberal söylemlerine rağmen, Lozan hükümleri çerçevesinde İstanbul ve çevresinde ikamet eden Rum nüfusa ait sermaye gücünü millileştirmeyi istiyordu (Genç, 2008). Bu durumu *Gurbet Kuşları* isimli kitaptan saptamak mümkündür. 1955 yılında, İstanbul ve İzmir gibi kentlerde Gayrimüslimlere ait iş yerleri ve evlere yapılan saldırıların başladığı 6-7 Eylül gecesine şahit olan romanın kahramanlarından Kastamonulu, geceyi şöyle anlatmaktadır:

“...Millet kıyamet. Polisler bir yandan arka olur, millet coşmuş, kudurmuş... Dükkân kepenkleri mukavva gibi yırtılıyor. Kim yırtıyor? Belli değil. En zayıf en korkak insan olmuş yedi başlı dev... kaldırımlar yok mu, bütün ipekli yünlu serili. Bastığın yer ipekli yünlu... gürültü, uğultu, emir almışçasına bir anda bütün İstanbul’a yayılmıştı. İstanbul çığlık çığlık, İstanbul alev alev...radyolar dolusu tahrik, radyolar dolusu, köpük köpük heyecan İstanbulluların kanını alev alev, bayrak bayrak coşturmuş,Türk milleti ortaçağdan bile önceki Vandalizm’in “tahrip” şuuruna itilmişti... “tahrip”, bir “Milli namus” hâline getirilmişti.” (Kemal, 2018:177-178).

6-7 Eylül olaylarından sonra çok sayıda Rum asıllı Türk vatandaşı ülkeyi terk etmek durumunda kaldı. Böylece iktidarın, ülkede homojen bir Türk ekonomisi oluşturma hayalleri de kısmen gerçekleşmiş oldu (Genç, 2008). Osmanlı’nın son ve cumhuriyetin ilk dönemlerinde ticaret yapabilme gücünü ve sermayeyi ellerinde bulunduran Gayrimüslim vatandaşların ekonomik düzendeki rolleri değişmeye başlamış bu düzende söz sahibi olmaya başlayan kesim Müslüman Türk iş adamları olmuştur.

Demokrat Parti ekonomi politikalarının temel dayanağı olan liberal anlayış ve iktidarın buna dayanarak oluşturduğu “her mahallede bir milyonerin yetişmesi” (İnan, 2008: 126) şeklindeki popülist söylemin oluşturduğu yeni zenginleşme şeklini yine aynı eserde görmek mümkündür. İşlerini büyütmek, siyasi çevrelerden ihaleler alabilmek için Anadolu’nun çeşitli yerlerinden Ankara’daki bakanlıklara akın eden ve birbirleriyle neredeyse aynı hikâyelere sahip olan bu “zıpçıktı milyoner” profillerinden biri şu şekilde tarif edilmektedir: “Başbakanın “bırak yapsın!” politikasından cesaret alarak derme çatma fırınının yanındaki dul kadının arsasını ufacık arsasına katıp, parti ileri gelenlerinin de yardımıyla bankalardan aldığı krediyle fırının yerine “Modern ekmek fabrikası” kurmuştu.” (Kemal, 2018:100). Ancak bununla da yetinilmeyip taahhüt işlerine girişilmiş nihai hedef olarak da basma fabrikası göze kestirilmiştir (Kemal, 2018:100-101). Ekonomik alanda yaşanan liberal dönüşüm ve amaca (zenginliğe) ulaşmak için her yolun mübah olduğu düşüncesi yeni zenginlerin genel karakterlerinin ve ahlak anlayışlarının bir parçası olmuştur. Gültekin’e göre sağlam bir düşünsel perspektif ya da derinlikli bir değerlendirme yerine, süreçten olabildiğince pay almak temel güdüleri haline gelmiştir (Gültekin, 2011:248).

Orhan kemal edebiyatında sermayedarlaşma yöntemlerinden bir diğeri ise işçilerin ve küçük üreticilerin sömürülmesi yoluyla gerçekleşmektedir. Kırsalda tarım işçilerinin sömürülmesi ile toprak ağalarının sermayesi katmerlenirken şehirlerde ise fabrika işçilerinin emekleri sömürülerek patronların sermayesi artmaktadır. *Kanlı Topraklardaki* Topal Nuri’nin zenginleşme ideali tam da bu sömürünün üzerine kuruludur.

Bir kantar, genişçe bir dükkân, sandık, sepet, defter, kalem buluşturdu mu hayalini kurduğu sebze komisyonculuğuna başlayabilecekti. Sonrasında adamlarını köylere salacak, küçük üretici konumundaki köylüler ise atlar, eşekler ve arabalar ile sebzelerini onun dükkânına taşıyacaktı. “Dükkâna gelen fakir fukaranın birer, ikişer sepetlik mallarını kantarda yalan yanlış, ama mutlaka kendi çıkarına tart, çamur defterine kayda geç, ellerine ver makbuzları, sav.” (Kemal, 2007: 28). Ne var ki Topal Nuri için bir hayal olan bu zenginleşme biçimini gerçekleştirebilen komisyoncular da vardır. Onlardan biri de Topal Nuri’nin arkadaşı Haydar’dır.

Haydar, mevsimin başında aldığı ürünler için küçük üreticilere makbuzlar vererek, malları İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlere yollamış, yolladığı malları kat kat fazlasına satıp parasını yemiş ancak köylülerin hakkı olan parayı ödemeye yanaşmamaktadır (Kemal, 2007: 250). Bu koşullarda küçük üretici konumunda olan köylülerin yaşadığı sömürünün şiddeti ise şu şekilde ifade edilmektedir: “... kupkuru bir ihtiyar bozuk Türkçesiyle, “daha ne zamana kadar bekleyeceğiz?” dedi... aylardır gelip gidiyoruz beyim. Şu halimize bak. İlbahardan bu yana aylar geçti. Vazgeçtik, bize avans ver bari de, yeni turfandalara bakıp yetiştirelim...” sebze komisyoncusunun kendilerine verilecek beş kuruş parasının olmadığını duyunca ihtiyar ağlamaya başlar : “ihtiyaç, aah ihtiyaç. Torunlarım hasta. Kızım doğum yaptı... doktor parasız gelmiyor. Ölecekler, Allah’ın bir ismi hakkı için ölecekler. Onlar öldü mü, ben de öldüm. Üçte bire çalışıyoruz. O kadar bahçeyi kim ekecek, mahsulü kim devşirecek?” (Kemal, 2007: 254-255).

Anlatının tarihsel arka planında, kaderleri ve sömürü düzeni içindeki yerleri değişmeyen, küçük ve orta ölçekte üretim yapan köylülerin olgusal gerçeklikleri vardır. Gevgilili’ye göre hızlı sermaye yoğunlaşmasının etkisi ile toplumun sınıf yapısı büyük oranda altüst olurken bu durumdan en fazla etkilenenler de küçük köylü, ücretli emek ve memur kesimi olmuştur (Gevgilili, 2018: 60).

Küçük üreticinin maruz kaldığı yoğun sömürünün bir benzerini yaşayan diğer bir toplumsal kesim ise işçilerdir. Kırsalda tarım işçileri, kentlerde ise sanayi işçileri değişen toplumsal koşullara uyum sağlayabilmek ve hayatta kalabilmek için tarlalarda ve fabrikalarda çalışma yaşamının bütün sıkıntılarına katlanmaktadır.

Tarım işçilerinin çalışabilecekleri topraklar bulabilmesi genellikle elçi denen aracı kişiler devreye girerken fabrikalarda çalışmak ise çoğunlukla hemşericilik gibi ilişki ağlarının kullanılması ile gerçekleşmektedir. Örneğin *Bereketli Topraklar Üzerinde*’deki Pehlivan Ali, Köse Hasan ve İflahsızın Yusuf’un Orta Anadolu’daki köylerinden Çukurova’ya inme sebepleri hemşerilerinin çırçır fabrikasında çalışmaktır. Kırsalda, değişen ekonomi ve tarım politikalarının etkisi ile yaşanan çözülmeden dolayı savrulan bu üç köylü kendilerini çırçır fabrikasında vasıfsız birer işçi olarak görür. Fabrikada kötü çalışma koşulları, düşük ücret ve sömürü ile tanışır. Fabrikadaki çalışma koşulları şu şekilde belirtilmekte:

Pamuğun kuru kabuğuyla tohumundan ayrıldığı yerdı burası... burada hemen herşey sarsılıp sallanıyor...tahtaları kararmış basık çatıdan sarkan toz salkımları arasında ufacık ampuller sarı sarı yanıyor,yanlarındaki volanların kuvvetli sarsıntılarla çalıştırdığı çırcır makinelerinden şiddetli sesler çıkıyor... havada uçuşan tozlar sarsılıyordu. (Kemal, 2016: 55).

İşçileri pamuk tozlarından koruyabilecek herhangi bir tedbir yok iken, kozalardan çıkan tozlara karşı işçiler ağızlarını ve burunlarını paçavralar ile sarmak gibi ilkel yöntemler ile korunmaya çalışmaktadırlar. Kitabın diğerkahramanlarından Hasan'ın çalıştığı, fabrikadaki sulu koza bölümü ise şu şekildedir:

Sekiz sulu kozacının sekizi de, çinko arkalıklarından sızan kirli sularla iliklerine kadar sırlıslıklamdılar, titreşiyorlardı. Sulu kozacılık, bir yerden bir yere on iki saat sulu koz taşımaktan başka bir şey olmayan kaba hamallıktı. Kaba hamallıktı ama cam yerine ıslak çuval geçirilmiş pencerelerden vuran ayaz, içerisini buzdolabına çevirdiği için, burada çalışanlar çoğu zaman kötü kötü öksürmeye başlar, çok geçmeden de zatürreeye yakalanırlardı. (Kemal, 2016: 61-62).

Kısa süre sonra Köse Hasan olumsuz çalışma koşullarının etkisiyle hastalanır ve hayatını kaybeder (Kemal, 2016: 163). Benzer çalışma koşullarının farklı bir versiyonunu ise *Gurbet Kuşları* 'nda görmek mümkündür. Emaye fabrikasının asit dairesinde çalışan kadın işçilerin asit dumanı içinde zehirlendiği, kısırlaştığı ve en fazla altı ay sonra öldükleri belirtilmektedir (Orhan, 2018: 314-315). Bu dönemdeki işçilerin içinde bulunduğu durumun, Milli Korunma Kanunu'nun getirdiği esnek ve korunmasız çalışma koşullarıyla bağlantılı olduğunu savunma mümkündür (Hacısalıhoğlu, 2008: 67).

Yapılan iş dolayısıyla meydana gelen kaza ve ölümlerin işverenlerin sorumluluklarında olması gerekirken işçiler tarafından kadercı bir yaklaşım ile karşılanmaktadır. Ekonomik ilişkilerde yaşanan hızlı değişimin etkisiyle sınıf bilincine henüz ulaşamamış ve işçi haklarından habersiz işçileri koruyan yasal çerçevenin yetersizliği, yeni sanayileşmekte olan ülkedeki mevcut yasal düzenlemelerin ise işçilerden ziyade, sermaye birikimini hızlandırmak amacıyla işverenleri öncelemesi, çalışma hayatını işçiler için korunmasız bir alan yapmıştır.

Fabrikalarda bu zor çalışma koşullarına ek olarak günlük iş süreleri uzun ve karşılığında alınan ücretler ise çok azdır. *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanındaki Pehlivan Ali'nin fabrikada alacağı ücreti sorması üzerine aldığı karşılık “Acemi boğazını bile zor çıkarır.” (Kemal, 2016: 51) şeklindedir. Öte taraftan, alınan

ücretlerin azlığı işçilerin barınma koşullarını doğrudan etkilemektedir. İşçiler bazen “İşçi mahallesi” denen “...elektrik bulunmayan, ağustos ayında bile çamur içinde, pis pis kokan” (Kemal, 2017, 28) ama fabrikalara yakın ve ucuz olduğu için tercih edilen bu kenar mahallelerde, bazen de “tabanı hala gübre örtülü, genişçe ahır”larda (Kemal, 2016: 71) barınmak zorunda kalmaktadır.

Fabrika işçileri tüm bu olumsuz çalışma ve barınma koşullarının yanında bir de “ırgat başı”, “amele başı”, “amele çavuşu” denen kişilerin her türlü sömürüsü ve istismarına açıktır. Haftalık ücretlerinin bir kısmına el koyan ırgat başını fabrika sahibine şikâyet etmeye çalışan Yusuf ve Ali, ırgat başı ile iş birliği içindeki “odacı” tarafından bertaraf edilir (Kemal, 2016: 90-93). Böylece işveren ile başlayan sömürü dalgası ırgat başı ve patronun odacısının da dahil olmasıyla gittikçe büyür. Gültekin’e göre hemen hemen kölelik koşullarında çalışan işçilerin emekleri, piramidin tepe noktasından en alt noktasına kadar uzanan zincirleme bir döngüyle sömürülmekteydi (2011:140).

Ancak sömürü sadece sanayi işçilerinin karşı karşıya kaldığı bir olgu değildir. Özellikle tarıma dayalı sanayileşme ile kalkınmaya çalışan bir ülkedeki tarım işçilerinin yaşadığı emek sömürüsü sanayi işçilerinininkinden farksızdır.

Özellikle 1950’li yıllar ile birlikte gelişen ulaşım ağının yaygınlaşması ile Türkiye’nin birçok yerinden mevsimlik tarım işçileri elçiler aracılığıyla Çukurova’ya akmaya başlamıştır. Çukurova’ya gelen tarım işçileri çoğunlukla pamuk toplayacakları tarlalara yakın araziler üzerinde kendi kurdukları “Alaçık” (Kemal, 2017: 189) denen çadırlarda barınmaktadırlar. Aileleriyle pamuk toplamaya gelen işçiler çadırlarda yemeklerini kendileri yaparken, sadece erkek işçilerin çalıştırıldığı patoz işlerinde ise yemekler ekin sahiplerince karşılanmaktadır. Tarım işçilerinin beslenme koşullarıyla ilgili olarak patoz işçilerinin şikâyeti şöyledir: “Onların balı neresinde? Ekmeğin hasını, yemeğin etlisini, sütün yağlısını yer, içerler. Biz? Pilavın yağsız, ekmeğin kurtuluşu, ayranın imansızını!” (Kemal, 2016: 226). Beslenme koşullarının en az barınma koşulları kadar kötü olduğunu saptamak mümkündür.

Kavurucu sıcakların altında, uzun çalışma süreleri sonunda alınan ücretler ise tıpkı sanayi işçilerinininki gibi “boğaz tokluğundadır (Kemal, 2016: 226). 1950- 1965

döneminde sayıları yüz binlerle ifade edilebilecek düzeyde olan mevsimlik tarım işçilerinin günlük çalışma süreleri ortalama 12 ile 14 saat arasında değişirken, emekleri karşılığında elde ettikleri ücret ise diğer kesimlerden fazlasıyla düşüktür (Makal, 1995: 128).

Eskici ve Oğulları’ndaki Mehmet ve ailesi, pamuk toplarken sıtma ve dizanteriye yakalanırken (Kemal, 2017: 347), *Bereketli Topraklar Üzerinde* romanındaki patoz işçisi Pehlivan Ali ise bacağına patoza kaptırdığı için ölür (2016: 358). İşverenlerin sorumluluklarında olması gereken, işten kaynaklı kaza, hastalık ve ölüm gibi durumlar bu dönemde yasal çerçevenin dışında tutulmuştur. Makal’a göre tarım işçilerinin her türlü sosyal güvenlik ve hukuksal korumadan yoksun oluşunu 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş kanunu’na bağlamak mümkündür. Bu kanun tarımda çalışan kesimi kapsam dışında bıraktığı için işçiler, kanunun koruyucu hükümlerinden yararlanamamıştır (Makal, 1995: 127). Bu durum *Eskici ve Oğulları*’nda şu şekilde ifade edilir: “...Mebuslar mecliste memleketin genel meseleleri, daha çok da mal mülk sahiplerinin malları mülkleriyle ilgili meseleler üzerinde duruyor, bu meseleler üzerinde konuşup, kanun teklifleri yapıyor...” (Kemal, 2007: 251-252). 1936’ da yarım milyona yakın işçi için çıkarılan İş Kanunu’ndan sadece 180.000 işçi faydalanabilmiştir. Kanun grev ve lokavtı yasakladığı için grev hakkını kullanmak isteyen işçiler hapis cezasına çarptırılmıştır (Alpkaya ve Duru, 2012: 334).

Koruyucu hükümlerin eksiklikleri ve sermayedarlaşma olgusunu hızlandırma düşüncesi işçileri emek sömürsüne açık hale getirmiştir. Tarlalardaki tarım işçileri de tıpkı kentlerdeki sanayi işçileri gibi hem patronların hem de işveren ile işçi arasındaki aracı kişilerin sömürülerine maruz kalmaktadır. Parasal sömürünün yanında yaşananlar bazı durumlarda istismar, aşağılanma ve fiziksel şiddet boyutuna ulaşmaktadır. *Eskici ve Oğulları*’ndaki iki kardeşin elçi başı ve kâtipten para isterken yaşadıkları şu şekilde ifade edilmektedir:

“...Ulan çakal, hem kel, hem fodul mu? Aldığınız avansın yarısını bile ödememişsiniz. Utanmadan para istenir mi?”

...

“...acımızdan ölecek miyiz?”

Kâtip, “Geberin!” dedi.

Küçük oğul çılgın gibi şahlandıysa da kâtibin tükürüğü... (Kemal, 2017: 327,328).

Sömürü, aşağılanma ve şiddetin türleri karşısında işçiler örgütlenme, karşı koyma gücü ve bilincinden yoksundur. 1938 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu, her türlü cemiyetin, sınıfsal örgütün ve sendikanın kurulmasını yasaklamıştır (Alpkaya ve Duru, 2012: 334). 1947 yılından 1951 yılına kadarki zaman diliminde tarım alanlarındaki iş kollarında hiç bir sendikaya rastlanmamaktadır (Güngör, 1998: 151).

3.2.1.4. Sosyolojik İlişkilerdeki Değişim

Türkiye’de büyük sosyal dönüşümün yaşandığı 1950 ve 1960’lı yıllarda gerçekleşen kırdan kente ya da taşra kentlerinden büyük kentlere göçün nedenlerine yukarıdaki bölümlerde kısaca değinilmiştir. Tarımda yaşanan makineleşme ve kırsalda uygulanan ekonomi politikaları tarımsal üretimin kapitalistleşmesiyle sonuçlanmış, yaşanan bu yeni süreç ise küçük köylülük ve topraksız kesim üzerinde mülksüzleşme ve ücretli emeğe dönüşmeyi hızlandırmıştır. Geçimlerini sağlayabilmek, daha iyi bir yaşam sürebilmek için insanlar Anadolu’nun köyleri ve taşra kentlerinden Çukurova ve İstanbul’a doğru göçe başlamıştır.

1950’lilerin ilk yıllarında tarımsal üretim ve tarıma dayalı sanayide yaşanan canlanmanın etkisi ile göçlerin cazip merkezi Çukurova olmuştur. *Bereketli Topraklar Üzerindeki* üç köylünün de amacı Çukurova’da, hemşerilerinin fabrikasında çalışıp biraz sermaye biriktirdikten sonra köylerine dönmektir (Kemal, 2016: 11). Romanın kahramanları, bu dönemde yapılan göçlerin genel karakteristiğine uyarak geri dönme fikri üzerine göç etmektedirler. Yapılan şey kadınların dahil olmadığı ve köy ile bağlantının koparılmadığı klasik bir göçtür. Öte taraftan hemşerilerinin fabrikasında çalışmak istemeleri, şehirle ilk temaslarını, daha önce şehri deneyimlemiş ve kendilerinden olan biri üzerinden kurmak istemeleri ile açıklanabilir.

Şehir yerinin köye benzemediği, şehir insanının “cin gibi uyanık” olduğu ve bundan dolayı birbirlerine iyice kenetlenmeleri gerektiği konusunda üçü de hemfikirdir (Kemal, 2016: 8). Zihin dünyalarında iyi bir yere konumlanmamış olan şehir algısı onları bir savunma mekanizması oluşturmaya itmektedir. Bu durumu yaratan en büyük etmenlerden biri ise kırsaldan göç edenlerin kentte algılanışı ve

karşılaştığı durumlardır. Bunu en iyi *Gurbet Kuşları* adlı romanda görmek mümkündür.

Haydarpaşa tren garında Anadolu'nun farklı yerlerindeki köylerinden kopup gelmiş onlarca insan dış görünüşlerinden konuşmalarına ve davranış biçimlerine kadar eleştirilir, aşağılanır. “Köylerinden ne diye ürkütürler bu hayvanları bilmem ki?”, “Ayıya bak ayıya.” (Kemal, 2018: 3-4). Yaşanan bu ilk temasın oluşturduğu zihinsel kırılma kente göç edenleri “Kendine benzeyenler (Kemal, 2018: 7) ile ilişki kurmaya, “biz” ve “onlar” şeklinde bir ayırım yapmaya itmiştir. Nitekim romanın kahramanı Memed'in kendisi ile benzer kültürel kodlara sahip, kırsal kökenli bir işçi olan Kastamonulu ile arkadaş olması, kentin sosyal mekânlarında birlikte zaman geçirmesi bu durumu örnekler niteliktedir.

Memed, Kastamonulu ile şehrin her tarafında başlatılan inşaatlardan birinde çalışmaya başlar. Yaşanan hızlı değişimin etkisiyle kentlerin çehrelerinde de büyük değişimler meydana gelmeye başlamaktadır. Öte taraftan büyük kentlerde ve özellikle İstanbul'da girilen büyük çaptaki yapı işleri kentsel mekândaki ucuz emek ihtiyacını arttırmış ve her yıl daha çok sayıda kişinin bu işlerde çalışmak üzere göç etmesine neden olmuştur. Özellikle Kore savaşıdan sonra tarımsal ürün ihracatının azalması ve yaşanan geniş çaptaki kuraklığın etkisi ile toprakta ve tarıma dayalı sanayide iş imkânları büyük oranda azalmıştır. Bu durum ise göçlere, Çukurova gibi tarımsal kimliği ile var olmuş yerlerdense yapı işlerinin çoğunlukta olduğu büyük kentlere doğru bir seyir kazandırmıştır (Kaynar, 2015: 550- 552).

Memed'in İstanbul'da inşaat işinde çalışırken yaşadıklarının arka planında tarihi bir kentin geçirdiği değişim ve dönüşümü görmek mümkündür. İşçilerin günlük kiralarla yaşadığı harabe ev Osmanlı Paşalarından kalma tarihi bir konaktır. Tavanının oyma tahtalarında melek tasvirleri bulunan bu değerli tarihi yapı Kemal'in deyimiyle “hoyratça hırpalanışlarla canlı cenaze hâline” getirilmiştir (Kemal, 2018: 35). Kültürel ve tarihi alan üzerindeki yağma sadece göç ile gelenler tarafından değil devlet tarafından da yapılmaktadır. Trafiği rahatlatmak ve yolları genişletmek için yapılan çalışmayı yazar, “...hayırlı istimlâkin dev makineleri tarihsel kocaman kocaman yapılara toslamaya başlamıştı” diye aktarmaktadır (Kemal, 2018: 51).

Öte taraftan taşra kentlerinde yaşanan değişimi ise *Eskici ve Oğulları*'nda görmek mümkündür. Şehrin bir yüzünde ışıklar, dükkânlar, apartmanlar yükselirken diğer yüzünde ışıkların seyrekleştiği, çamurlu, kedi köpek leşlerinden geçilmeyen ve pis kokan işçi mahalleleri vardır (Kemal, 2017: 28- 29). Bu mahallelerden bahsederken yazar sık sık kadın işçilere vurgu yapar. Değişen toplumsal dengelerin bir sonucu olarak kadın da kentsel mekânda yoğun olarak görülmektedir. *Vukuat Var*'daki Güllü de kentteki kadın işçilerden biridir. Kent kültürünün dönüştürücü gücüne uyarak kendi parasını kendi kazanan, erkek arkadaşı ile sinemaya giden, ayakları üzerinde durabilen bir kadın profili çizmektedir (Kemal, 2009: 21). Değişen toplumun eski değer yargılarında evinin kadını veya anne olarak var olan kadınlar yeni toplumun kentsel mekânlarında düşük ücretli sanayi işçileri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ancak kentler her zaman, kadınların bir birey olarak varoldukları mekânlar olarak geçmez. *Bereketli topraklar üzerinde*'nin anlattığı 1950'lerin Adanası'nda kadınlar kentte, erkeklere para karşılığı alınıp satılabilen cinsel bir meta olarak görünürlük kazanır. Örneğin, ırgatbaşının kızları Seyran ve Selvi babaları tarafından henüz küçük yaşlarda iken geneleve satılmıştır (Kemal, 2016: 260- 261). Toplumların yaşam tarzlarından değer yargılarına kadar birçok alanda yaşadıkları değişim süreçlerinde kentsel mekânlarda kadınlar Eliuz'a göre kendi bedenine sahip olma ayrıcalığı dahi elinden alınan cinsel nesnelere dönüşebilmektedir (2010: 96- 103).

1960'lar ile birlikte göçler boyut değiştirmeye başlamaktadır. Geçici mevsimlik göçler yerlerini kalıcı göçlere bırakırken göçmen işçiler ise artık şehrin kenar yerlerindeki işçi mahallelerine sığamayacak, kendi semtlerini oluşturacak kadar çoğalmaktaydılar. *Gurbet Kuşları* romanındaki bu semt Zeytinburnu'dur. "Elektriğin, suyun olmadığı, tek göz yapılarıdır bunlar" (Kemal, 314- 317) denilerek betimlenen konutlar Zeytinburnu'ndaki gecekondulardır. Türkiye ekonomisinin ikinci dünya savaşı döneminde yaşadığı kendine has gelişim ve kalkınma yönünün saniyeden tarıma doğru değişmesi farklı bir tip konutun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle kent yoksulları ve işçiler, konut sıkıntısının özel sektör veya devletçe çözülmediği bir dönemde, devlete ait veya özel mülkiyetteki arsalar kaçak

yapılar yaparak konut sorununu çözmeye çalışmıştır. (Kaynar, 2015: 552). “Taa Kurtalan’dan kalkıp, yolu üzerindeki irili ufaklı istasyonlardan topladığı çeşitli yolcularla tıka basa dolu Kuşluk Treni”nin (Kemal, 2018: 1) taşıdığı göçmen kitlelerinin ihtiyaçlarına cevap veremeyecek düzeye ulaşmıştır kentler. Yaşanan hızlı değişimin neden olduğu sorunlara kurumsal düzeyde aynı hızla çözüm üretilmemektedir.

Gurbet Kuşları kitabındaki bir işçi olan Memed ve karısı da konut sorunlarını kendi yöntemleriyle çözmeye çalışmaktadır. Kendi gecekondualarını yapana kadar kaldıkları ev penceresiz, duvarları bel vermiş tek göz bir yapıdır. Bu yapı “...aslında insanların oturması için değil, hayvan ahır olarak yapılmış” ve yıllar boyunca da bu amaçla kullanılmıştır. İlk zamanlar kirası on beş lira iken evsiz insanların artmasıyla kirası yetmiş liraya çıkmıştır (Kemal, 2018: 348). Artan kentsel nüfusun mevcut konut stokunu giderek eritmesi ve yeni konutların yapılmaması (Kaynar, 2015: 552) ahır dahi olsa bulunabilecek tüm yapıların yerleşim amacıyla kullanılması sonucunu doğurmuştur.

1950 ve 1960’ların kentleri aynı zamanda yoksul ve zenginler arası uçurumun belirginleştiği ve bu belirginliğin göze batacak düzeylere ulaşmaya başladığı yerlerdir. Yine aynı kitapta siyasi çevreler ile sıkı çıkar ilişkileri içindeki kent soylu Nermin’in yoksul semtlerden birinde geçerken küçük bir kız çocuğuna çarpmamak için yaptığı ani fren, zeytinyağı kuyruğundaki yoksul bir genç tarafından öfkeyle eleştirilmektedir. “Direksiyonunda zarif bir genç kadının bulunduğu Opel araba, kuyrukta saatlerdir gaz ya da şeker bekleyen fakir fukaranın zaten gergin, varlıklılara esasen hınçlıklarını alevlendirmiştir...”.Yoksul genç, apartmanlara, evlerinde rahat yaşayan insanlara, kendileri her gün duraklarda saatlerce otobüs beklerken hususi araçlarının içindeki zenginlere dehşetli kin beslemektedir (Kemal, 2018: 52- 53). Kentin bir yüzünde yükselen apartmanların gölgesinde yoksul insanlar temel ihtiyaç maddeleri için sıra beklemektedir. Zenginlik ve yoksulluğun aynı mekânda iç içe olduğunu, zenginler ve yoksulların kısmen temas halinde olduğunu ve yoksulların henüz kentlerin dışına itilmediğini romandan görmekteyiz. Gürbilek’e göre Orhan Kemal’in bu dönemde tasvir ettiği kent yoksulları, zenginlerin hayatlarına özenen ama aynı zamanda onlara karşı hınçla dolu ve “mosmor öfkeleriyle” yoksulluğu

utanılacak bir leke olarak gören insanlardır (Gürbilek, 2015: 78-79). Bu noktada, yaşanan sosyal temasların bir neticesi olarak toplumun ‘yoksulluk’ ve ‘kent yoksulluğu’ algısında bir değişimin yaşanmaya başladığını ifade etmek mümkündür.

Toplumda yoksulluğun acıma ve merhamet karışımı olan “fakir ama gururlu”/ “yoksul ama haysiyetli”, “fakirlik ayıp değil” şeklindeki karşılığı değişerek yerini yavaş yavaş yoksulluğun utanılması gereken bir şey olduğu ve yoksulların şiddet ve suçla özdeşleştiği yeni bir algıya bırakmaktadır. *Kanlı Topraklar*’daki Topal Nuri “Milyonun olduktan sonra ne namusa, ne şerefe haysiyete, ne dine imana... ihtiyacın olur” (Kemal, 2007: 166) derken yaşanan bu değişimi somut olarak ortaya koymaktadır. *Eskici ve Oğulları* romanındaki aile dönemin kent yoksullarının algısındaki fakirliği anlayabilmek adına önemlidir. Aile geçimlerini sağlayamayıp mevsimlik tarım işçiliği yapmaya karar verirken kavurucu güneşin altında pamuk toplamaya, sıtmaya, zor şartlara katlanmaya hazırdırlar ancak sosyal ilişkileri gereği, “amelelik yapıyor olmanın” utancını kabullenememektedirler (Kemal, 2017: 67-70).

Yoksullar açısından kent, yoksulluklarının iyice görünürlük kazandığı bir yer olarak algılanırken, sonradan zenginleşen yeni zenginlerin zihin dünyalarındaki kent ise sadece sermayelerinin bulunduğu bir yer olarak algılanmaktadır. Hem *Gurbet Kuşları*’ndaki Kabzımal Hüseyin hem *Kanlı Topraklar*’daki Nedim Ağa hem de *Bereketli Topraklar Üzerinde*’deki fabrika sahibinin, dönemin Türkiye’indeki yeni sermayedar profiline birebir uyan özelliklerini gözlemlemek mümkündür. Bu kişiler yaşanan değişime ve hızlı sermayedarlaşmaya zihinsel ve kültürel olarak ayak uyduramamış, kentlerde yaşamalarına rağmen kent kültüründen habersiz, kentlileşmiş ve bu kişilerin kent ile kurdukları ilişkileri çoğunlukla parasal düzeyde kalmıştır. Feodal değerler ile bağlarını tamamen koparamayan bu yeni zenginlerin zenginlikleri, üzerlerinde eğreti durmuş, adeta birer sonradan görmeye dönüşmüştürler. Nedim Ağa’nın, buzdolabına ayaklarını sokarak serinlemeye çalışması, Kabzımal Hüseyin’in, İngiliz kumaşı takım elbiselerini nefretle çıkarıp evindeki temizlikçiler ile yer sofrasında bulgur pilavı yemesi, sürekli köyünü düşünerek bir ağacın gölgesinde uyuma hevesi (Kemal, 2018: 153- 155) bu durumu örnekler niteliktedir. Üstelik biri fabrikatör diğeri de ülkenin önemli zenginlerinden

biri olmasına rağmen her ikisi de okuma yazma bilmemektedir. Toplumun geçirdiği önemli değişim ve dönüşümlerin bir sonucu olarak hemen hemen her kentte ortaya çıkan bu kır kökenli yeni tip zenginler için Orhan Kemal, “İngiliz kupon kumaşı giydirilmiş Anadoluluk” tabirini kullanmaktadır (Kemal, 2018: 59- 64).

Kentleşme, kentin değer dünyasıyla düşünme, yeni bir bakış ve eylem edinmeyi gerektirmektedir (Alver, 2009: 432- 433). Bu noktada *Gurbet Kuşları* isimli romanın kahramanlarından Memed’in kent kültürünü benimsemeye çalıştığını ifade etmek mümkündür. Memed hamallık yapmak üzere geldiği İstanbul’ da okuma yazma öğrenmiş, dış görünüşünü değiştirmiş, kitap-gazete okuyan, kentsel mekânlarda sosyalleşmeye çalışan “şehirli gibi” biri olmuştur (Kemal, 2018: 211- 216).

İşçiler, kadınlar ve yeni zenginlerin kentlerdeki konumlanışından sonra kent soylularının tüm bu sosyal mobilizasyon karşısındaki durumu ve siyasi çevreler ile kurdukları ilişkiler de aktarılmaktadır. *Gurbet Kuşları*’ndaki Nermin ve sosyal çevresi kentin burjuva kesimini temsil etmekte, kendileri gibi seçkin az sayıdaki insanla düzenledikleri davetlerde bir araya gelmektedirler. Yine bu davetlerden bulunan burjuva sınıfından bireyler ve entelektüeller için yapılan betimleme önemlidir: “yarın, gelecek için tırnaklarını bile feda etmeyen, yaşadıkları günlerin rakısı, şarabı, kahkahasına bağlı insanlardı bunlar...Her şeyi yalnız anadillerinden değil, Batı’nın büyük dillerinden izlerler...batı gözüyle bakarlar da, olması gerekene sadece bakarlardı.” (Kemal, 2018: 131). Sanat, edebiyat ve siyaset çevrelerinden oluşan topluluk Gültekin’e göre hem lümpenleşmiş hem de parazitleşmiştir. Kırsalın giderek artan oranda ekonomiye, siyasete ve nihayetinde kente egemen olması sağlam bir düşünsel altyapıdan yoksun olan bu çevreyi marjinalleştirerek kendi kabuklarına çekilmeye zorlamıştır (Gültekin, 2011: 254). 1950’lerde ortaya çıkan yeni kent grupları, yerleşmiş güçlü bir kentsel gelenek ile karşılaşmadığı için kırsaldan taşıdıkları kültürel özellikleri ve şehirdeki deneyimleri ile biçimlenmiş melez bir grup olmuştur (Kaynar, 2015: 563).

Öte taraftan toplumun en alt tabakasından en üst tabakasına kadar her alanda güçlü bir Amerikan kültürünün etkisi vardır. Yine aynı kitaptaki cemiyet kadınlarından birinin sevgilisinin adı Tomson’dur. “Ah canım Amerika!” diye iç

geçiren kadının bastığı halıdan buzdolabındaki kolaya kadar her şey Amerikan ürünüdür (Kemal, 2018:145- 149). Savaşın sona ermesiyle birlikte Türkiye’de Amerikan kültürü ideal bir kültür olarak gündelik hayatın önemli bir parçası oldu. Özellikle Amerikan malı ürünler Türkiye’de öncelikli olarak üst gelir grubunun tüketimine giriyordu (Kaynar, 2015: 595, 596).

Burjuva sınıfı iktidar ile çıkar birliği yapmış ve tamamen pragmatik reflekslerle oluşturulan bir ortaklık içindedir. Nermin ve kocasının aynı zamanda birer DP üyesi olması, DP ile olan ilişkilerini kullanarak bakanlıklardan ihaleler alması (Kemal, 2018: 97-102) çıkar ortaklığını örnekler niteliktedir.

3.2.1.5. Siyasi İlişkilerdeki Değişim

14 Mayıs 1950’de yapılan seçimler ile DP’nin iktidara gelmesi Türkiye’deki siyaset algısını büyük oranda değiştirecek ve siyasetin toplumsal tabanının genişlemesini sağlayacak yeni bir dönemi başlatmıştır (Kaynar, 2015: 15). Toplumun bu yeni döneme adım adım gidişini *Vukuat Var* romanında görmek mümkündür. 1940’ların ikinci yarısı yani DP’nin muhalefet döneminde toplumun ne denli politize olduğunu ve siyasi eğilimlerinin değiştiğini köylülerin köy kahvehanesindeki tutumlarından görmek mümkündür. Savaş döneminde kenetlenip birlikte radyonun başında haberleri dinleyen köylüler artık iki farklı grup halinde oturmakta, birbirleriyle çoğunlukla konuşmamakta, herkes sadece kendi partilileri ile iletişim halinde olmaktadır (Kemal, 2014: 116). DP ve CHP arasındaki çekişme topluma kadar yansımış, iki farklı kutup ortaya çıkmıştır. Ancak bu kutupların ikisi de politik bir bilinçle parti saflarına katılmamışlardır. Örneğin *Hanımın Çiftliği*’ndeki Habip’in başını çektiği köylülerin DP saflarına katılma gerekçeleri topraklarını gasp eden Muzaffer Bey’in CHP saflarında olması ve yine CHP’den aldığı güç ve destek ile köylüler üzerinde baskı kurmasıdır. Köylüler, DP’nin iktidara gelip CHP’nin dolayısıyla Muzaffer Bey’in kaybedeceği gün yaşanacak hesaplaşmanın hayali ile DP’yi desteklemektedir. (Kemal, 2009: 77- 78).

Toplum bir yandan DP’nin de Serbest Cumhuriyet Fırkası gibi sindirilmesinden korkarken bir yandan ise tüm umutlarını DP’ye bağlamıştır. Çünkü CHP, toplumun ve özellikle kırsalın algısında elinde top, tüfek, asker olan, gücün

temsilcisidir (Kemal, 2014: 116- 117). Bu yüzden istediği zaman istediği politik hareketi bastırabilecek donanımdadır. Bu durumu Muzaffer Bey'in tavırlarından da çözümlemek mümkündür. Çiftliğinde gördüğü pragmatist din sömürücüsü Kabak Hafız'ı aşağılayarak kovan Muzaffer Bey, bu konuda derhal Partisini uyarması gerektiğini düşünür. Öte taratan CHP'yi gericilik karşısında gevşeklik göstermesinden dolayı da eleştirir (Kemal, 2014: 102). DP'nin muhalefette olduğu dönemde Halk Partisi, yatıştırıcı ve çoğunlukla tavizkâr politikalar izlemiş, özellikle din alanında ilk zamanlardaki militan laik anlayışın çeşitli tavizlerle esnetildiği görülmektedir (Keyder, 2017: 146).

DP'yi iktidara taşıyan süreç sadece küçük ve orta köylülüğün destekleriyle sınırlı kalmamıştır. Geniş toprak sahipleri, ağalar ve sermayedarlardan da destekler almıştır. Devrimci bir CHP'li olan Muzaffer Bey'in DP safına katılması *Vukuat Var*' da genişçe ele alınır. Muzaffer Bey ve arkadaşı Zekai için önemli olan şey kendi çıkarlarıdır, bunu sağlayacak devletin laik veya şer'i olması onlar için bir önem arz etmemektedir (Kemal, 2014: 111). Çünkü "insanlar, kendi menfaatlerinin esiridirler" (Kemal, 2009: 69). Muzaffer Bey ve kendisi gibi geniş toprak sahiplerinin yani toprak burjuvazisinin DP'yi tercih etmesinde kendi sınıfsal çıkarlarının bilincinde oluşları önemli bir etkidir.

Sovyetler'in Türkiye'den toprak talep etmeleri Türkiye'yi Amerika'ya yakınlıktır. Bu da Türkiye'deki siyaset algısını büyük ölçüde değiştirmiş, 1950 seçimlerinden sonra seçilecek partinin Amerikancı politika izlemesi gerektiğini garantilemiştir (Kemal, 2014: 107). Değişen toplumdaki yeni ekonomik ilişkilerin bir sonucu olarak, CHP'nin "faydasız", "demode olmuş" devletçiliğinin Amerikan liberalizmi ile yarışamayacağı bilinci oluşmuştur (Kemal, 2009: 67). CHP devletçiliğinin demode ya da faydasız gelmeye başlaması, burjuvazinin artık CHP'ye kafa tutacak kadar sermaye birikimi yaptığını ve güçlendiğini göstermesi açısından önemlidir. CHP'nin savaş ekonomisi politikaları ve azınlıklara karşı yaptırımları ile zenginleşen burjuva artık liberal politikalar ile dışarıya açılmak istemektedir. Bu bakımdan Muzaffer Bey'in DP safına geçmesi, Keyder'in ifadesiyle bürokrasi ve burjuvazi ortaklığının bitmesinden kaynaklanmaktadır (Keyder, 2017: 156).

Öte taraftan halk kitlesel boyutta DP' ye katılıyor ve mitingler günden güne hızlı bir şekilde kalabalıklaşıyordur (Kemal, 2009: 237). Bu da DP'nin kazanacağını güçlü bir işarettir. Nihayet beklenen şey gerçekleştiğinde ve DP “ezici” bir çoğunlukla iktidara geldiğinde romandaki köylülerin dört gözle beklediği “mizan” kurulmaz, geçmiş yılların hesabı sorulmaz (Kemal, 2009: 259). Toprak burjuvazisinin çıkarları kaldığı yerden korunmaya devam etmektedir. Kırsalda gelişmeler bu seyir ile devam ederken kentlerde ise durum farksız değildir. *Gurbet Kuşları*’ndaki Nermin, eski bir doktor kızı, CHP devrinin fazla tanınmamış ama önemli büyüklerinden birinin de eşidir. Aynı zamanda kendisi de bir CHP üyesidir ve katıldığı partilerde, kulüplerde CHP’ye muhalefet edenleri gereken yerlere rapor etmektedir (Kemal, 2018: 104, 129). Kendi sınıfsal çıkarlarının bilincindeki Nermin’e göre insan dünyaya bir defa geliyorsa hayat denen merdivenden inmeyi değil her daim çıkmayı bilmeli, çıkmak için her yol meşrudur (Kemal, 2018: 59). Bu düşünceler ile DP üyesi olur ve bu kez DP için muhbirlik yapmaya başlar. Dönemin burjuva sınıfının önde gelen üyelerinden biri olan Nermin de kırsaldaki Muzaffer Bey gibi iktidar ile çıkar ortaklığı yaparak hem servetlerini garantiye almakta hem de yeni servetler edinerek güç toplamaktadır.

DP'nin iktidarda olduğu dönemler boyunca dışarıda ABD yanlısı konumlanışının iç politikada ve ülkedeki karşılığını yine aynı kitaptan incelemek mümkündür. Polisler rüşvet vermeyi reddeden bir öğretmenin arkasından komşularının konuşmaları şu şekildedir: “Gözü çıksın öğretmenin...onunla konuşmayın...onun fikri bozuk, o komünist.” (Kemal, 2018: 355). Komünizm karşıtlığının bu dönemde milli ve resmi bir ideoloji olduğunu söylemek abartı olmaz (Kaynar, 2015: 159). Politika düzeyindeki komünizm karşıtlığı ABD desteğini sağlamak ve toprak bütünlüğünü korumak amacıyla bastırılması gereken zararlı bir ideolojiyken halk düzeyindeki karşıtlık ise dine aykırı oluş ve vatan hainliği ile gerekçelendirilmektedir. “Allah’ı, peygamberi tanımaz onlar. Onlar vatan millet düşmanı.” (Kemal, 2018: 355). Din ve bazı İslamcı cereyanlar bu dönemde komünizme karşı adeta bir panzehir olarak kullanılmıştır (Kaynar, 2015: 160- 164).

Gurbet Kuşları romanındaki hem hükümet hem de parti temsilcilerinden birinin şu sözleri siyasetin yeni dönemde toplum ve dinle ilişkisini açıklar şekildedir:

“Millet din istiyor, iman istiyor... Radyolarda mevlit okunacaktır. İcap ederse yirmi dört saatin yirmi dördünü de mevlit ve Kuran’a ayıracağız.” (Kemal, 2018: 66). Yine başka bir parti temsilcisi, aynı romanda, halka kahve, şeker hatta ekmek bile verilmemesinin bir sakıncası olmadığını söyler. Halk bunu problem etmez, yeter ki halkın ibadethaneleri onarılsın radyolarda dua ve mevlitlerin eksik edilmesin (Kemal, 2018: 62). Din ile ilgili izlenen politikalar popülist olmakla birlikte muhalefet tarafından da sert eleştirilere maruz kalmıştır. Mecliste ateşli geçen irtica- din özgürlüğü tartışmaları muhalefet ve iktidar arasındaki gerilimli ilişkinin sebeplerinden birini oluşturmaktaydı.

DP’nin iktidarda olduğu süre boyunca giderek daha farklı bir yöne doğru evirildiğini *Gurbet Kuşları* romanının satır aralarında okumak mümkündür. “Kanun oydu, nizam oydu.” (Kemal, 2018: 47) derken DP’nin genel başkanı ve başbakan Adnan Menderes kastedilmektedir. Çevresindekilerin kendisini sorgulamadığı ve koşulsuz bir şekilde ona biat ettiği, kararlarının doğrudan uygulandığı vurgulanmaktadır. Menderes’ in otoriterleşme, DP’nin ise baskıcılaşma dönemine girdiği (Kemal, 2018: 47- 48) aynı romanda sıklıkla ifade edilmektedir. Bu dönemde tarımsal üretimdeki dalgalanma ve ekonomideki daralmanın etkisiyle kötüye giden şartlar iktidarı iyice zor durumda bırakmıştır. Kaynar’a göre Menderes’in altındaki zeminin giderek kaymaya başlaması ile birlikte Menderes iktidara daha sıkı sarılmaya başlamıştır (Kaynar, 2015: 213).

DP’nin iktidarını sağlamlaştırmak için başvurduğu diğer bir politik hamle ise *Vatan Cephesi*’dir. 16 Ekim 1958’ de Türkiye Komünist Partisinin, Cumhuriyetçi Millet Partisi ile birleşmesi ve 24 Kasım 1958’de Halkçı Parti’nin CHP ile birleşmesi ile Güç Birliği Cephesi (Milli Muhalefet Cephesi) Kurulmuştur. DP bu durumun karşısında Vatan Cephesi (VC) adıyla ülke genelinde teşkilatlanmaya gitmiştir (Gaytancıoğlu, 2011: 95). Vatan Cephesi muhalefet karşısında DP’ye daha fazla toplumsal taban ve destek sağlamak amacıyla kurulmuştur (Tunç, 2018: 554- 555). Öte taraftan DP’nin oy oranlarındaki azalmanın da bu teşkilatlanma üzerinde etkisi bulunmaktadır. 14 Mayıs 1950 milletvekili genel seçimlerinden %52,7 oy oranı alan DP, 2 Mayıs 1954 genel seçimlerinde oy oranını arttırıp %57,6’e ulaşırken 27 Ekim

1957 genel seçimlerinde DP'nin oy oranlarında ciddi bir düşüş yaşanarak 47,9'a gerilemiştir (Tuncer, 2003: 321- 323).

İktidar olmanın sağladığı avantajlar, VC'ye katılan kişileri de cezpt etmiştir. DP, ceza/ödöl sistemini kullanırken, bu sistemin ödöl kısmından faydalanmak isteyenler DP'nin içine düştüğü krizin fırsatçıları haline dönüşmüşlerdir. Krediye ihtiyacı olan yatırımcılar, devlet dairelerinde sıkıntıları olan kişiler, iş bulamayanlar ve polis ile sorunları olan vatandaşlar çareyi VC'ye bağılılıklarını sunmakla bulmuşlardır. Çünkü bu dönemde VC'ye katılanlar DP ileri gelenleri tarafından çeşitli şekillerde ödüllendirilmeye başlanmıştır (Gaytancıoğlu, 2011: 102).

Gurbet Kuşları romanının kahramanlarında Memed çalıştığı yerdeki patronunun tüm zorlamalarına rağmen Vatan Cephesi 'ne yazılmamaktadır. Yazılmadığı takdirde kovacağıının bildirmesi üzerine işinden ayrılır (Kemal, 2018: 317). Öte taraftan VC adıyla kahvehanelerde ve sendika lokallerinde ciddi bir teşkilatlanma yaşanır (Kemal, 2018: 346). VC' ye katılmayanlar vatan hainliği ile suçlanır, her şehrin ileri gelenlerine o şehirde VC dışında kalanların listeleri hazırlamak suretiyle fişlemeler yaptırılır (Kemal, 2018: 327). Örneğin dönemin önde gelen iş adamlarından Vehbi Koç, DP'nin baskılarına dayanamayarak CHP' den istifa ettiğini açıklamıştır. Koç, daha sonra anılarında bunu yapmak zorunda bırakıldığını ve eşi ile kızlarının kendisini korkaklıkla suçlayıp onunla konuşmayı reddettiklerini yazmıştır (Koç, 1973: 145- 151).

Siyasi alanda yaşanan cepheleşme muhalefet ile gittikçe gerilen bir atmosferde siyaset yapma sürecini başlatmıştır. Romandaki DP üyelerinin sık sık vurguladığı CHP'yi kapatıp siyasetçilerinin ve özellikle İsmet İnönü'yü sürgüne gönderme düşüncesi (Kemal, 2018: 65) DP'nin muhalefeti ne denli marjinalleştirdiğinin güzel bir örneğidir. Öte taraftan CHP ile bağlantı halindeki yerel yöneticilerden sokaktaki vatandaşa kadar birçok kişinin fişlendiği ve gözetim altında olduğu da romanda belirtilmektedir.

SONUÇ

Türkiye'nin önemli sosyo- ekonomik ve sosyo-politik dönüşümler yaşadığı 1945-1960 dönemini yaşayarak ve deneyimleyerek yazan bir yazar olan Orhan Kemal, eserlerini oluştururken toplumcu gerçekçi akımın etkisinde kalmıştır. Bu akımın etkisi ile toplumsal gerçeklere yönelmiştir. Yazın hayatına atıldığı dönem Türkiye'de, ardı arkası kesilmeyen toplumsal hareketlilik, iktidar değişikliği, savaş, ekonomik krizler ve benzeri gelişmeler yaşanmaktaydı. Sınıflar arası mesafenin giderek açıldığı, bazı toplumsal kesimlerin üstün durumdaki konumlarını yitirdikleri bazı toplumsal kesimlerin yeni yeni zenginleşerek sermaye biriktirdiği bazılarının ise giderek artan oranda işçileştiği bir süreçte Orhan Kemal yaşanan tüm gerçekliği nesnel bir bakış açısıyla eserlerine taşımıştır.

Tarımsal ilişkilerin yoğun olarak işlendiği *Vukuat Var* ve *Hanımın Çiftliği* adlı eserler üzerinden yapılan analizde, tarımsal alanda yaşanan makineleşme olgusunun sadece insan- toprak ilişkilerini değiştirmekle kalmadığı, toplumsal hayatın her alanına varan değişimlere neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Geniş toprak sahipleri makineleşme olgusuna işçi ücretlerinden kurtulmak, tarımsal üretim sürecini ucuza mal etmek ve verimi arttırmak için DP'nin tarımsal kalkınma politikalarını desteklemişlerdir. makineleşme sürecinden olumsuz düzeyde etkilenen toplumsal kesim işçiler olmuştur. Kırıldaki geçim kaynaklarını tarımsal makinelere kaptıran “ırgatlar” yeni iş arayışları ile Çukurova'da tarımsal sanayide, İstanbul'da ise hem sanayide hem de inşaat sektöründe işçileşmek üzere göç etmişlerdir. makineleşme olgusu bir taraftan ise yeni bir tip işçi ihtiyacı doğmuştur ki bu da makine kullanma becerisine sahip, uzman veya yarı uzman vasıflı kişilerdir.

Mülkiyet ilişkilerinin değişmesi üzerinde etkili olan toplumsal gelişmeler yine *Hanımın Çiftliği*, *Vukuat Var*, *Eskici ve Oğulları* gibi romanların arka planında işlenmiştir. Mülkiyet ilişkilerindeki farklılaşma üzerinde yoğun olarak ele alınan olgular, Ermeni Tehciri ile Ermeni mülklerinin el değiştirmesi, Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve erken cumhuriyet dönemindeki güç ilişkilerinin kullanılması ile mülk edinme ve son olarak da DP döneminde tarımda makine kullanımı ile birlikte çok sayıda geniş arazinin büyük toprak sahiplerince tapulanması şeklinde olduğu saptanmıştır.

Bölüşüm ilişkileri ve bu yolla oluşan sermayedarlaşma ve işçileşme olguları incelenen altı kitapta da arka planda ele alınmıştır. Sermayedarlaşma yöntemleri çoğunlukla Ermeni mallarına ve mülklerine konma, İkinci Dünya Savaşı süresince ve savaş ekonomisi düzeninde yapılan vurgunlar, Milli Korunma Kanunu'na dayandırılan esnek çalışma koşullarıyla işçilerin sömürülmesi ve DP dönemi liberal ekonomi politikaları ile birlikte vurgulanmıştır. Özellikle DP dönemindeki zenginleşme biçiminin yoğun olarak, *Gurbet Kuşları* isimli romanda girişimcileşme ve müteahhitleşme şeklinde olduğu bulgulanmıştır. Sermayedarların ve burjuvanın 1950 seçimlerinde tercihlerini liberal ekonomiden yana kullanmaları ile Türkiye'de özellikle siyasi ve ekonomik alanda önemli bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır.

Bölüşüm ilişkilerinin ikinci ayağını oluşturan şey işçileşme olgusudur. Kendisi de işçilik deneyimi yaşamış olan Orhan Kemal'in, incelenen her altı kitabında da bu konuya dair önemli tespitlere rastlanmıştır. İşçileşme olgusuna neden olan en büyük etmenlerin başında tarımda makineleşme ve topraksızlık gelmektedir. Geçimlerini sağlayabilmek adına fabrikalarda ve ya tarlalarda çalışan işçileri bekleyen şey düşük ücret, uzun çalışma saatleri, kötü çalışma, barınma ve beslenme koşullarıdır. Patronların, "elçi", "ırgat başı", "amele çavuşu" gibi ara kurumların sömürüsüne uğrayan işçilerin çoğunlukla sosyal güvenlik ve koruyucu yasal tedbirlerden uzak çalıştırıldığı saptanmıştır. Buna karşın işçilerin de sınıf bilincinden yoksun, örgütlenme kabiliyetinden uzak olduğu aktarılmıştır.

Sosyolojik ilişkilerin yoğun olarak irdelendiği *Gurbet Kuşları* isimli eserde öne çıkan iki temel olgu vardır, bunlar göç ve kentleşmedir. Özellikle DP iktidarı döneminde yaşanan kırdan kente göç hareketlerinin çoğunlukla tarımda makineleşme

ve topraksızlık olduğunu yukarıda belirtmiştik. Diğer bir nedeninin oluşturan şey ise Demokrat Parti'nin ilk seçim dönemindeki ekonomik canlılıkla şehirlerin çekici yönlerinin artmasıdır. Tarımsal canlanma ve ihracatın artması ile birlikte tarımsal sanayide ucuz iş gücüne duyulan ihtiyaç kırsalda daha düşük ücretle çalışan ya da tamamen işsiz olan kitle için şehirleri cazip kılmıştır. Öte taraftan İstanbul gibi büyük kentlerde başlayan imar ve inşaat faaliyetleri bu çekiciliği arttıran diğer bir faktör olmuştur.

İlk göçler çoğunlukla geri dönme fikri üzerine yapıлып, kadınlar ve çocukların dahil edilmediği klasik göçtür. Ancak zamanla göçün şekli ve boyutu değişerek kalıcı hale gelmeye başlamıştır. Giderek artan oranda göç almaya başlayan kentlerde konut sorunu büyümeye başlamıştır. Bu da beraberinde gecekondulaşma olgusunu getirmiştir. İlk gecekonduların yapılmaya başlandığı Zeytinburnu zamanla bir gecekondu semtine dönüşmeye başlamıştır.

Öte taraftan kentsel yoksulluk teması gecekondular ve temel ihtiyaç maddeleri kuyrukları üzerinden belirginleşmeye başlamıştır. Bu dönemde yoksulluk ve yoksullar henüz kentlerin dışına itilmemiş, yoksullar ve zenginler kentsel mekânlarda temas halindedir.

Göçler ile birlikte kentlerde yaşamaya başlanmasına rağmen kentlileşme ve kent kültürünü benimseme hızı düşük kalmıştır. Göç ile gelen insanlar kentlerde, kırsaldaki kültürleri ve yaşayış şekilleri ile kentlerdeki deneyimlerini birleştirerek kendi melez kent kültürlerini oluşturmuşlardır. Bu durum karşısında kent soylular ise pragmatik güdüler ile pasif kalmıştır.

Göçlerin bir sonucu olarak kentsel mekânlarda kültür, tarih ve sanata yönelik yağma boyutuna ulaşan bir tahrip olduğu *Gurbet Kuşları* isimli romandan bulgulanmıştır. Yine aynı kitapta kırsaldan kopan insanların kentlerde yaşadığı değer yitiminin bireyler üzerindeki etkisine de değinilmiştir. Kadınların toplumsal konumu ve rolleri de kentlerde değişime uğrayan diğer bir konudur. İşçileşme olgusu kentlerdeki çoğu kadının kaçınılmaz gerçeğini oluştururken öte taraftan kadınların cinsel bir meta olarak alınıp satıldığı kentsel mekânların (genelevlerin) sayısı da artmıştır.

DP dönemi, soğuk savaş koşullarında, dış politikada ABD yanlısı konumlanışın sonuçları hem iç politikada hem de kentlerde önemli oranda görülmüştür. Ülkede kullanılan tüketim mallarının çoğu ABD üretimi olurken davranış kalıplarından kültür- sanat alanına kadar birçok noktada Amerikan etkisi gözlemlenmiştir.

Türkiye'nin hızlı bir toplumsal değişim yaşadığı bir dönemde ülkedeki siyaset algısı da önemli oranda değişmiştir. Siyasi ilişkilerin büyük dönüşüme uğradığı tarih olarak 1950'nin yani Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinin büyük bir önemi vardır. Bu dönemden sonra Türkiye'deki siyaset algısı önemli oranda değişmiş ve siyasetin toplumsal tabanı genişlemiştir. Halk, özgür siyasi iradesinin somut sonuçlarının neleri değiştirebileceğini görmüş ve bu durum da siyasi ilişkilerde önemli oranda farklılaşmaların yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Yeni süreç ve yeni iktidar ile birlikte toplum önemli ölçüde politize olmuş, toplumsal mekânlarda DP'li ve CHP'li şeklindeki ayrım giderek belirginleşmiştir.

Öte taraftan iktidara yönelik eleştiri veya muhalif tavırlar komünistlik adı altında bastırılmaya çalışılırken İslamcı bazı cereyanlar da komünizme karşı kullanılmıştır.

DP ve CHP arasındaki şiddetli tartışmalardan sonra muhalefetin DP'ye karşı birleşeceği söylemi üzerine DP'nin Vatan Cephesi'ni kurması gerilimi arttırıcı bir faktör olmuştur. Bu aynı zamanda DP iktidarının 1957 genel seçimlerinde düşen oy oranlarını telafi edebilmek için daha fazla toplumsal destek aradığı sonucunu da doğurmuştur. Vatan cephesine katılmayanlara yönelik baskı kurulması siyaseti gergin bir atmosfere sokmuştur.

1945-1960 döneminde yaşanan hızlı değişim, etkileri bugün bile devam eden bazı sonuçlara neden olmuştur. Bugünün Türkiye'sinde, ekonomiden siyasete, kentlerden köylere kadar birçok alandaki yapının evrildiği yön üzerinde büyük oranda bu dönemde yaşanan değişimlerin ve kırılmaların izleri açıkça görülmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmad, F. (1985). İttihatçılıktan Kemalizme. İstanbul: Ekrag Kitabevi.

Akdağ, M. (2010). Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi. İstanbul: YKY.

Akın, F. (2017). İkinci Dünya Savaşı Sonrası Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye. İş ve Hayat. 3(5), ss 119-134.

Aktüre, S. (1978). 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi. Ankara: Odtü Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.

Aktüre, S. (1985). Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. İçinde (c. 4, 891-904). İstanbul: İletişim.

Alpkaya, F. Ve Duru, B. (2017). 1920'den Günümüze Türkiye' de Toplumsal Yapı ve Değişim. (4. Baskı). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Alver, K. (2009). Kent ve Kültür Üzerine Notlar. Hece Dergisi. 151(152), ss. 428-434.

Alver, K. (2015). Türkiye'de Edebiyat Sosyolojisi Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme. Sosyoloji Konferansları Dergisi. (52), ss. 343-354.

Anık, M. (2006). Bir Modernleş(tir)me Projesi Olarak Köy Enstitüleri. Divan İlmi Araştırmalar. (20), ss. 279-309.

Asıliskender, B. (2002). Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Mimaride 'Modern' Kimlik Arayışı; Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Örneği. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Teknik Üniversitesi. İstanbul.

Aslan, M. (2002). Sanayileşme Sürecinde Kapaklı Kasabası'nda (Tekirdağ) Toplumsal Değişme. Doktora Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi. Sivas.

Avcıoğlu, D. (1968). Türkiye'nin Düzeni. Ankara: Cem Yayınevi.

Aybar, M (2017). Osmanlı Devletinde Kıtık ve İç Göç: 1870-1900 Arası İç Anadolu Örneği. Mavi Atlas Dergisi. 5(2), ss. 474-488.

Aydın, E. (2009). Edebiyat Sosyoloji İlişkisinde Sosyolojik Kaynak ve Ölçütler. International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic. 4(1), ss. 357-370.

Aytekin, A. (2013). Osmanlı Türk Modernleşmesinin Düşünsel, Ekonomik ve Bürokratik Kodları. Sdü Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi. (30), ss. 313-329.

Barkan, Lütfi, Ö. (1980). Türkiye' de Toprak Meselesi. İstanbul: Gözlem Yayınları.

Başaran, M. (1990). Özgürleşme Eylemi: Köy Enstitüleri. İstanbul: Çağdaş Yayınları.

Başboğa, Ö. (2017). Orhan Kemal'in Hikayelerinde Eleştirel ve Toplumcu Gerçekçilik. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi. İstanbul.

Başer, K. (2013). 1923-1950 Yılları Arasındaki Türkiye'de Toprak Dağılımı ve Toprak Reformu Politikasının Sonuçları. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. (38), ss. 203-215.

Bezirci, A. (2006). Orhan Kemal. (3. Basım). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Bilgin, O. (2017). Bereketli Topraklar Üzerinde İşçi Sınıfının Oluşum Sorunları ve Orhan Kemal. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi. 52(I), ss. 231-247.

Boratav, K. (2006). Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005. Ankara: İmge Yayınevi.

Bozkurt, B. (2001). Köyde Cumhuriyet. Köy Enstitüleri. Köy Enstitüleri ve Yeni Arayışlar. İzmir: Ege Tam Basım Yayın.

Brecht, B. (1980). Sosyalist Gerçeklik ve Toplum. (Çeviren: Ahmet Cemal ve Kayahan Güven). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi

Burçak, Salim, R. (1998). On Yılın Anıları 1950-1960. Anklara: Nurol Matbaacılık.

Cem, İ (1999). Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi. İstanbul: Can Yayınları.

Ceylan, Ç.İ. (1995). Türkiye’de Tütün Politikasının Tarihsel Gelisimi, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.

Cihaner, A. (1998). Hannâ Mîne’nin Romanlarında Toplumcu Gerçekçilik. Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi: Ankara.

Cillov, H. (1965).Türkiye Ekonomisi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İ.F. Yayınları.

Coşar, N. (2010). Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmelerin Işığında Türkiye Ekonomisi: 1908-2008. İstanbul: Ekin Yayınları.

Coşkun, Kemal, M. (2016). Orhan Kemal’in Romanlarında Toplumsal Dönüşüm ve Sınıflar. Devrimci Marksizm. (26), ss. 19-46.

Cömert, S. (2013). 1946-1954 Dönemi Türk Romanlarında Toplumcu Gerçekçilik. Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi. Kayseri.

Çadircı, M. (1991). Tanzimat Dönemi’nde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Çavdar, T. (1970). Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu. İstanbul: Ant Yayınları.

Çılgın, Sınar A. (2003). Türk Roman ve Hikâyesinde İkinci Dünya Savaşı. İstanbul: Dergah Yayınları.

Çınar, M. ve Silier, O. (1979). Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Deringil, S. (2008) Denge Oyunu İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

DİE (1959). İstatistik Yıllığı. Yayın No: 380. Ankara.

DPT (1969). Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968). Yayın No: 772. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Dokuyan, S. (2013). İkinci Dünya Savaşı Sırasında Yaşanan Gıda Sıkıntısı ve Ekmek Karnesi Uygulaması. Turkish Studies. 8(5), ss. 193- 210.

Efe, H. (2018). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Yaşanan Göçler ve Etkileri. Sosyal Bilimler Metinleri. 1(1), ss.16-27.

Eldem, V. (1994). Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi. Ankara: TTK Basımevi.

Eliuz, Ü. (2010). Orhan Kemal Romanlarında Kadının Nesne Olarak Kullanımı: Cinsel Taciz. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. (3), ss.96-103.

Erdem, E. (2016). Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaafiyetleri. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. (48), ss. 17-44.

Erdoğan, U. (2005). Sosyalist Realizm Kavramının Ortaya Çıkış Süreci. Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi. (9), ss. 1-2.

Ergun, D. (1984). Sosyoloji El Kitabı. (4. Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınları.

Eroğlu, C. (2014). Demokrat Parti'nin Tarihi ve İdeolojisi. İstanbul: Yordam Kitap.

Ertem, B. (2009). Türkiye- ABD İlişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 12(21), ss. 377-397.

Escarpit, R. (1992). Edebiyat Sosyolojisi. Hüseyin Portakal (Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Evin, B. (2016). XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Adana'da Pamuk Üretimi (1850-1900). Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi. Kahramanmaraş.

Gaytancıoğlu, S. (2011). Demokrat Parti İktidarı ve Vatan Cephesi. Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi. Edirne.

Genç, G. (2008). <http://www.birikimdergisi.com/guncel-yazilar/251/53-yilinda-6-7-eylul-olaylari#.Xmvtiegbiv> (Erişim Tarihi: 29.04.2019).

Georgeon, F. (2006). Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930. (1. Baskı). Ali Berkay (Çev). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Geray, C.(1974). Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar (Sorunlar, Yaklaşımlar, Örgütlenmeler). Ankara: Türkiye Ortadoğu Amme İdaresientitüsü Yayınları.

Gevgilili, A.(2018). Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve Sosyal Sınıflar. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Giddens A. (2000). Sosyoloji. H. Özel ve C. Güzel (Çev). Ankara: Ayraç Yayınları.

Goffman, D. (2004). Osmanlı Dünyası ve Avrupa, 1300-1700. (1. Basım), Ülkün Tansel (Çev). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Gorki, M. (2014). Küçük Burjuva İdeolojisinin Eleştirisi. (3. Basım), Şerif Hulusi (Çev). İstanbul: Ortam Yayınları.

Göçek, Müge, F. (1999). Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü. Ankara: Ayraç Yayınevi.

Gözcü, A. (2018). İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Ekonomik Durumun Sosyal Hayata Etkilerine Dair Bazı Tespitler. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi. (62), ss. 85- 108.

Güler, H. (2011). Türkiye'nin Erken Dönem Sanayileşme Serüveni. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 4(1), ss. 63-87.

Gültekin, Nuri, L. (2011). Orhan Kemal'in Romanlarında Modernleşme, Birey ve Gündelik Hayat. İstanbul: Everest Yayınları.

Gümeli, T. (2006). Orhan Kemal'in Gurbet Kuşları ve Latife Tekin'in Sevgili Arsız Ölüm Romanlarında Köyden Kente Göç ve Yoksulluk. Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi. İstanbul.

Güneş, G. (2002). Türkiye'de Savaş Ekonomisi Uygulamaları ve Toplumsal Yaşama Etkileri. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Güngör, Y. (1998). Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık İşkolu. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi. 3. Cilt. İstanbul: Kültür Bakanlığı Ve Tarih Vakfı Yayını. ss. 148-153.

Gürbilek, N. (2015). Sessizin Payı. (3. Basım). İstanbul: Metis.

Gürel, B. (2008). Türkiye' de Kırdaki Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi. Devrimci Marksizm. (6), ss. 71- 104.

Hacısalıhoğlu, E. (2008). 1945-1960 Döneminde Türkiye'de Çalışma Yaşamının Orhan Kemal Romanlarında Temsili. Yüksek Lisans Tezi. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. İstanbul.

Hançerlioğlu, O (1986). Toplumbilim Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hasdedeoğlu, Onur, M. (2008). Toplumcu Gerçekçilik ve Sabahattin Ali' nin Hikaye Kişileri. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Kültür Üniversitesi: İstanbul.

Hughes, Stuart H. (1995). Toplum ve Bilinç (Çevir. Güzin Özkan). İstanbul: Metis Yayınları.

İlhan, T. (1992). Türkiye'de Kentleşme Yazıları. Ankara: Turhan Kitapevi.

İnalcık, H. (1990). Köy, Köylü ve İmparatorluk. 5. Milletlerarası Türkiye Sosyal Ve İktisat Tarihi Kongresi. (21- 25 Ağustos1989). ss. 1-14.

İnalcık, H. (2012). Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed). Zeynep Altok (Çev). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İnan, S. (2008). Yakın Dönem Türk Politik Tarihi. Ankara: Anı Yayınları.

İpek, N. (2013). Osmanlı'da İskan ve Göç. Nedim İpek ve Mehmet Taştemir (Ed). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Kacıroğlu, M. (2016). Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı'nda Toplumcu Gerçekçi Edebiyat Tartışmaları. Etü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 1(2), ss. 27-71.

Kaçmazoğlu, Bayram, H. (2017). Mübeccel Belik Kıray' ın Sosyolojik Görüşleri Üzerine. Sosyoloji Konferansları. (55), ss. 385- 412.

Kahraman, Hasan, B. (2004). Türk Şiiri, Modernizm, Şiir. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Kale, B. (2015). Türkiye'nin Göç Tarihi, 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler. M. Murat Erdoğan, ve Ayhan Kaya (Der.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kanbolat, Y. (1963). Türkiye Ziraatinde Bünye Değişikliği. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Yayını.

Kara, Tuğrul, Ö (2010). Toplumsal Olayların Etkisiyle Gelişen Üç Büyük Akımın Türk ve Dünya Edebiyatında İzleri. *The Black Sea Journal Of Social Sciences*. 2(2),ss. 73-96.

Karacanlar, Kenan, Y. (1977). Orhan Kemal'den Anılar. İstanbul: Tüm Yayınları.

Karakaş, N. (2008). Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri. Doktora Tezi. Ege Üniversitesi. İzmir.

Karaman, Ali, M. (2016). 1925 Adana Pamuk Kongresi ve Cumhuriyet'in Kuruluş Dönemi Pamuk Politikaları. *Tarihte Çukurova*. (4), ss. 229- 246.

Karaömerlioğlu, Asım M. (1998b). Köy Enstitüleri Üzerine Düşünceler. *Toplum ve Bilim*. (76), ss 56-85.

Karaömerlioğlu, Asım, M. (1998a). Bir Tepeden Reform Denemesi: “Çitfçıyi Topraklandırma Kanunun” Hikayesi. *Birikim Dergisi*. (107), ss. 31-47.

Karaömerlioğlu, Asım, M. (2003). Erken Dönem Türk Edebiyatı'nda Köylüler. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*. 2(22), ss. 105-193.

Karataş, Ö. (2014). Karaçay Türklerinin Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. 29/(2), ss. 525-538.

Karayaman, M. (2012). Atatürk Döneminde Şeker Sanayi ve İzlenen Politikalar. Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı. (82), ss. 53-96.

Karpat, Kemal H. (2002). Osmanlı Modernleşmesi. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan (Çev). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Kasaba, R. (1993). Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi/ On Dokuzuncu Yüzyıl. (1. Baskı). İstanbul: Belge Yayınları.

Kayıran, M. (1995). Türk Tarımında Modernleşme Çabaları (1923-1950). Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Kaynar, Kaan M. (2015). Türkiye'nin 1950'li Yılları. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kazgan, G. (1999). Tanzimat'tan XXI Yüzyıla Türkiye Ekonomisi. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Kemal, O. (2007). Kanlı Topraklar. (9. Baskı). İstanbul: Everest.

Kemal, O. (2009). Hanımın Çiftliği. (19. Basım). İstanbul: Everest.

Kemal, O. (2014). Vukuat Var. (20 Basım). İstanbul: Everest.

Kemal, O. (2016). Bereketli Topraklar Üzerinde. (39. Baskı). İstanbul: Everest.

Kemal, O. (2017). Eskici ve Oğulları. (45. Baskı). İstanbul: Everest.

Kemal, O. (2018). Gurbet Kuşları. (13. Basım). İstanbul: Everest.

Keyder, Ç. (2017). Türkiye'de Devlet ve Sınıflar. (21. Baskı). İletişim: İstanbul.

Kılıçbay, Ali, M. (1985). Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı. Ankara: Teori Yayınları.

Kıray, Belik, M. (1998). Kentleşme Yazıları. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Kıray, Belik, M. (2000). Ereğli: Ağır Sanayi'den Önce Bir Sahil Kasabası. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Kirmanoğlu, H. (1994). Türkiye'de Vergi Reformları, Siyasal İktidarlar ve İktisat Politikaları. Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Cumhuriyet'in Yetmişinci Yılı Özel Sayısı (36), ss. 56-82.

Koç, V. (1973). Hayat Hikâyem. İstanbul: Apa Opset Basımevi.

Kongar, E. (1969). Toplum ve Toplumsal Değişme. Hacettepe Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi. 1(2), ss. 159-168.

Köymen, O. (2008). Kapitalizm ve Köylülük. (2. Basım). İstanbul: Yordam Kitap.

Köymen, N. (1960). Büyük Aydınlığa Doğru: Halk Eğitiminin Kaynağı. İstanbul: Nebioğlu Yayınları.

Kongar, E. (2018). Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye. (20. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kopuz, Durukan, A. (2017). Spatial Evaluation Of Primary Sugar Factories İn Early Republican Period İn Turkey. 14(3), ss. 127-141.

Korkmaz, S. (2013). Toplumcu Gerçekçilik Kuramının Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Yansımaları. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi. Çanakkale.

Kösemihal, N. Ş. (1964). Edebiyat Sosyolojisi'ne Giriş. Sosyoloji Dergisi. 19(20), ss. 1-37.

Kurmuş, O. (2008). Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi. İstanbul: Yordam Kitap.

Kurtkan, A. (1976). Genel Sosyoloji. İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları.

Lanson, G. (1937). İlimlerde Usul Edebiyat Tarihi (1. Baskı). Y. Şerif.(Çev) İstanbul: Remzi Kitabevi.

Lukacs, G. (1975). Çağdaş Gerçekliğin Anlamı. (3. Baskı.). Cevat Çapan (Çev). İstanbul: Payel Yayınları.

Makal, A. (1995). Türkiye'de 1950-1960 Dönemi'nde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler. Ankara Üniversitesi Sbf Dergisi. 3(56), ss.103- 140.

Martal, A. (1993). Tariş Tarihi. Zeki Arıkan(Ed.). İzmir: Tarih Vakfı Yayınları.

Moran, B. (2007). Edebiyat Kuramları ve Eleştirileri (16. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mülayim, S. (2012). Sanat Sosyolojisi Girişimleri. Sanat Tarihi Dergisi. 21(1), ss. 97-109.

Oktar, S. - Varlı, A. (2010). Türkiye’de 1950-54 Dönemi’nde Demokrat Parti’nin Tarım Politikası. Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi. 28(1), ss. 1-22.

Oktay, A. (2003). Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları. İstanbul: Everest Yayınları.

Okyar, O. (1964). İktisadi Kalkınmamızın Zirai Cephesi III. İstanbul: Ekonomik Ve Sosyal Etüdler Konferansı Heyeti Yayını.

Oran, B. (2002). Türk Dış Politikası: 1919-1980. (6. Basım). İstanbul: İletişim.

Ortaylı, İ. (2000). Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ortaylı, İ. (2008). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. (26. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.

Oyan, O. (1999). Meiji-Osmanlı-Türkiye: Vergi Politikasına İktisadi Kalkınma Sorunsalından Bakış. Mülkiye. (23), ss. 143-164.

Ozanakaya, Ö. (1984). Temel Toplum Bilimleri Sözlüğü. Ankara: Savaş Yayınları.

Önal, Evrim, N. (2010). Anadolu Tarımı’nın 150 Yıllık Öyküsü. İstanbul: Yazılama Yayınevi.

Özçelebi, H. (2008). Türk Edebiyatında Toplumcu Gerçekçi Eleştiri Anlayışının Temelleri. 38. İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika

Çalışmaları Kongresi. Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

Özgün, C. (2008). Osmanlı Ekonomi Politığıne Kısa Bir Bakış (XVIII-XIX Yüzyıllar). Tarih Okulu. 1(1), ss. 5-17.

Özkul, B. (2016). Sosyalizm ve Estetik II: György Lukacs. Birikim Dergisi. <https://www.birikimdergisi.com/haftalik/7986/sosyalizm-ve-estetik-ii-gyorgy-luk%C3%A1cs> (Erişim Tarihi 16.04.2018).

Öztürk, Kemal, Y. (2016). Osmanlı Normatif İktisadi Yapısının İç ve Dış Kaynaklı Bozulma Nedenleri. Akademik Bakış Dergisi. (54), ss. 394- 404.

Pamuk, Ş. (1984). The Ottoman Empire İn The “Great Depression” Of 1873-1896. The Journak Of Economic History. 44(1), ss. 107-118.

Pamuk, Ş. (1990). 100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Pamuk, Ş. (1994). Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamuk, Ş. (2008). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme. (1. Baskı). İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Radikal. (2008). [Http://Www.Radikal.Com.Tr/Turkiye/Azinliklardan-Alinip-Sermaye-Biriktirildi-839814/](http://Www.Radikal.Com.Tr/Turkiye/Azinliklardan-Alinip-Sermaye-Biriktirildi-839814/) (Erişim Tarihi: 27.04.2019).

Ran, Nazım H. (2012). Sanat ve Edebiyat Üzerine. (2. Baskı.). Aziz Çalışlar (Haz.) İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Sadi, H. (1932). İktisadi Türkiye. İstanbul: Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yayınları.

Serçe, E. (1998), Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İzmir’de Belediye (1868-1945). İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.

Sert, S. (2015). Türkiye’de Sanat Sosyolojisi Eğitimi ve Sanat Yönetimi Alanına Etkisi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Bilgi Üniversitesi. İstanbul.

Seyitdanlıoğlu, M. (1996). Yerel Yönetim Metinleri (V): Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ve Getirdikleri. Çağdaş Yerel Yönetimler. 5(3), ss. 67- 81.

Smith, Anthony, D. (1996). Toplumsal Değişme Anlayışı. Ülgen Oskay (Çev). Ankara: Gündoğan Yayınları.

STB. (1973). 50 Yılda Türk Sanayi. Ankara: Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı.

Suçkov, B. (1982). Gerçekliğin Tarihi. Aziz Çalışlar (Çev). İstanbul: Adam Yayıncılık.

Tagızade, L. (2006). Sosyalist Realizm: Kökeni, Oluşum Süreci ve Kavramı. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. 3(4), ss. 7-24.

Takım, A. (2012). Demokrat Parti Dönemi’nde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları. Ankara Üniversitesi Sbf Dergisi. 67(2), ss. 157-187.

TBMM,(2008). <https://www.tbmm.gov.tr> (Erişim Tarihi: 04.11.2018)

Tekeli, İ. (1985). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kentsel Dönüşüm. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi içinde (c. 3, 878- 890). İstanbul: İletişim Yayınları.

Tekeli, Sait T. (1964). Şeker Sanayinin Millet İktisadımızdaki Yeri ve Önemi. Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.

Tekin, Y. ve Okutan, Ç. (2011). Türk Siyasal Hayatı. Ankara. Orion Kitabevi.

Tezcan, M. (1985). Eğitim Sosyolojisi. Ankara: A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.

Tezel, Yahya, S. (2002). Cumhuriyet Dönemi’nin İktisadi Tarihi. (5. Baskı). Tarih Vakfı Yurt Yayınları: Ankara.

TOBB, (1992). Vergi Özel İhtisas Komisyon Raporu. Ankara.

Toksöz, M. (2006). Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova. (21), ss. 97-110.

Toksöz, M. (2009). Bölgesel Ekonominin Oluşumu Göçebe Hayattan Ticari Tarıma Çukurova. Toplumsal Tarih. (191), ss. 78-83.

Tonguç, Hakkı, İ. (1947). Canlandırılacak Köy. (2. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Toprak, Z. (2009). 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova’da Emek ve Sermaye. Toplumsal Tarih Dergisi. (191), ss. 70-77.

Tuncer, E. (2003). 3 Kasım 2002 Milletvekili Genel Seçimleri Sayısal ve Siyasal Değerlendirme. Ankara: Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı Yayınları.

Trotsky, L. (1989). Edebiyat ve Devrim. Hüseyin Portakal (Çev). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Tunalı, İ. (1993). Marksist Estetik (2. Baskı). İstanbul: Altın Kitaplar Basımevi.

Tunç, B. (2018). Arşiv Belgelerine Göre Bilecik’te Vatan Cephesi. Tarih Okulu Dergisi. 11(33), ss. 551- 565.

Türkeş, Ö. (2005). Milenyum Çağı İnsanları. Toplum ve Bilim Dergisi. (104), ss. 7- 48.

Türkşeker (2017). Sektör Raporu 2016. [Http://Www.Turkseker.Gov.Tr](http://Www.Turkseker.Gov.Tr) (Erişim Tarihi: 10. 05. 2019).

Uğurlu, N. (1972). Orhan Kemal’in İkbal Kahvesi. (1. Baskı). İstanbul: Cem Yayınevi.

Ulusoy, D. (1993). Sanat Sosyolojisinde Temel Yaklaşımlar. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. 10(1), ss. 247-259.

Uzunçarşılı, Hakkı, İ. (1978). Osmanlı Tarihi IV. Ankara: TTK Yayınları.

Ülker, Ö. (2010). Sanat Sosyolojisine Giriş: Kavramlar, Yaklaşımlar ve Temel Ayrımlar. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi. Bursa.

Varlık, B. (1976). 19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması. (1. Baskı). Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları: Ankara.

Wellek, R. ve Varren, A. (2001). Edebiyat Teorisi. Ömer Faruk Huyugüzel (Çev). İzmir: Akademi Kitapevi.

Yaktı, Ö. (2013). Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımın Adana Modernleşme Sürecine Etkisi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi. (54.), ss. 273-296.

Yavuz, F. (2000). Türkiye'de Tarım. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi. (31), ss. 9-22.

Yıldırım, E. (2014). Türk Tipi Muhalif. Hece Dergisi. 18(205), ss.34-42.

Yıldırım, İ. (2001). Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 11(2), ss313-326.

Yılmaz, E. (2010). Sanayi Toplumunda Sanatın İşlevselliği. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi. 9(33), ss. 334-347.

Yiğit, Ata, A. (2012). Türkiye'nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası. Doğuş Üniversitesi Dergisi. 13(2), ss. 315- 326.

Yumoş, S. (2017). Orhan Kemal'in Romanlarında Sosyal Değerler. Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi. Bursa.

Yurtoğlu, N. (2014). Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960). Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi. Ankara.

Yücel, F. (2015). Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşme Öyküsü. Ankara: TTGV Yayınları.

Zolberg, Vera, L. (2013). Bir Sanat Sosyolojisi Oluşturmak. Buket Okuyucu Özbay (Çev). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Zürcher, E. J. (2008). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. İstanbul: İletişim Yayınları.

